

Святослав Подлевський

графіті **ЧЕРНІГОВА**
у соціокультурному просторі
X - XVII століть

Чернігів – 2018

Департамент інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю
Чернігівської обласної державної адміністрації

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка

Навчально-науковий інститут історії,
етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського

Науково-дослідний центр вивчення
історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича

Святослав Подлевський

Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X-XVII ст.

Монографія

SCRIPTORIUM
Чернігів 2018

УДК 930.2:003.071(477.51-25)"09/16"(043.5)

ББК Т229(4УКР-4ЧЕР)4

П 44

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016-2020 роки за результатами конкурсу рукописів місцевих авторів 2018 року.

Не для продажу.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 12 від 27 червня 2018 р.)*

Відповідальний редактор:

Черненко О.Є. – кандидат історичних наук, доцент

Науковий редактор:

Коваленко О.Б. – кандидат історичних наук, професор

Рецензенти:

Кулаковський П.М. – доктор історичних наук, професор;

Бобровський Т.А. – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник

Шуміло С.М. – кандидат філологічних наук, доцент

Подлевський Святослав.

П 44 **Графіті Чернігова у соціокультурному просторі
X–XVII ст.** – Чернігів: *SCRIPTORIUM*, 2018. – 276 с.

ISBN 978-966-97828-1-6

Монографія є комплексним дослідженням пам'яток епіграфіки Чернігова X–XVII ст. У ній проаналізовано сукупність продряпаних надписів та зображень, виявлених у процесі археологічних розкопок та під час досліджень пам'яток давньої архітектури міста. Загальний масив епіграфічного матеріалу розглянуто як такий, що відбиває культурні традиції, світогляд та релігійні вірування місцевого населення в їхньому історичному розвитку. До тексту додано науково-довідковий апарат (список використаних джерел та літератури, словник слів із надписів), а також ілюстративний матеріал (схеми розташування графіті, замальовки, світлини тощо).

Призначено для всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 930.2:003.071(477.51-25)"09/16"(043.5)

ISBN 978-966-97828-1-6

© Подлевський С.В., текст, 2018

© SCRIPTORIUM, макет, 2018

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія дослідження	9
1.2. Джерельна база	22
1.3. Методологія та методика дослідження	26
РОЗДІЛ 2.	
КИРИЛИЧНІ ГРАФІТИ ЧЕРНІГОВА ХІ-ХVІІ СТОЛІТЬ ...	39
2.1. Кириличні графіти ХІ ст.	40
2.2. Кириличні графіти ХІІ-ХІІІ ст.	44
2.3. Пам'ятки епіграфіки ХІV – першої половини ХVІІ ст. ..	63
2.4. Надписи другої половини ХVІІ ст.	89
РОЗДІЛ 3.	
НЕКИРИЛИЧНІ ГРАФІТИ ЧЕРНІГОВА Х-ХVІІ СТОЛІТЬ	97
3.1. «Некириличні» знаки та символи Х-ХVІІ ст.	98
3.2. Пам'ятки грецької та латинської епіграфіки	115
ХІ-ХVІІ ст.	
ВИСНОВКИ	134
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	138
ДОДАТКИ	159

«І мертвим, і живим, і ненародженим...»

Т.Г. Шевченко

ПЕРЕДМОВА

Найдавнішими зразками писемності вважаються продряпані або прокреслені на твердому матеріалі надписи. Такі пам'ятки заведено називати «графіті» (від італ. *graffiti* – продряпані), їх вивчає епіграфіка.

Графіті є найдавнішими надписами у Східній Європі, що дійшли до сьогодення. Відомі вони й у Чернігові, одному з найстаріших міст України, де збереглися як зразки кириличного письма давньоруської доби, так і окремі знаки та символи дохристиянських часів. У своїй сукупності графіті Чернігова є різномірним та специфічним історичним джерелом, яке розкриває уявлення мешканців міста тієї чи іншої епохи: їхні освіченість, світогляд, конфесійну чи етнічну приналежність, соціальний статус тощо. Вони є безпосередніми «повідомленнями» конкретної історичної епохи, тісно пов'язані з місцем, предметом та часом створення, з культурним середовищем.

За останні роки завдяки археологічним та архітектурним дослідженням вдалося зафіксувати та вивчити значний масив графіті Чернігова – більше 350-ти зразків різної міри збереженості (фрази, окремі слова, літери, знаки тощо). Це не так мало, якщо порівняти з іншими містами України. Для прикладу, упродовж 1960-1980 рр. С.О. Висоцьким, роботи якого справедливо вважають класичними дослідженнями в галузі вітчизняної епіграфіки, було зафіксовано, досліджено та запроваджено в науковий обіг 420 київських графіті.

Ця робота першочергово має на меті публікацію корпусу чернігівських графіті та їхнє включення в дискурс історичної науки. Актуальність цієї праці зумовлюється не тільки тим, що масив графіті Чернігова вперше піддається комплексному науковому аналізу. Важливість дослідження графіті Чернігова для вивчення суміжних територій також зумовлена його усталеним статусом значного адміністративного, релігійного та культурного центру. Чернігівські надписи представлені кирилицею, латиницею, грецькою та не-

типовим для регіону руноподібним письмом. Таке розмаїття потребувало напрацювання нових підходів, які в перспективі можуть стати основою для здійснення аналогічних досліджень в інших містах та регіонах України.

Важливим аспектом цієї праці є соціокультурний підхід до вивчення графіті. Його головним принципом є нерозривна тріада – «особистість, суспільство та культура» [246, с. 218]. Графіті, або надписи, у цій площині розглядаються не лише як писемні джерела, але і як матеріальні прояви конкретної культури певного періоду в історії Чернігова. Саме тому в цьому дослідженні більшу увагу буде звернено на надписи на стінах давніх монументальних споруд. Це зумовлено тим, що надписи на рухомих предметах могли створити поза межами Чернігова, у той час як авторами графіті на монументальних спорудах достеменно були особи, які перебували в місті. Саме надписи на монументальних спорудах перш за все репрезентують культуру та ідентичність місцевого населення. Інформативність графіті, безперечно, поступається літописам, втім, настільки, наскільки інформація про життя простої людини поступається свідченням про життя цілої держави.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від Середньовіччя (доба Давньої Русі) до Ранньомодерної доби (Козаччини): X-XVII ст. Верхня хронологічна межа зумовлена появою та поширенням пам'яток писемності в місті в X ст., нижня – відмиранням місцевої традиції надписів у храмах та затвердженням графікі й практики письма сучасного типу наприкінці XVII ст.

Територіально праця охоплює, перш за все, міський простір Чернігова X-XVII ст. Однак у дослідження було також залучено маловідомі зразки графіті з міст навколишнього регіону (з Остра, Любеча, Новгород-Сіверського, Ніжину, Гомеля тощо), як найбільш близькі аналогії.

Робота складається з трьох розділів. Перший присвячено історіографії дослідження чернігівських графіті, інформаційному потенціалу джерельної бази та теоретико-методологічним засадам цієї праці. У другому розділі розглянуто кириличні графіті XI-XVII ст. (нижня хронологічна межа, XI ст., зумовлена відсутністю в Чернігові кириличних надписів X ст.).

У третьому розділі розглядаються некириличні зразки графіті, тобто, зроблені письмом, відмінним від кирилиці. Це не лише надписи латинським і грецьким письмом, але й комплекс графіті, які досить умовно можна віднести до руничної писемності (т. зв.

«псевдорунічні»). До цього варто додати, що певна писемність не завжди означає якусь мову. Так, мова графіті XVII ст. у Чернігові, виконана латинським письмом, є скоріше польською.

Комплексний аналіз масиву графіті Чернігова X-XVII ст. дозволяє не тільки реконструювати уявлення містян конкретного періоду, але й простежити на прикладах нові тенденції в суспільстві та культурі. Це, наприклад, посилення есхатологічних настроїв серед місцевого населення після монгольської навали, що привело до вагомого збільшення поминальних надписів.

Загалом цю працю створено не лише, щоб розпочати окреме дослідження графіті Чернігова та внести їх у контекст вітчизняної історії, але й продовжити епіграфічний напрямок досліджень в українській науці, розпочатий ще декілька десятиліть тому в працях С.О. Висоцького.

Значну подяку автор висловлює колегам та друзям, що надавали неоціненні консультації та допомогу під час створення цього дослідження. Щиро дякую: О.Є. Черненко, Т.А. Бобровському, П.М. Кулаковському, І.Л. Калечиц, І.В. Кондратьєву, К. Дювелю, Т.Г. Новик, П.В. Солобаю, Л.Ф. Ситій, С.М. Шуміло.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Епіграфічні пам'ятки – це надписи або малюнки, виконані (продряпані, прорізані або вибиті) на твердому матеріалі. У європейській історичній науці подібні матеріали вже давно є предметом окремих напрямків досліджень, однак на вітчизняних теренах лише в ХХ ст. почали з'являтися окремі наукові праці, що досліджували виключно епіграфічні знахідки тих чи інших часів. Загальна кількість таких робіт у порівнянні з іншими напрямками історичних досліджень все ще є малою, а основну масу наукових праць складають поодинокі публікації матеріалів.

Щодо епіграфічних пам'яток Чернігова, то вони довгий час залишалися лише допоміжним матеріалом для історичних досліджень. З наявних у місті комплексів графіті до наукового обігу було запроваджено відомості тільки про кілька окремих надписів. Ще менше стало об'єктом спеціального розгляду та наукового аналізу. На сьогодні для подальшого вивчення вітчизняної історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу все більшого значення набуває нарощування джерельної бази. У цьому контексті має особливе значення запровадження до наукового обігу комплексу епіграфічних матеріалів, які є своєрідним симбіозом наративних і зображальних джерел. Їхня систематизація та критичний аналіз відкривають нові можливості для вивчення минулого. Перспективність пам'яток епіграфіки Чернігова Х-ХVІІ ст., як історичного джерела, обумовлена їхньою автентичністю – вони є безпосередніми «повідомленнями» конкретної історичної епохи, тісно пов'язані з місцем, предметом та часом створення, культурним середовищем. Масив графіті Чернігова представлений переважно кирилицею, а також латиницею, грецькою та нетиповим для регіону рунічним письмом. Таке розмаїття потребує напрацювання нових підходів, які в перспективі можуть слугувати основою для здійснення аналогічних досліджень в інших містах та регіонах України.

1.1. Історіографія дослідження

Відкриття та вивчення чернігівських графіті Х-ХVII ст. відбувалося, в основному, у контексті загального розвитку вітчизняної історичної науки та епіграфіки в Східній Європі. Це обумовлює необхідність розглядати історіографію дослідження в контексті загального розвитку епіграфіки Східної Європи. Слід також відзначити, що відпочатку інтерес до чернігівських графіті був обумовлений можливістю трактувати їх як джерело з історії міста та використовувати для ілюстрації тих чи інших історичних подій.

Умовно історію вивчення епіграфічних пам'яток Чернігова можна розділити на чотири етапи, відмінні за змістом, що відповідають головним тенденціям розвитку наукової думки в цій галузі: 1) ХVIII ст. – поява інтересу до епіграфічних матеріалів як допоміжного історичного джерела та свідчення давнини; 2) ХІХ ст. – початок накопичення та осмислення епіграфічного матеріалу; 3) ХХ ст. – систематичне виявлення графіті та спроби їхнього палеографічного аналізу; 4) початок ХХІ ст. – комплексне вивчення, аналіз та внесення чернігівських графіті до наукового обігу.

Прояви інтересу до різноманітних епіграфічних пам'яток з'являлися, безперечно, набагато раніше за ХVIII ст. Втім, конкретних відомостей щодо цього немає. Таким чином, за початкову точку відліку можна взяти появу інтересів до збереження старожитностей в Російській імперії в ХVIII ст. [203, с. 10].

Щодо надписів – це певною мірою пов'язано із наказом Петра І від 1718 р.: духовній владі долучитися до збирання «старых подписей на камнях, железе или на меди, оружия, посуды и прочие, все что зело старо и необыкновенно» [88, с. 6]. Однак зацікавленість саме чернігівськими стародавніми надписами проявилася дещо пізніше – у другій половині ХVIII ст.

Саме в цей час з'являються перші згадки про легендарне графіті зі Спасо-Преображенського собору, у якому бачили запис дати грецькими літерами.

Мова йде про дві грецькі літери **φι**, які, згідно з місцевою літературною традицією, прокреслені на одній з мармурових колон храму. Одна з перших згадок про це графіті міститься в доповідній записці А.С. Милорадовича, датованій 1783 р. [187, с. 23-26]. Графіті, згідно з нею, розташовувалось на колоні з правої сторони та повідомляло дату закладення собору – 1003 р. від Різдва Христового [187, с. 24].

Дещо пізніше в праці М.Є. Маркова «О достопамятностях Чернигова» (М., 1816) також було відзначено, що цей надпис знаходився на колоні перед вівтарем, з правої сторони [184, с. 32]. Автор подав і своє трактування надпису. На його думку, це запис грецькими літерами дати, у якій бракувало першої цифри: 6510 р. від Створення Світу (1002 р. н.е.). Показово, що М.Є. Марков сприймав цю дату як свідчення історії Чернігова та саме таким чином намагався її трактувати. Він вважав, що графіті визначало час заснування собору. Це пояснення невдовзі спростував М.А. Маркевич, хоча й не заперечував самого факту існування графіті [185, с. 35-36].

Іншу гіпотезу висунув І.І. Єленев у праці «Исторические сведения о храме святого Спаса в Чернигове», яку було опубліковано посмертно в 1841 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» [124, с. 67-72]. На його думку, грецькі літери, викарбувані на одній з внутрішніх колон храму, означали звання майстра або місце створення цих стовпів, а не рік заснування собору [124, с. 69].

Згадка про грецьке графіті у Спасо-Преображенському соборі зустрічається в місцевих авторів упродовж всього XIX ст. Традиційно його вважали записом числа грецькими літерами: 510. Як відзначав М.М. Бережков, це число трактували не лише як рік заснування храму, а як запис кількості робітників, номер партії, вартість каміння або навіть дату взяття самого матеріалу [103, с. 3-4].

Можна погодитись з висновком М.М. Бережкова, згідно з яким більшість згадок про це графіті були необґрунтованими [103, с. 3]. Дійсно, побачити надпис на колоні можна було тільки до того, як її обклали цеглою. Як відомо, це сталося під час ремонту після пожежі 1750 р. Цей ремонт тривав досить довго й завершився 1798 р. [264, с. 14].

Існує ймовірність, що на час складання опису 1783 р. графіті ще не було перекрито цегляною закладкою, але на кінець XVIII ст. воно вже стало недоступним, автори XIX ст. ніяк не могли його побачити.

Ймовірно, саме в XIX ст. епіграфічні пам'ятки починають привертати увагу дослідників у Російській імперії. Існує думка, що поява досліджень кириличних графіті пов'язана зі знахідкою Тмутараканського каменю й оприлюдненням першого повідомлення про цю знахідку О.М. Оленіним у 1806 р. [194, с. 7-8]. Саме тоді для розгляду кириличного графіті вперше було використано палеогра-

фічний метод – порівнювали написання літер епіграфічної пам'ятки з написанням у інших писемних пам'ятках.

Загальна кількість епіграфічних знахідок в Чернігові та пов'язаному з ним регіоні в XIX ст. не була значною. Відомі лише окремі згадки про предмети з графіті. Це, наприклад, знахідка бронзових арок з надписами у Вщижі, котрі відомі за публікацією графа О.С. Уварова [256].

Причини такої ситуації можуть полягати в тому, що: 1) було знайдено малу кількість предметів з надписами із археологічних досліджень у місті та регіоні, що тоді тільки розпочинались; 2) перекриття давньоруських фресок з графіті в монументальних спорудах пізнішим масляним живописом, що запобігало фіксації надписів.

Втім, для Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. спостерігається інша ситуація. З'являються перші дослідження, які закладають основи майбутньої кириличної епіграфіки. Серед них слід відзначити праці І.І. Срезневського, І.П. Сахарова, І.О. Шляпкіна та В.М. Щепкіна. Загальним для них було залучення епіграфічних матеріалів, у тому числі кириличних графіті, в контекст мовознавчих та палеографічних студій.

Як відзначає А.О. Мединцева, саме в працях І.П. Сахарова та І.О. Шляпкіна вперше з'являється виділення «речової» або «археологічної» палеографії як окремого напрямку досліджень писемності. Хоча фундаментальні праці цих авторів не були завершені й відомі нині лише за нотатками або у вигляді записів лекцій [194, с. 7-8].

Слід також відзначити дослідження В.М. Щепкіна [283; 284]. У 1902 р. він дослідив 40 надписів – графіті із собору Софії у Новгороді Великому, які було випадково зафіксовано під час ремонту будівлі. Публікація цих знахідок викликала значний інтерес у наукових колах, хоча цей напрямок досліджень тоді так і не отримав продовження. Вважається, що це було зумовлено проблемами, пов'язаними з виявленням та фіксацією надписів під шарами тиньку та масляних розписів у діючих церквах Російської імперії [115, с. 6-7].

На другу половину XIX – початок XX ст. припадає також і поява в Російській імперії перших досліджень рунічних надписів – скандинавських та тюркських. Основи вивчення скандинавських рунічних пам'яток було закладено працею Ф.О. Брауна, який пока-

зав можливість використання рунічних текстів як історичних джерел на конкретному прикладі [112].

Трохи раніше за публікацію Ф.О. Брауна, у 1894 р., В.В. Радлов опублікував перший переклад одного із тюркських графіті, що започаткувало дослідження тюркської рунічної писемності [168, с. 3-5].

Паралельно посилювався інтерес до латинської та грецької епіграфіки з території Причорномор'я. Серед найбільш ґрунтовних робіт у цьому напрямку досліджень слід назвати працю В.В. Латішева «Древние греческие и латинские надписи северного побережья Понта Эвксинского» [258, с. 25]. Її було розпочато в 1879 р. і передбачалося видання чотирьох томів. Зокрема в ній було систематизовано значний об'єм раніше невідомих графіті: перший том (1885 р.) містив 250 надписів грецькою та латиною, зібраних із античних міст на узбережжі Чорного моря (Тіри, Ольвії та Херсонеса) [258, с. 25]. Варто зауважити, що й надалі основна увага дослідників у галузі латинської та грецької епіграфіки, спочатку в Російській імперії, а пізніше – у СРСР, традиційно зосереджувалася саме на пам'ятках античної доби.

Закономірним свідченням розвитку цікавості до давніх надписів стало те, що на початку ХХ ст. деякі знайдені під час розкопок у Чернігові предмети зі знаками були визначені як пам'ятки місцевої дохристиянської слов'янської писемності. Це, перш за все, знахідка з розкопок Д.Я. Самоквасова в урочищі Берізки в Чернігові 1908 р. – обгорілий фрагмент баранячої кістки з поховання за обрядом тілоспалення у кургані № II [234, с. 11-12]. Починаючи від Д.Я. Самоквасова, вчені вказують на існування на ній неідентифікованих надписів, які можна ототожнити з докириличною писемністю слов'ян. Одним з прикладів цього є праця М.Ю. Брайчевського, присвячена походженню слов'янської писемності [110, с. 31-32]. У ній автор не лише відзначив наявність на кістці графіті, але й виділив у ньому окремі кириличні літери.

Перша світова війна та наступні політичні колізії не сприяли розвитку епіграфічних досліджень. Відновлення інтересу до графіті відбулося у 20-30-х рр. ХХ ст. Як і раніше, це були переважно побіжні зауваження щодо наявності надписів, виявлених у процесі архітектурних чи археологічних досліджень. Для Чернігова такими стали дослідження місцевих монументальних пам'яток, здійснені М.О. Макаренком та І.В. Моргилевським у 20-х рр. Саме тоді було започатковано розчистки давніх тинькованих поверхонь стін мону-

ментальних споруд Чернігова, що зробило доступними для вивчення нанесені на них графіті. Так, при дослідженнях Спасо-Преображенського собору в 1923 р. на висоті колишніх хорів після зняття тиньку XVIII-XIX ст., поряд із малюнками-дипінто, що зображали святих та хрести, на поверхні стіни давньоруського часу було зафіксовано прорізані надписи [182, с. 77-78].

У цей же час з'являється перше повідомлення про графіті Успенського собору Єлецького монастиря. Їх було відкрито після розчистки залишків давньоруського фрескового розпису з-під пізніх нашарувань у 1924 р. М.Л. Бойчуком (історія реставрації найбільш детально розглянута Ю.С. Коренюком) [170, с. 101-107].

У датованій 1927 р. «Доповідній записці» В.В. Дубровського, опублікованій А.А. Карнабедом, вперше згадані автографи-графіті XVII ст., виявлені під час досліджень 1924-1926 рр. у хрещальні Успенського собору. У цій записці В.В. Дубровський приписував їхнє авторство відомим історичним особам модерної доби (Радзівілу, Сулимі, Осевичу та іншим), тобто розглядав їх як джерела особового змісту [153, с. 109].

Наскільки це відповідає істині, сьогодні сказати важко. Під час новітніх натурних досліджень такі надписи виявити не вдалось, а в 20-х рр., на жаль, графіті не привернули увагу фахівців та не були зафіксовані. Можливо, вони були втрачені за минулі роки. У публікаціях І.В. Моргілевського, який керував дослідженням Успенського собору, про них взагалі немає жодних згадок [201, с. 197-204]. Це свідчить, серед іншого, про те, що східноєвропейська епіграфіка на той час ще не сформувалась як окремий напрямок досліджень, а інтерес науковців до давніх надписів, продряпаних на твердих матеріалах, був опосередкованим.

Для розвитку епіграфіки в СРСР велике значення мала праця О.С. Орлова 30-х рр. – бібліографічний довідник, що містив інформацію про 303 надписи XI-XIV ст., виявлені на різних предметах.

Довідник було видано з метою широкого наукового впровадження відомих на той час графіті. При цьому детального аналізу надписів там не було, була лише зібрана інформація про їхнє місцезнаходження та коротка їх інтерпретація [208]. Проте, як відзначала А.О. Мединцева, одна лишень публікація значного масиву епіграфічного матеріалу зробила його доступним для використання в історичних дослідженнях та була запорукою подальшого розвитку робіт у цьому напрямку [194, с. 9]. Завдяки публікації довідника дослідники почали уважніше ставитись до можливої наявності

ті графіті на давніх предметах та на стінах древніх споруд. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. спостерігається зростання інтересу до епіграфічної спадщини, пов'язане із загальною інтенсифікацією наукових історичних досліджень. У цей період з'являється цілий ряд нових публікацій, автори яких безпосередньо чи опосередковано аналізували епіграфічні пам'ятки. Серед них були такі відомі дослідники, як Б.О. Рибаків, Л.В. Алексеєв, А.В. Арциховський, В.В. Сєдов.

Одним із ключових моментів для розвитку давньоруської епіграфіки стало відкриття берестяних грамот у Новгороді Великому в 1951 р. [93, с. 3-9]. Використання для датування грамот стратиграфічного методу створило можливість для розробки методики позастратиграфічного датування, яка сьогодні є базовою в кириличній епіграфіці.

Вагомим внеском у розвиток епіграфічних досліджень стали роботи Б.О. Рибаківа. Саме його публікації «Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі» (М., 1947) та «Ремесло древней Руси» (М., 1948), започаткували в Східній Європі дослідження епіграфічних пам'яток як повноцінних джерел, що доповнюють і розширюють історичні дослідження [226, с. 53].

Розвиток епіграфічних студій у Чернігові в цей період так само пов'язаний з іменем Б.О. Рибаківа. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. здійснено низку археологічних досліджень під його керівництвом як в самому Чернігові, так і в регіоні. За час цих робіт було відкрито унікальні зразки давньоруської епіграфіки в Любечі та Вщижі [220, с. 33-41]. Відкриті надписи стали об'єктом палеографічного аналізу, були інтерпретовані та опубліковані Б.О. Рибаківим. Безумовно, що з точки зору сучасної науки його висновки не завжди можна визнати об'єктивними, однак важливим був сам факт спроби ґрунтового вивчення та популяризація надписів як окремого історичного джерела.

Зростання інтересу до пам'яток епіграфіки знайшло свій прояв і в накопиченні інформації щодо наявності графіті. У 1948-1950 рр. під час архітектурно-археологічних досліджень Ю.С. Асєєвим та Г.Н. Логвиним вперше було здійснено спробу зафіксувати комплекс надписів XVII ст. на північному фасаді Іллінської церкви [95]. Авторами було проаналізовано та опубліковано ряд надписів, у тому числі – замальовку одного графіті та малюнку. На підставі побіжного лінгвістичного аналізу графіті дослідники віднесли частину з них до кінця XVI – початку XVII ст., частину – до другої по-

ловини XVII – початку XVIII ст. [95, с. 36-37]. Однак які саме надписи відносяться до того чи іншого періоду, у матеріалах робіт не відзначалось. Це було обумовлено тим, що вчені мали на меті дослідження архітектури, а графіті використали лише як ілюстрації до своєї роботи та для обґрунтування визначеного ними датування суміжних Іллінській церкві прибудов та архітектурних конструкцій Антонієвих печер.

Реставраційні роботи, спрямовані на відновлення та підготовку до музейного використання пам'яток давньої чернігівської архітектури, призвели в 60-х рр. до відкриття найвідоміших чернігівських графіті. Їх було відкрито під час реставрації М.В. Холостенком Спасо-Преображенського собору. Це, перш за все, мощениця, датована автором її відкриття початком XI ст. (за його припущенням, надпис на ній міг бути найдавнішим кириличним текстом Давньої Русі) та велике графіті на південному фасаді храму [260; 264]. Окрім цього, під час реставрації Борисоглібського собору дослідник зафіксував ряд графіті модерного часу на хорах [263]. На жаль, ці знахідки (за винятком мощениці) знайшли відображення переважно в звітах про роботи та стали об'єктом наукових досліджень лише через багато років. Дещо пізніше, у 1972-1973 рр., під час спелео-археологічних досліджень комплексу Антонієвих печер було зафіксовано графіті XVI-XVII ст. [20]. У 1976 р. фрагменти тиньку із залишками графіті вдалось виявити під час розкопок поблизу Іллінської церкви [22, с. 44-45]. Але ці матеріали не було оприлюднено.

Серед загальних тенденцій у розвитку радянської епіграфіки 60-70-х рр. XX ст. варто відзначити появу перших комплексних досліджень епіграфічних пам'яток. У цей час публікується одна з ключових праць Б.О. Рібакова – зведення «Русские датированные надписи XI-XIV ст.» (М., 1964) [224]. Незважаючи на досить вільні інтерпретації окремих текстів, слід віддати належне автору, який здійснив спробу виокремлення графічних особливостей написання літер в епіграфічних пам'ятках різного часу та створення на цій основі палеографічних таблиць.

Продовженням та новим рівнем розвитку східноєвропейської епіграфіки стали ґрунтовні публікації надписів Києва та Новгород Великого. Систематичну публікацію надписів київського Софійського собору започаткували фундаментальні праці С.О. Висоцького (1966, 1977 рр.) [115]. Ідентичні за змістом дослідження та

відповідні публікації авторства А.О. Мединцевої були присвячені надписам Софійського собору Новгороду Великого (1978 р.) [191].

У цих виданнях не тільки було введено в науковий обіг значний масив пам'яток середньовічної кириличної епіграфіки, але й подано відповідні методики дослідження графіті, напрацьовані авторами. Сформований у той час метод первинної фіксації графіті, яким нині користуються дослідники епіграфіки на усьому пострадянському просторі, було розроблено С.О. Висоцьким [116, с. 7]. Цей метод містить декілька етапів роботи: 1) знаходження графіті; 2) його прочитання; 3) фотофіксація при боковому освітленні; 4) промальовка фотографії. Детальніше цю методику буде розглянуто пізніше, однак відразу слід відзначити факт її оприлюднення у вже згаданих працях другої половини 60-70-х рр. Це стало запорукою подальшої інтенсифікації досліджень пам'яток епіграфіки та забезпечило їхній відповідний науковий рівень.

У двох публікаціях С.О. Висоцького (1966, 1977 рр.) було оприлюднено, систематизовано та проаналізовано двісті дев'яносто два графіті, а в праці А.О. Мединцевої (1978 р.) – двісті п'ятдесят три. Це був значний пласт епіграфічного матеріалу, який доповнювали публікації берестяних грамот. Останніх на той час лише в Новгороді Великому вже було виявлено п'ятсот тридцять дев'ять. Всі вони репрезентували період XI-XV ст. [94]. Завдяки запровадженню в науковий обіг цього масиву матеріалів, давньоруську епіграфіку було оформлено та визнано як наукову дисципліну. Було напрацьовано та апробовано методи датування, розшифровки надписів тощо, а історія кириличної писемності разом з лінгвістичним джерелознавством отримали своєрідне джерело, що мало масовий характер та було пов'язане з провідними культурними центрами Давньої Русі [230, с. 8].

Слід також зробити заувагу щодо досліджень кириличної епіграфіки ранньомодерної доби: крім вище згаданих праць, у яких частково розглядалися окремі надписи цієї доби, з'являлися дослідження виключно ранньомодерних графіті. Це, наприклад, публікація надписів московських могильних плит XIV-XVII ст. [121; 122]. З іншого боку, пам'ятки писемності цього часу не лише з Чернігова, але й із України загалом, залишалися майже невивченими. Чи не єдиним винятком є палеографічні дослідження документів та книг [210].

Дослідження епіграфіки скандинавських та тюркських рун також набули розвитку в 60-70-х рр. Для вивчення тюркських рун

важливе значення мали напрацювання О.М. Щербака, а в галузі вивчення скандинавських рунічних надписів слід відзначити праці Е.А. Макаєва (1965 р.) та О.О. Мельникової (1977 р.) [281; 282; 180; 197]. Ці роботи були одними з перших досліджень рунічних пам'яток на території Східної Європи. Відносно невелика кількість таких пам'яток дозволила авторам узагальнити, проаналізувати та систематизувати відомості щодо більшості відкритих на той час надписів. Це стало підставою для висновків щодо специфіки й відмінностей двох рунічних писемностей Європи.

На відміну від достатньо нового напрямку дослідження рунічних графіті, латинська та грецька епіграфіка в СРСР продовжувала розвиватись фактично лишень в тому напрямку, що був започаткований за часів Російської імперії. Зусилля фахівців були спрямовані на виявлення та систематизацію античних надписів з території Північного Причорномор'я. У цьому зв'язку можна пригадати роботу Е.І. Соломонік «Новые эпиграфические памятники Херсонеса» (1974 р.) або узагальнюючі праці Е.В. Федорової «Латинская эпитафия» (1969 р.) і «Введение в латинскую эпитафику» (1982 р.), у яких лише побіжно було приділено увагу пізньосередньовічним пам'яткам з території Східної Європи.

У 80-90-х рр. ХХ ст. з'являється низка окремих спеціальних публікацій, присвячених чернігівським епіграфічним пам'яткам. У деяких з них розглядалися графіті, відомі вже досить давно; інші стосувалися надписів, котрі було відкрито в процесі тогочасних археологічних досліджень.

Так, у 1982 р. В.В. Німчук опублікував перші відомості про відкритий М.В. Холостенком надпис на південному фасаді Спасо-Преображенського собору [205]. У цій публікації це графіті згадувалось побіжно, у загальному контексті статті, присвяченої розвитку літературної мови Давньої Русі. Лише в 1984 р. С.О. Висоцький здійснив більш детальне дослідження пам'ятки [118]. Графіті було визначено ним як пам'ятне та датоване XII-XIII ст.

Слід наголосити, що фундаментальні праці, присвячені графіті Софії Київської, зробили С.О. Висоцького найавторитетнішим з дослідників давньоруської епіграфіки (окрім вже згаданих робіт, у 1985 р. ним було опубліковано третій том корпусу київських графіті XI-XVII ст.) [117]. З огляду на це, його висновки щодо змісту та часу створення графіті Спасо-Преображенського собору довгий час не викликали жодних сумнівів. Лише недавні натурні дослідження дали підстави їх переглянути. Як виявилось, надпис було

прочитано та датовано неточно, оскільки автор невірно визначив окремі графеми та навіть пропустив деякі з них. Скоріше за все, так сталося через те, що С.О. Висоцький особисто не бачив пам'ятки, а користувався не дуже якісною фотографією часів реставрації, тому причиною неточностей у його публікації була невірна методика фіксації надпису.

На відміну від графіті Спасо-Преображенського собору, інші чернігівські знахідки не привернули уваги фахівців у галузі епіграфіки, археологів та істориків, хоча дані щодо місцевих надписів продовжували накопичуватися. Можливо, так сталося через те, що це переважно були надписи періоду, пізнішого за давньоруський, або ж незначні фрагменти графіті, які давали обмаль інформації.

У 80-х рр. ХХ ст. на території Чернігова та Чернігівської області внаслідок інтенсифікації археологічних розкопок вдалось відкрити значну кількість різноманітних предметів з графіті. Це, наприклад, могильна плита з надписом ХVІ ст., знайдена під час археологічних досліджень Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського собору в 1981 р., срібні чаші з кириличними та руноподібними графіті, зафіксовані у складі скарбу в 1985 р. в Чернігові та інші предмети [10; 14]. Характерною рисою підходу до вивчення цих речей із надписами стало те, що автор знахідок – В.П. Коваленко – залучив до їх вивчення відомих профільних спеціалістів, які мали необхідні фахові знання та підготовку: А.О. Мединцеву та О.О. Мельникову. Саме вони здійснили дослідження та публікацію графіті, виявлених на чашах зі скарбу 1985 р. [160; 158; 192]. Слід зауважити, що В.П. Коваленка ці надписи цікавили перш за все як свідчення, пов'язані з відомою історичною особою (князем Ігорем Святославичем) та докази перебування скандинавів у складі населення Чернігова.

У 1981-1984 рр. А.А. Карнабедом були зафіксовані основні категорії надписів в Успенському соборі, відкриті на той час у результаті розчистки залишків давньоруського фрескового розпису [153]. Пізніше ним також була опублікована одна з груп графіті на фресці «Три отроки в печі вогняній», відкритій у південній наві собору. На жаль, автор не використав для вивчення графіті вже поширеної на той час методики та не здійснив їх відповідної фіксації. Його висновки ґрунтувалися переважно на спостереженнях у процесі натурних досліджень. Публікації не містили зображень пам'яток та їх розгорнутого аналізу. Вони були оприлюднені у регіональних виданнях та не привернули уваги фахівців.

Пізніше, у 1990 р., А.А. Карнабедом було досліджено територію навколо Успенського собору, на місці втраченої північної прибудови. У ході розкопок було зафіксовано понад 5 000 фрагментів фрескового розпису. На значній частці фрагментів збереглися графіті XII-XIII ст. Втім, інформація про ці знахідки знайшла відображення фактично лише в науковому звіті про розкопки [15].

Слід зауважити, що в 1991 р. було здійснено останню на сьогодні розчистку фрескового розпису Успенського собору [27]. У процесі цих робіт на розписах, переважно у нартексі, було зафіксовано раніше невідомі комплекси графіті. Однак їх також не було опубліковано, що, вірогідно, зумовлювалось іншим спрямуванням досліджень. Не відображені вони й у матеріалах реставраційного звіту [27].

Нові комплекси та окремі графіті продовжували фіксувати під час археологічних досліджень у Чернігові та протягом 90-х рр. XX ст. Так, під час розкопок 1995 р., недалеко від дзвіниці Іллінської церкви, було відкрито кілька підземних приміщень, датованих кінцем XI – початком XIII ст. У них було зафіксовано ряд надписів та малюнків графіті, які Т.Г. Новик у пізнішій публікації віднесла до давньоруського часу [204]. Цікавою є також знахідка рідкісного для Давньої Русі зразка середньовічної епіграфіки – амфори з надписом грецькою.

Амфору виявили під час розкопок на території чернігівського посаду під керівництвом А.Л. Казакова у 1997-1998 рр. (сучасна вул. Кирпоноса, 24). На жаль, знахідка, як й інші, подібні до неї, не була опублікована й до сьогодні не увійшла до наукового обігу.

Загалом, у наукових дослідженнях в області східноєвропейської епіграфіки за цей час спостерігаються тенденції, що продовжували традиції радянської доби. Час від часу з'являлись роботи, які мали на меті публікацію графіті із різних регіонів Давньої Русі. Їхні автори намагались поєднати видання корпусу надписів із дослідженням окремих аспектів їх створення. Прикладом такої роботи може слугувати монографія Т.В. Рождественської «Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв.» (СПб., 1992) [230]. До цієї праці дослідниця занесла не лише огляд давно відомих надписів з Києва та Новгород Великого, але й детальний опис нововиявлених графіті. Основний акцент при цьому був зроблений на лінгвістичному аспекті вивчення кирилических текстів.

На початку XXI ст. у епіграфічних дослідженнях відбулася низка важливих якісних змін. Це обумовлювалось появою нових мето-

дів вивчення пам'яток кириличної епіграфіки. Новий палеографічний метод позастратиграфічного датування надписів було оприлюднено в X томі видання корпусу новгородських берестяних грамот В.Л. Яніна та А.А. Залізняка [290]. Метод ґрунтувався на дослідженні всього відомого на той час корпусу берестяних грамот (близько тисячі екземплярів). На основі стратиграфічного датування та виділення характерних ознак окремих літер у певні періоди часу А.А. Залізником було створено новгородські палеографічні матриці. Як показали наступні дослідження, використання цих матриць (з незначними корективами) було можливим і для інших регіонів Давньої Русі. Це підтверджує, наприклад, апробація даного методу Т.А. Бобровським під час дослідження графіті київських печер [106; 107]. Втім, відразу слід зауважити, що для вивчення графіті Чернігова цей метод донедавна не використовувався.

Від початку 2000-х рр. спроби здійснити узагальнення, систематизацію та аналіз давньоруських кириличних надписів у історико-культурному контексті продовжились. Це можна побачити на прикладі праці А.О. Мединцевої «Грамотность в Древней Руси» (М., 2000) [194]. У цьому дослідженні було не лише розглянуто досить важливі питання розвитку кириличної писемності та її поширення серед окремих верств населення, але й проаналізовано проблематику докириличної писемності східних слов'ян. У цей же час перевидається суттєво доповнена праця О.О. Мельникової «Скандинавские рунические надписи» (М., 2001) [197]. У цій роботі піднімається проблематика руноподібних надписів, як найбільш поширених у Східній Європі. До зведення таких надписів було занесено й графіті з території Чернігова та регіону, знайдені переважно під час археологічних досліджень під керівництвом В.П. Коваленка протягом останніх десятиліть ХХ ст.

Слід відзначити, що в наш час дослідження чернігівських епіграфічних пам'яток триває, однак його зміст за останні роки лишається незмінним. Це так само поодинокі публікації окремих графіті, без розгляду цілісних комплексів, або ж повідомлення про їх знахідку. Прикладом таких робіт може слугувати публікація Ю.О. Артамонова 2012 р., де розглянуто окрему категорію надписів (поминальні) з північного фасаду Іллінської церкви [91].

Тим не менш, подібні публікації слід визнати дуже важливими, оскільки вони створили умови для написання узагальнюючої роботи, присвяченої графіті Чернігова. Слід відзначити, що на сьогодні подібні регіональні розробки не втратили своєї актуальності. Вони

дозволяють запровадити до наукового обігу нові матеріали, раніше не задіяні дослідниками.

Прикладом цього є праця І.Л. Калечиц «Епіграфіка Беларусі Х-ХІV ст.» (Мінськ, 2011), яка фактично започаткувала окремий білоруський напрямок епіграфічних досліджень [150]. Ця робота ґрунтується переважно на вивченні комплексу надписів полоцького Спасо-Преображенського собору, що почав досліджуватись порівняно недавно, після розчистки давнього фрескового розпису пам'ятки від пізнішого масляного розпису. Окрім того, у праці було розглянуто зразки рунічних та руноподібних графіті з території Білорусі.

Разом з тим слід зауважити, що сучасний етап розвитку епіграфічних досліджень не обмежується регіональними розшуками та зверненням до нових пам'яток. У цьому зв'язку можна згадати подальше дослідження корпусу надписів із Софії Київської, яким займається В.В. Корнієнко [171; 172; 173; 206]. У своїх роботах цей дослідник загалом притримується методики, розробленої С.О. Висоцьким, і методу позастратиграфічного датування на підставі таблиць А.А. Залізняка [172, с. 3-5]. Загальна кількість зафіксованих автором надписів у Софії Київській значно перевищила опублікований корпус С.О. Висоцького. Однак критику з боку багатьох фахівців викликав підхід В.В. Корнієнка до датування графіті собору, як недостатньо обґрунтований [186].

З'явилося також декілька новітніх досліджень, присвячених окремим графіті з території України. Це, наприклад, деякі роботи, що увійшли у надруковане 2016 р. колективне видання, присвячене писемності Галицько-Волинського князівства [215]. До неї увійшли переважно роботи філологічного змісту. Однак було задіяно і певну кількість епіграфічного матеріалу. Зокрема до складу цього видання увійшла публікація О.О. Гіппіуса, у якій висвітлювались результати сучасних досліджень надписів-актів, відкритих у церкві св. Пантелеймона в Галичі [215, с. 49-64].

Окремо слід згадати нинішні дослідження грецької епіграфіки. Так, варто згадати публікацію О.О. Євдокимовою ряду грецьких графіті із Софії Київської [135; 136]. Їхній аналіз та систематизація значно доповнили інформацію щодо розповсюдження грецької писемності в Давній Русі. Це дослідження та поява праці Л.Л. Звонської «Грецька епіграфіка і палеографія» засвідчує поступовий розвиток даного напрямку досліджень в Україні [146].

На жаль, незважаючи на загальний розвиток епіграфічних досліджень в Україні за останні роки, графіті Чернігова досі не стали предметом спеціального дослідження. Їм присвячували тільки окремі невеликі публікації або побіжно згадували в матеріалах архітектурно-реставраційних, археологічних та історичних досліджень.

Зважаючи на кількість відомих на сьогодні графіті різного часу та різної традиції письма, зафіксованих на території Чернігова, постає необхідність їхньої систематизації та аналізу. В перспективі досвід такої роботи може стати методологічною та джерельною основою для подальшого вивчення пам'яток епіграфіки Х-XVII ст. не тільки Чернігова, але й інших регіонів України.

1.2. Джерельна база

Вивчення епіграфічних пам'яток ґрунтується, у першу чергу, на результатах натурних досліджень рухомих та нерухомих об'єктів, що дозволяє зафіксувати графіті та використовувати його як окреме історичне джерело.

Також на різних етапах для аналізу графіті залучаються речові, писемні, зображальні лінгвістичні джерела, які використовуються для доповнення чи уточнення окремих аспектів надписів. Відповідно, основну базу цього дослідження можна розділити на такі категорії джерел: речові джерела (використовуються результати натурних досліджень рухомих та нерухомих об'єктів), зображальні джерела (світлини, замальовки, креслення пам'яток давньої архітектури тощо), писемні джерела (перш за все – самі пам'ятки епіграфіки та матеріали наукових археологічних та реставраційних звітів).

Отримання результатів натурних досліджень відбувається шляхом дослідження графіті, виявлених у процесі обстеження рухомих об'єктів (наразі – археологічних знахідок) та первинних поверхонь монументальних пам'яток (храмів та інших споруд), переважно – із рештками тиньку або фрескового розпису. По суті, це – фотофіксація, обміри та попереднє прочитання графіті, а також подальший епіграфічний та палеографічний аналіз, які надалі забезпечують використання графіті як писемне джерело.

Джерелами таким чином слугують: 1) предмети з графіті; 2) поверхні стін та архітектурні деталі давніх монументальних пам'яток, а також первинні поверхні стін печерних комплексів.

У першому випадку це досить широкий спектр об'єктів: починаючи від оброблених кісток з нанесеними на них насічками, закінчуючи кириличним надписом на срібляній скринці-мощевнику з розкопок чернігівського Спасо-Преображенського собору. Переважно це різні побутові предмети (пряслиця, посуд тощо). Слід зауважити, що кількість графіті, наявних на об'єктах різних категорій, дуже різниться. Найбільше їх на пірофілітових пряслицях (як правило, близько 10% від загальної кількості давньоруських пряслиць, виявлених у процесі розкопок тієї чи іншої пам'ятки).

Уламки давнього тиньку (зокрема, і з рештками фрескового розпису), знайдені під час археологічних розкопок, складають досить значну частку загальної джерельної бази. Вони дозволяють зафіксувати якщо не конкретні графіті та час їх створення, то, принаймні, їх наявність, як таку, на монументальних пам'ятках, де давнє оформлення стін не збереглось. У Чернігові ці матеріали мають винятково важливе значення, оскільки первинне тинькування на стінах давніх споруд дійшло до нашого часу лише у виняткових випадках.

Останнє досить яскраво ілюструється знахідками фрагментів фресок з рештками графіті під час археологічних розкопок Єлецького Свято-Успенського монастиря та Троїцько-Ілінського комплексу [15, с. 12; 22, с. 44-45]. Кількість залишків графіті на знайдених фрагментах, як правило, незначна – до 1% від загальної кількості уламків тиньку зі слідами розпису.

Досліджені в процесі виконання роботи речові джерела зберігаються переважно в двох установах: Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів Стародавній» та Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського. Це колекції матеріалів, які походять з археологічних розкопок Чернігова, здійснених у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Утім, на території Чернігова основну масу графіті було виявлено не на рухомих об'єктах, а на об'єктах давньоруської архітектури.

Як відомо, монументальне будівництво в час від монгольської навали до ХVІІ ст. в Чернігові не здійснювалось, тому давні муровані споруди зберігали своє значення аттрактивних об'єктів аж до ранньомодерної доби. При цьому варто зауважити, що на пам'ятках архітектури ХVІІ ст. в Чернігові давні графіті до сьогодні не виявлені, що може бути пов'язано з їх сприйняттям мешканцями

міста (як нових та незвичних – ?) або ж з їх збереженістю (стіни вкривала обмазка чи побілка, яка не збереглась).

Давні тиньковані поверхні та архітектурні деталі збережених пам'яток, за двома винятками, було відкрито в ХХ ст. під нашаруваннями пізнього тиньку в демонстраційних зондажах у процесі вивчення давнього мурування (Спасо-Преображенський собор) та розчистки фрескового розпису (Спасо-Преображенський собор, Успенський собор, П'ятницька церква). Лише в одному випадку (північний фасад Іллінської церкви) вони знаходилися у відкритому доступі з давніх часів до сьогодні.

Первинні поверхні стін комплексу Антонієвих печер було відкрито внаслідок спелео-археологічних досліджень у другій половині ХХ ст. [20]. Слід зауважити, що натурне дослідження цих об'єктів з метою виявлення та фіксації епіграфічних пам'яток за допомогою сучасних методик здійснювалось автором протягом 2014-2017 рр. Паралельно здійснювались пошуки графіті на уламках фрескового розпису, знайдених під час археологічних розкопок в різні роки.

Це перший досвід виконання подібного дослідження для Чернігова. У процесі роботи вдалось виявити, зафіксувати відповідно до сучасних методик та проаналізувати: 54 графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря (36 кириличних, 16 латинських, 2 неідентифіковані фрагменти; малюнки у складі надписів); 192 уламки фресок з графіті (161 кириличні, 31 – малюнки), знайдених поряд з Успенським собором; 31 графіті на північному фасаді Іллінської церкви (29 кириличні, 2 латинські, 5 – малюнки); 8 уламків фресок з графіті, знайдених поряд з Іллінською церквою (6 кириличні, 2 – малюнки); 5 графіті в Антонієвих печерах (3 кириличні, 2 латинські); 5 графіті в Спасо-Преображенському соборі (усі кириличні, 2 із зображенням хрестів); 4 графіті в Борисоглібському соборі (3 кириличні, 1 латинське); 41 графіті на предметах з археологічних розкопок (12 кириличні, 29 псевдорунічні).

Цей перелік, звісно, не вичерпує загальну кількість всіх чернігівських графіті. Деякі надписи в Успенському соборі, наприклад, не годяться для інтерпретації через значні пошкодження та перекриття тиньком. Через це їх не було задіяно в дослідженні. Тим не менш, їх було повно зафіксовано, якщо була змога, з огляду на те, що: 1) відбувається постійна втрата тиньку, і невдовзі їх можна втратити остаточно; 2) існувала необхідність визначити їхнє місцезнаходження для розуміння розміщення читабельних надписів.

Слід також зауважити, що зі згаданих кириличних графіті Чернігова лише 14 раніше були оприлюднені в наукових виданнях та тільки 3 стали об'єктом спеціального наукового аналізу [91; 118; 192]; серед псевдорунічних графіті тільки 2 раніше було опубліковано.

Також слід згадати, що паралельно автором проводилися розшуки регіонального контексту, який би дозволив розглядати феномен графіті Чернігова не як окреме соціокультурне явище, а як притаманне певній території та часу. У процесі цих розшуків вдалось вперше зафіксувати окремі графіті в регіоні: 5 у Юр'євій божниці в Острі (усі – кириличні); 10 із розкопок в Новгороді Сіверському (усі – кириличні) тощо.

Як зображальні джерела було задіяно, в основному, фотографії та замальовки тих графіті, які на сьогодні втрачені. Такі зображення містяться в наукових звітах, публікаціях, монографіях та часто є єдиними свідченнями існування графіті в тих чи інших пам'ятках. Як, наприклад, графіті в Борисоглібському соборі або надпис у одній з печер Троїцько-Ілінського комплексу [1; 204]. Також значна кількість предметів з графіті доступна для вивчення лише за зображеннями.

Писемні джерела представлено, перш за все, самими надписами. Іншу частину складають записи та публікації, що описують графіті, але не дають ілюстративного матеріалу. Як, наприклад, низка публікацій XIX ст., де згадують графіті на колоні в Спасо-Преображенському соборі, або звіти археологічних досліджень, де зафіксовані необхідні дані щодо місця знахідки та наявності предметів з графіті [184]. В окремих випадках залучались документи відповідних епох для підтвердження особи автора графіті або виявлення тих чи інших граматичних рис написання. Використовувались, наприклад, документи Чернігівського воєводства за період 1618-1648 рр. для пошуку відомостей щодо осіб, прізвища яких зафіксовані у латинських графіті в Успенському та Борисоглібському соборах та факсимільне видання праці Лаврентія Зизанія «Граматіка» (1596 р.), яке дає змогу проаналізувати графіку писемності XV-XVII ст. [30; 296; 84; 80].

Таким чином, джерельна база є достатньо змістовною та різноманітною і забезпечує виконання поставлених у роботі дослідницьких завдань. Варто наголосити, що значна кількість використаних під час виконання роботи джерел вперше стали об'єктом наукового аналізу.

1.3. Методологія та методика дослідження

Ця робота ґрунтується на наукових принципах історизму та об'єктивності висвітлення результатів дослідження. Під час її виконання застосовувався комплексний підхід. Поряд із загальнонауковими методами (аналітичним, синтетичним, логічним, систематичним, емпіричним) та загальноісторичними (хронологічним, історико-порівняльним), було використано джерелознавчі методи дослідження (критичний, текстологічний, палеографічний, лінгвістичний), соціологічні (соціокультурний підхід) та методи археологічних досліджень (переважно – типологічний).

Використання конкретних методів ґрунтувалося на сприйнятті комплексів графіті як цільних структур. В основі такого підходу – сприйняття графіті як надпису або малюнку, зробленого з конкретною метою. У своїй сукупності подібні надписи мають специфічні, часто різнобічні, змістові навантаження. Це найчастіше пояснюється різним часом створення кожного окремого графіті та обумовлено історичними змінами в світосприйнятті та світогляді давнього населення Чернігова. У той же час, доступність попередніх графіті для прочитання наступними авторами обумовлювала можливість рефлексії на тексти, які існували раніше. Це дозволяє умовно об'єднувати групи надписів у комплекси, які потрібно розглядати цілісно. У протилежному випадку ми виключаємо можливість проведення паралелей чи порівняння з сучасним розумінням надписів «на чомусь», та з іншими явищами письма, що не належать до епохи чи території, що досліджується.

Враховуючи відмінні обставини (мислення, релігійні традиції, зміни ідентичностей) кожної історичної епохи, не можна робити спрощені узагальнюючі інтерпретації графіті. Застосовуючи хронологічний та палеографічний методи, слід поєднувати окремі надписи в комплекси, притаманні конкретному історичному періоду та території.

Використання загальнонаукових та загальноісторичних методів дозволяє виокремити характерні риси місцевої епіграфіки того чи іншого періоду. У той же час залишається проблематичним вичерпне визначення смислового навантаження окремих молитовних формул, символічних малюнків тощо, оскільки повного спектра джерел для реконструкції уявлень минулих епох не існує. У загальній сукупності це дозволяє найбільш точно визначити предмет

цього дослідження як феномен епіграфічних пам'яток Чернігова у період X-XVII ст.

Вивчення феномену епіграфічних пам'яток Чернігова передбачає розгляд досить складних питань, пов'язаних, перш за все, з їх аналізом як пам'яток письма (епіграфіки).

Епіграфіка є дисципліною, що досліджує надписи, нанесені на твердий матеріал гострим знаряддям без використання фарбуючого пігменту [120, с. 97]. Етимологія її назви зазвичай виводиться з грецьких термінів *epigraphēin* (писати на чомусь, викарбовувати) та *epigraphē* (надпис) [295]. У епіграфіці виокремлюють такі напрямки досліджень, як вивчення техніки та знарядь письма, змісту текстів у надписах; систематизація надписів за видами епіграфічного матеріалу (надписи на культових спорудах, побутових предметах, печатках), графічною та мовною ознаками, часовим та територіальним принципом, рівнем соціально-культурного розвитку суспільства [248, с. 223]. На відміну від спорідненої з нею палеографії, предметом епіграфіки є не лише зовнішня критика, але й зміст надписів.

Ця дисципліна досліджує писемні джерела як відображення стародавніх культур у їхньому самовияві [295].

Для визначення надписів на твердих матеріалах в епіграфіці найчастіше використовується термін графіті (від італійського *grafitti* – продряпане) [115, с. 5-6]. Існує деяка розбіжність у використанні цього терміну, оскільки паралельно побутують форми: графіто (в однині) та графіті (у множині) і окремо графіті (в однині та множині). Переваги останнього інколи аргументуються співзвуччям «графіто» до інших специфічних понять [206, с. 68]. З огляду на це, термін графіті є більш поширеним [294]. Варто також зауважити, що терміни «надпис» та «епіграфічна пам'ятка» найчастіше використовуються як аналоги терміну графіті. При цьому до графіті прийнято зараховувати не лише надписи, але й продряпані малюнки чи знаки, що не є писемними.

Слід наголосити, що письмо та писемність не слід розглядати як синоніми. Письмо є додатковим до звукового мовлення засобом спілкування, що виникає на основі мови. Воно слугує, головним чином, для передачі мовлення на значні відстані та його закріплення в часі за допомогою зображувальних знаків чи власне зображень. Ці знаки та зображення, зазвичай, слугують для фіксації тих чи інших елементів мовлення – морфем, складів чи звуків [141, с. 13]. Писемність, натомість, є результатом використання письма,

тобто, сукупністю документів (пам'яток писемності), виконаних письмом тієї чи іншої системи (наприклад: рунічної, кириличної), того чи іншого народу [141, с. 57].

Як відзначає В.О. Істрін, система письма найчастіше трактується як історично складене та впорядковане письмо того чи іншого народу [141, с. 31]. Кожна така система характеризується її призначенням (для передачі тієї чи іншої мови), типом (наприклад: складовий чи літерно-звуковий), а також складом, значенням, формою та основними принципами застосування письмових знаків.

У літературі досить давно закріпився поділ систем письма на три групи: піктографічне («малюнкове»), ідеографічне та фонетичне. Така класифікація є загальноприйнятою та не потребує окремого розгляду. Втім, можна погодитись з В.О. Істріним, який вважає її недостатньо обґрунтованою.

Більш доцільною, на його думку, є класифікація систем письма відповідно до передачі окремими знаками конкретних елементів мови. Всього в такій класифікації виділяють 5 категорій:

- 1) фразограми – знаки чи зображення, які передають цілі повідомлення і графічно майже не розділені на окремі слова;
- 2) логограми – нарисні знаки, які передають окремі слова;
- 3) морфемограми – нарисні знаки, які передають найменші частини слів – морфеми;
- 4) силлабограми, або складові знаки, які передають фонетичні частини слів – склади;
- 5) фонограми (фонемограми), чи літеро-звукові знаки, які передають найдрібніші фонетичні елементи мови – окремі звуки чи фонеми [141, с. 36]. При цьому, як наголошує О.С. Аврутина, в окремих випадках поняття фонограми як знаку, що відображає звуковий відрізок різної довжини, може містити логограму, силлабограму та фонемограму [89, с. 46].

Серед графіті Чернігова в період з XI по XVII ст. кількісно переважають пам'ятки кириличної писемності. Це зумовлено її статусом як укоріненої протягом останнього тисячоліття (з часів хрещення Русі).

Із визначенням кириличних надписів, як таких, не існує специфічних ускладнень. До них можна віднести всі графіті, створені з використанням кириличних знаків. Водночас у Чернігові зафіксовано також нечисленні пам'ятки інших систем письма, перш за все, грецького та латиниці. Такі пам'ятки в сукупності можна розглядати як «некириличні» (відмінні від кириличних). Безумовно,

це розділення має узагальнено-формальний характер. Некириличні надписи – це досить різномірний масив. У разі графіті Чернігова до нього входять не лише зразки латиниці та грецької писемності, але й неідентифіковані знаки, які не можна віднести до будь-якої відомої писемності.

Як відзначає Є. Добльхофер, знаки мають підстави вважатися писемністю в тому випадку, коли вони мають її головні ознаки: є зображальними в найбільш широкому розумінні; їх створення мало на меті повідомлення іншим особам чи збереження інформації для самого автора [132, с. 23]. При цьому не завжди подібне повідомлення чи інформацію можна розкрити вичерпно.

Це стосується й досить поширених знаків, які зовні подібні до відомих систем писемності, однак не годяться для тлумачення, нечитабельні. Такі знаки прийнято визначати як несправжні, удавані, додаючи до назви писемності словоутворюючу одиницю «псевдо». Наприклад, О.О. Мельникова визначає як «псевдорунічні» ті знаки, які зовні подібні до рунічної писемності, але нечитабельні [197, с. 79]. Існує думка, що подібні знаки могли слугувати піктограмами, ідеограмами тощо та передувати фонетичній писемності [132, с. 23-26]. Вони також могли бути рефлексією на фонетичні системи письма.

У цілому ж, у разі роботи з системами письма, представленими на території Чернігова, переважну більшість надписів можна віднести до фонемогам, де окремий знак позначає окремий звук. Такими за своєю суттю є пам'ятки кириличної, латинської та грецької писемностей. Скандинавські чи тюркські руни дають приклади логограм та силлабограм. Однак на сьогодні в Чернігові можна засвідчити лише наявність псевдорунічних знаків, смислове навантаження яких неможливо чітко визначити.

Вивчення зображальних знаків неминуче пов'язане з проблемою інтерпретації їх графіки. Під графікою розуміють спосіб накреслення фонологічних одиниць (знаків), а типову форму конкретного знаку, пов'язану з його значенням, прийнято визначати як графему [141, с. 50-51; 89, с. 47].

Існує значна кількість варіантів визначення терміну графема, проте найчастіше вживають її найперше визначення [144]. Воно було сформульоване ще на початку ХХ ст. І.А. Бодуеном де Куртене. Згідно з ним, графема – це мінімальна одиниця письмової мови, відмінна від інших, синонімічних і зовні споріднених варіантів письмового знаку, яка слугує для накреслення слів та слівформ

[104, с. 213-215; 105]. Якщо звести це до більш простої формули, то графема – будь який графічний символ, котрий репрезентує хоча б в одному контексті частину лінгвістичного матеріалу [292, с. 4].

На сьогодні в епіграфіці існує кілька підходів до класифікації надписів та символів на твердих матеріалах. При цьому вони охоплюють не лише графіті, але й надписи прорізані, відкарбовані тощо. Однією з перших для пам'яток кириличної епіграфіки була їх класифікація за матеріалом і способом нанесення надписів, розроблена Б.О. Рибаківим [224, с. 6-7]. Вона містить 11 типів надписів: 1) написані «писалом» по м'якому матеріалу (сира глина, віск, береста); 2) продряпані конічним вістрям (тиньк, обпечена глина, цегла, камінь, метал, дерево); 3) різані (метал, кістка, дерево); 4) гравійовані різцем по металу; 5) видовбані і відкарбовані (камінь, метал, ливарні форми); 6) вирізані в дереві; 7) випукло-різані (камінь, дерево, кістка, матриці для набійки); 8) випукло-накладні (воскові моделі ливарних виробів); 9) шиті; 10) дотові напаяні; 11) писані золотом на міді. Водночас, Б.О. Рибаків використовував розподіл власне графіті за контекстом їх виникнення (авторством, призначенням тощо) та змістом: надписи, пов'язані з історичними особами; надписи майстрів; надписи жінок, які займалися прядінням; надписи на амфорах-корчагах; надписи на срібному посуді; надписи з цифровими розрахунками; надписи з феодальною титулатурою; тайнопис; церковні графіті-закляття; побутові надписи; графіті літописного характеру; графіті-автографи [223].

О.О. Мединцева запропонувала класифікацію пам'яток епіграфіки, в основу якої було покладено як способи накреслення літер, так і категорії предметів, на яких вони зображувались [194, с. 14-15]. Дослідниця виокремила такі типи та підтипи надписів: I. Надписи-графіті на твердому матеріалі: 1) на амфорах; 2) на пряслицях; 3) на срібних зливках; 4) на ливарних формах; 5) на стінах будівель; 6) на плінфі та будівельному тиньку. II. Надписи на предметах прикладного мистецтва: 1) світського призначення: а) зброя; б) дорогоцінний посуд; 2) предмети християнського культу: а) ковчеги, оклади ікон, церковний посуд; б) хрести, іконки, змійовики. III. Надписи на дереві. IV. Монументальні надписи: 1) мозаїки, фрески, кам'яне різьблення; 2) камені та хрести.

С.О. Висоцьким під час досліджень надписів на фресках Софії Київської було розроблено класифікацію графіті на стінах храмових споруд [115, с. 12]. В основу цієї класифікації він поклав прин-

цип розподілу цього типу пам'яток епіграфіки (5-й та 6-й підтипи І типу, за О.О. Мединцевою) за їхнім змістом. Відповідно, С.О. Висоцьким було виділено: 1) пам'ятні графіті або надписи, які місять свідчення про військово-політичну історію Давньої Русі; 2) поминальні надписи, споріднені з літописними; 3) благопожальні надписи; 4) автографічні надписи; 5) надписи, які стосуються фресок; 6) символічні малюнки; 7) побутові малюнки. Дослідник також вважав, що у разі зв'язку різних за групами надписів (наприклад, одне авторство), їх потрібно розглядати спільно, як один комплекс [115, с. 12].

Таким чином, у практиці досліджень графіті найчастіше використовують їхній розподіл за способами накреслення літер, за категоріями предметів, на яких їх нанесено, а також за змістом. Враховуючи, що всі ці показники є важливими, найперспективнішим здається їх комплексне використання. Подібний підхід не так давно було успішно застосовано І.Л. Калечиц при дослідженнях епіграфічних пам'яток Білорусі [150, с. 27-28].

У цьому дослідженні також використано схожий підхід. Як вже зауважено, епіграфічні пам'ятки розділені на дві головні категорії: кириличні та некириличні. Їх наступний розгляд відбувається за хронологічним методом, і вже далі надписи розглядаються в межах класифікацій за матеріалом і категорією предметів, змістом та ціллю створення самого надпису. Такий розгляд графіті в їх сукупності, як феномену чи явища, дає можливість отримати інформацію з широким соціокультурним контекстом.

Сутність соціокультурного контексту має значну кількість варіантів визначення. Вони значною мірою залежать від явища, на яке спрямований соціокультурний погляд: місто, село, суспільство в конкретний історичний період тощо [123; 245; 286]. У простішому варіанті таку сутність можна визначити як «особистість, суспільство та культура як нерозривна тріада» [246, с. 218]. У ній виокремлюються компоненти, які можуть існувати тільки у взаємодії: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів з його соціокультурними відносинами та процесами; 3) культура як сукупність значень, цінностей та норм, якими володіють взаємодіючі особи й сукупність носіїв, які об'єктивізують, соціалізують та розкривають ці значення [246, с. 218]. Тобто, під культурою розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини (матеріальних і духовних: ідеї, цінності, норми, зразки й т.п.), а під соціальністю – сукупність відносин

кожної людини чи іншого соціального суб'єкта з іншими суб'єктами: економічних, соціальних, ідеологічних, політичних відношень, які формуються в процесах діяльності [176, с. 3-4].

Місто в цьому контексті розглядається як окреме соціокультурне явище, або, інакше кажучи, організм, який впорядковує значною мірою дії суспільного механізму в репродукції всіх відносин суспільства на всіх етапах розвитку соціальності [123, с. 20].

Графіті, або надписи, у цій площині є матеріальними проявами конкретної культури певного періоду в історії Чернігова. Крім того, вони репрезентують прояви ідентичності окремих особистостей (авторів графіті), що містить їхні релігійні погляди, освіченість тощо. Саме тому в цьому дослідженні більшу увагу буде приділено надписам на стінах монументальних споруд. Це обумовлено тим, що надписи на рухомих предметах могли бути створені поза межами Чернігова, у той час як авторами графіті на монументальних спорудах достеменно були особи, які перебували в місті. Саме надписи на монументальних спорудах, перш за все, репрезентують культуру та ідентичність місцевого населення.

Основну джерельну базу епіграфічних досліджень становлять надписи, виявлені в результаті натурних досліджень рухомих та нерухомих пам'яток. При цьому епіграфічні матеріали навряд чи можна віднести до однієї з категорій джерел відповідно до загальноприйнятих класифікацій. Через те, що вони збереглися на конкретних речах (предметах, тиньку на стінах споруд тощо), що обумовлюють їхню форму та зміст, графіті можна вважати притаманними речовим джерелам. Однак, оскільки це переважно зразки писемності (літери, слова, речення, тексти), їх відносимо до писемних джерел.

Така їхня подвійна сутність обумовлює й використання досить специфічних методів, пов'язаних як з вивченням природи, так і з аналізом надписів. Найбільш старою, і нині майже не вживаною, є методика фіксації естампажем – на поверхню з графіті накладається папір, та виконується протирка, або накладається плівка, і гострим предметом в ній робляться прорізи.

Більш об'єктивні результати дозволяє отримати методика, розроблена та застосована в другій половині ХХ ст. С.О. Висоцьким – фотофіксація під різними кутами освітлення [116, с. 7]. Її використовує в наш час переважна більшість дослідників епіграфіки на пострадянському просторі. Найбільш детально її використання було розглянуте І.Л. Калечиц [149].

Робота розпочинається із ознайомлення з об'єктом дослідження, що дозволяє визначити конкретні напрямки та об'єм необхідних робіт. У подальшій роботі, відповідно до цієї методики, можна виділити кілька головних етапів: 1) фіксація та первинне прочитання графіті; 2) фотофіксація та систематизація; 3) вторинне прочитання та промальовка; 4) аналіз та інтерпретація графіті; 5) джерелознавчий аналіз надпису.

Використання цієї методики краще за все можна проілюструвати на прикладі дослідження достатньо складного епіграфічного матеріалу – графіті на залишках фрескового розпису в архітектурній пам'ятці – Успенському соборі Єлецького монастиря.

Відразу слід зауважити, що вивчення графіті на рухомих пам'ятках (знахідках з археологічних досліджень) здійснюється за такою ж методикою, але виконується значно простіше. Вивчення графіті на стінах монументальних споруд передбачає застосування елементів методики архітектурних обмірів (робота з планами пам'яток, створення схем та картограм розташування графіті) та ускладнюється необхідністю працювати якомога обережніше, уникаючи контакту з об'єктом, щоб випадково не ушкодити тонкий та крихкий фресковий шар [240].

Роботи в Успенському соборі здійснювались автором протягом 2015-2017 рр. Вони розпочалися з натурального дослідження й виділення на цій підставі умовних груп надписів. Групи виділялись візуально, відповідно до локалізації графіті на тих чи інших ділянках (збережених фрагментах) фрескового розпису; окремих скупчень графіті; важкодоступних місць, де є декілька надписів. На цій підставі було складено схему (картограму), де кожна група отримала відповідний порядковий номер.

Як основу для схеми було використано обміри пам'ятки М.В. Холостенка (Додаток А, рис. 1). Після цього в групах було виокремлено, проаналізовано та пронумеровано графіті (Додаток А, рис. 2). Загальна наскрізна нумерація містить 54 графіті різної міри збереженості (36 кирилических, 16 латинських, 2 неідентифіковані фрагменти; малюнки у складі надписів). Найкраще фресковий розпис зберігся в самій апсиді (т.зв. «хрещальня» з фрескою Оранти). Ймовірно, це й зумовило найбільшу концентрацію надписів собору в групах №№ 1-3. Задля кращої фіксації розміщення надписів було зроблено три схеми-розрізи апсиди: фронтальний, з орієнтацією на схід (Додаток А, рис. 3), північна ділянка (Додаток А, рис. 4), південна ділянка (Додаток А, рис. 5). У перспективі

фіксації інших надписів, під нашаруваннями тиньку або інтерпретації фрагментів, наступні графіті продовжуватимуть загальну нумерацію. Після чого вони будуть розміщуватися на картограмі та розрізах, у разі їх походження з апсиди.

Для кожної окремої локації графіті фіксувалось розташування відносно архітектурних деталей та нинішньої підлоги, з позначенням на загальному плані храму та розгортках стін. Після цього під боковим освітленням для кожної групи було виявлено всі помітні надписи. Такий огляд був необхідний для визначення межі поширення графіті, щоб під час фотофіксації не пропустити їхні фрагменти чи рядки.

Фотофіксація починалась із загальної фотографії всієї групи, після чого кожен надпис був сфотографований окремо, під чотирма різними кутами освітлення, з використанням масштабу (як на загальному фото, так і для фото окремих графіті). Камера розташовувалась фронтально, на рівні самих графіті, щоб уникнути деформації на знімках.

Систематизація та обробка фотознімків здійснювалась за попередньо визначеним порядком. Вона починалась з перегляду фотознімків конкретного графіті. Серед них відбирався один, з найкращою якістю, для виконання промальовки та ще декілька знімків для корегування (ті, де під певним кутом освітлення вдалось зафіксувати окремі затерті літери чи специфіку накреслення).

Промальовка графіті робилась у графічному редакторі. Для цього поверх фото створювалось три шари: у першому промальовувались літери; у другому – пошкодження, що перебивають графіті; у третьому – фрагменти, що є проблематичними для визначення (дві-три літери, крапка чи вибоїна тощо). Окремо створено версію масштабу, що має бути ідентичним масштабу на фотознімку (зазвичай – поверх зображеного на фото). Завершенням графічної обробки зображення є створення світлини із фото та промальовки: межі «полотна» розширюються, і на чисту частину переносяться усі шари промальовок разом з масштабом. Це дозволяє об'єктивно порівняти фотографію графіті з промальовкою.

Четвертий етап є найбільш складним, коли застосовуються специфічні джерелознавчі методи (критичний, текстологічний, палеографічний, лінгвістичний). На цьому етапі дуже важливо виокремити окремі графеми, визначити їхні форми та характер накреслення. Слід враховувати, що значний пласт палеографічних напрацювань більшою мірою віддзеркалює книжкову писемність, а епі-

графічний матеріал є відмінним, «деформованим» порівняно з книжковою писемністю. Тобто, для визначення та аналізу графем можна використовувати переважно доробок у галузі епіграфіки.

На сьогодні найбільш вживаним палеографічним джерелом у кириличній епіграфіці є новгородські берестяні грамоти. Під час їхнього вивчення було розроблено методику позастратиграфічного датування. Цю методику авторства А.А. Залізняка докладно схарактеризовано у Х томі видання «Новгородские грамоты на бересте» [290, с. 134-288]. Самі автори визначили її як параметричний метод датування [291, с. 238]. Відштовхуючись від датування грамот за даними стратиграфії (стратиграфічного датування), на основі окремих параметрів (графіка, палеографія, мова, формули написання) було проаналізовано відомий на той час комплекс грамот. На цій підставі було розроблено палеографічні матриці. Апробація матриць здійснювалась шляхом порівняння стратиграфічного та позастратиграфічного датування окремих грамот та грамот, що містили дати [291, с. 239]. Значний розрив між датою в тексті й визначеною за допомогою методу позастратиграфічного датування був лише у двох випадках (9 та 22 роки).

В інших випадках датування на основі використання палеографічних матриць відповідало тому, що було встановлено за стратиграфією або вказувалося в тексті пам'ятки.

Як показали дослідження епіграфічних пам'яток України, дані матриці об'єктивно відображають палеографічні зміни й для цієї території. Наприклад, їх було апробовано Т.А. Бобровським на матеріалах графіті XII ст. у ближніх печерах Києво-Печерської лаври [107]. Дата, що містилася в надпису (1150 р.), загалом відповідала результату, отриманому з допомогою палеографічних таблиць (хронологічний проміжок: 1160-1200 рр.). «Відставання» новгородської системи датування на десяток років від пам'яток Південної Русі, виявлене в процесі апробації методу, може бути пояснено об'єктивними причинами та є відносно невеликою похибкою.

На можливості такої похибки наголошували й самі автори методики [290, с. 420-421]. Втім, враховуючи відсутність більш точних засобів, сьогодні її можна визнати найоптимальнішою для досліджень східноєвропейської кириличної епіграфіки XI – середини XV ст.

Використання палеографічних матриць слід визнати припустимим та перспективним і для вивчення графіті Чернігова. Ґрунтуючись на цьому, під час виконання дослідницької роботи здійсню-

вався аналіз окремих кириличних графем відповідно до існуючої методики позастратиграфічного датування. Відповідно до цієї методики, надписи датуються на підставі даних зведеної таблиці. Кожному надпису відповідає окрема таблиця. Така таблиця складається з трьох стовпців: графема, датування, примітки. У першому стовпці вказується літера з відповідною ознакою; у другому – хронологічний проміжок побутування цього типу літери за новгородськими матрицями; у примітках – кількість літер з цією ознакою в графіті та, за потреби, достовірність (недостовірність) виділення цієї літери. Датування визначається на основі кількісного переважання ознак певного періоду.

Додатково слід зауважити щодо мови кириличних графіті. Більшість середньовічних надписів у храмах Чернігова створено літературною давньоруською мовою. Її побутування на теренах Русі визначається періодом XI-XIV ст. [278, с. 45-46]. Літературна мова Чернігівської землі в цей період принципово не відрізнялася від літературної мови інших східнослов'янських князівств [278, с. 46]. Це, у свою чергу, дає підстави для використання новгородських палеографічних таблиць для датування графіті Чернігова. Враховуючи, що переважна більшість зафіксованих у місті кириличних надписів є сталими молитовними формулами, стверджувати, що вони відображають мовні зміни або місцеві діалекти, навряд чи можна. До того ж, давньоруська літературна мова продовжувала використовуватись православною церквою і надалі, після занепаду Давньоруської держави.

«Ця літературна мова склалася на церковнослов'янській основі, церквою була санкціонована, пропагована, культивована, доглядала. Зрештою, для Середньовіччя були типові понаднаціональні, церквою плекані (але до церкви не обмежені) літературні мови, як у країнах католицької церкви – латина» [277]. Відповідно, не є дивним, що графіті релігійного змісту в храмах писалися нею й пізніше, після затвердження національних мов. Це, певною мірою, дозволяє брати ідентичні кириличні графіті з інших регіонів Русі як аналогії до чернігівських та, відповідно, залучати дані їх палеографії.

Тим не менш, для більш обґрунтованого визначення часу створення графіті необхідно долучати усі дані, які можуть бути в розпорядженні дослідника. Найчастіше це дані мовознавства та археології. Так, у разі фіксації графіті на предметі з археологічних розкопок, велике значення має датування самого предмета методами

археології, що потім корегується з палеографічними таблицями. Це дозволяє отримати більш обґрунтоване датування надпису. Паралельно з датуванням здійснюється також інтерпретація надпису, що, як правило, містить і декілька варіантів прочитання. Це веде нас до останнього, п'ятого етапу вивчення – джерелознавчого аналізу змісту графіті. Для прикладу, в одній із груп графіті з Успенського собору (група № 6) великий надпис (графіті № 1) був умовно датований XIV ст. Надпис читався чітко, це була поминальна формула, проте її закінчення з ім'ям мало декілька варіантів реконструкції. Аналогії з подібними надписами даного часу із Полоцька та Києва дозволяли припустити, що графіті є поминальним записом за ієреєм.

У разі правильного датування та реконструкції ми отримуємо свідчення функціонування церковної структури (про це говорить наявність ієрея) Єлецького монастиря в найбільш «темний» період історії регіону – XIV ст.

Таким чином, ми підходимо до сприйняття епіграфічних пам'яток як специфічного історичного джерела. У практиці історичних досліджень використовуються переважно наративні джерела. Окремо можна виокремити мовознавчі студії, які спираються на аналізі гідронімів та антропонімів тощо, а також матеріали археологічних досліджень. Загалом це дає достатній масив інформації, проте для деяких періодів він є дуже обмеженим. База джерел до вивчення періоду XIV-XV ст. в історії Чернігова кількісно незначна. Її збільшення (за винятком археологічного матеріалу, накопичення та використання якого є окремим питанням) не слід очікувати в майбутньому. У такій ситуації запровадження в науковий обіг кожного нового джерела можна вважати значною подією. Враховуючи малоймовірність виявлення нових писемних джерел, тобто літописів чи інших текстів, важливим є звернення до ще не задіяних у наукових дослідженнях графіті. Особливе їхнє значення як джерел визначено тим, що в переважній більшості вони відображають місцеву культуру в її самовияві, оскільки створені особами, які безпосередньо перебували у Чернігові.

Епіграфічні пам'ятки характеризують культуру населення певного історичного періоду: письменність, знання основних релігійних канонів тощо. Написання графіті з датами чи ознаками розвинутої графіки письма (уставу, напівуставу тощо) дозволяє визначати освіченість авторів. Окремі надписи є свідченнями історичних подій, що невідомі з інших писемних джерел. Присутність кири-

личних та латинських графіті в пам'ятках монументальної архітектури дозволяє реконструювати, серед іншого, історію цих споруд, висвітлити події, пов'язані з переходом храмів від однієї конфесії до іншої, уточнити будівельну історію тощо.

РОЗДІЛ 2.

КИРИЛИЧНІ ГРАФІТИ ЧЕРНІГОВА XI-XVII СТОЛІТЬ

Київ, Переяслав та Чернігів склали ядро давньоруської держави й зберігали цей статус протягом всієї домонгольської доби [212, с. 37-39; 253, с. 301; 188, с. 42-43]. Закономірно, що в цей час кирилична писемність, як державна, отримала в місті широке розповсюдження. Початковий етап її поширення повинен був збігтися з християнізацією регіону та становленням Чернігова як адміністративного, політичного та економічного центру Північного Лівобережжя першої половини XI ст. за часів правління Мстислава Володимировича [145, с. 57]. Однак до сьогодні не дійшло не лише жодного тогочасного чернігівського рукопису, але й взагалі жодного місцевого рукопису домонгольської доби. Лише графіті, нанесені на довговічні матеріали, дозволяють скласти уявлення про писемну культуру давньоруського Чернігова та засвідчують час поширення тут кириличного письма. Подальша динаміка його використання населенням міста в період до початку XVIII ст. також краще за все простежується саме за пам'ятками епіграфіки.

Більшість кириличних графіті Чернігова XI-XVII ст. збереглося на стінах давніх мурованих храмів. Це прорізані або продряпані тонкими гострими предметами надписи різноманітного змісту, які вдалось виявити під час дослідження залишків середньовічного тиньку та фресок. Відомі також знахідки предметів з кириличними графіті, які доповнюють знання про місцеву епіграфіку. Серед останніх, як рідкісні, особливе значення мають всі середньовічні вірці надписів.

Загалом кириличні графіті Чернігова можна поділити на кілька хронологічних груп, відповідно до історико-культурних змін, що відбувались у місті. Надписи цих груп мають історично обумовлені відмінності за графікою написання та змістом. До першої групи можна занести графіті XI-XIII ст., які належали давньоруській добі. Вони репрезентують тодішню місцеву культурну та мовну традицію. До другої групи слід віднести надписи XIV – початку XVII ст., серед авторів яких могли бути й литовці чи московіти.

Графіті цього часу репрезентують найбільш «темний», майже не висвітлений в джерелах період в історії міста. Окремі групи складають кириличні надписи першої половини XVII ст., які співіснують з латинськими, та надписи, що з'явилися в період між 1648 р. та початком XVIII ст. Подальший розгляд кириличних графіті доцільно буде здійснити в хронологічному порядку, відповідно до означених груп. Це, зокрема, дасть змогу спробувати виокремити різні традиції створення надписів та зрозуміти їхню специфіку.

Визначаючи графіті як матеріальний прояв конкретної культури певного періоду в історії Чернігова, автор свідомо робить основний акцент на пам'ятках епіграфіки виключно з цього міста. У той же час, не всі періоди в епіграфіці Чернігова однаково широко представлені. З огляду на це, видається припустимим доповнення існуючої інформації за рахунок аналогій – графіті з міст та поселень, безпосередньо пов'язаних з Черніговом контекстом соціокультурного простору регіону.

2.1. Кириличні графіті XI ст.

Чернігів уперше згадується в писемних джерелах досить рано, на початку X ст., у текстах договорів Візантії з Руссю. Втім, до сьогодні жодного надпису цього часу на території міста не зафіксовано. Варто зауважити, що кириличні надписи X ст. є взагалі достатньо рідкісним явищем для території Давньої Русі. Найбільш ранніми вважаються знахідки з Новгороду Великого, проте щодо них до сьогодні у науковців немає одностайної думки [194, с. 249-250]. Більш чітко датованими є легенди монет князя Володимира Великого. Проте, як вважає А.О. Мединцева, їх скоріше слід віднести не до давньоруського, а до староболгарського письма [194, с. 258]. Судячи з усього, кирилична писемність отримує широке розповсюдження на всій території Русі лише після впровадження християнства Володимиром наприкінці X ст.

Вважається, що Чернігів було охрещено в 990 чи 991 р., а у 992 р. митрополитом Леонтом сюди було призначено єпископа Неофіта [216, с. 346-347]. Однак широка християнізація населення міста розпочалася значно пізніше. Дослідники відносять початок цього процесу до XI ст. і пов'язують з діяльністю перших відомих за літописом чернігівських князів. Можливо, саме тому до сьогодні тут невідомі надписи X ст. Найбільш вірогідним видається роз-

повсюдження кириличної писемності на місцевих теренах у зв'язку зі становленням статусу Чернігова як державного центру та формуванням Чернігівської землі як окремого князівства на початку XI ст.

Однак дотепер немає чітких даних і щодо чернігівських кирилических надписів XI ст. Неодноразово висловлювались припущення, що вони мають бути пов'язані з першим мурованим християнським храмом у місті – Спасо-Преображенським собором, заснованим Мстиславом Володимировичем. Різними авторами було висунуто кілька гіпотез щодо існування тут графіті XI ст.

До XI ст. спочатку відносили надпис, виявлений під час реставраційних робіт 1967 р. на південному зовнішньому фасаді Спаського собору. Цей надпис знаходиться на висоті 2,8 м від давньої поверхні, виконаний у два рядки, довжина кожного з яких складає близько 1,1 м (Додаток А, рис. 6). Вперше його опублікував у 1982 р. В.В. Німчук без супровідного зображення та промальовки. На його думку, графіті мало такий зміст:

- 1) МСЦА АПРИЛА ОУ ВІ ДНЬ ОБЪДАЛЪ ИЛЪА П... ..ГО
ЮРЪА
ОУ СЕБЕ ДОМ[А]...
- 2) МВ Л[ЪТА] (?)... ЛЪ ОУ ПИР... ЗІ МЦА М... ДЪ ОУ
ИМ[А]...

Дослідник не запропонував конкретного тлумачення цього надпису, однак висловив припущення, що літери на початку другого рядка («МВ») могли мати числове значення та бути частиною позначення року від Створення Світу: «6542 = 1034 р.» [205, с. 23]. Втім, пізніше надпис був детальніше проаналізований С.О. Висоцьким, який датував його XII – початком XIII ст. [118]. Слід відзначити, що це графіті можна віднести й до більш пізнього часу, про що мова піде далі. У будь-якому випадку, характерні палеографічні ознаки дозволяють впевнено стверджувати, що його в жодному разі не можна датувати XI ст.

Побутує думка, що початком XI ст. може бути датований надпис на кришці скриньки-мощевика з вівтаря Спасо-Преображенського собору (Додаток А, рис. 7). Скриньку було знайдено під час розкопок апсиди в процесі реставраційних робіт 1966-1969 рр. [260].

У публікації знахідки М.В. Холостенко зазначав, що схованку, у якій знайшли скриньку, було зроблено в основі престолу ще під

час закладання самого собору. Тобто, на його думку, вона датується часом не пізніше 1030-1031 рр.

Графіті на скриньці зазвичай інтерпретується як три імені святих, чії моці, ймовірно, у ній знаходились:

1) **ΠΑΝΤΕΛΕΙΜΟΝ** (Пантелеймон)

2) **ΜΑΚΚΑΝ** (Акакій)

3) **ΜΑΚΚΑΒΕΙ** (Маккавей).

Уже в першій публікації було відзначено, що, хоча написання цього графіті близьке візантійському молодшому уніціалу, воно, судячи з усього, є слов'янським. Пізніше цей надпис проаналізував С.О. Висоцький [119, с. 164-164]. Він підтвердив його датування, порівнявши з графіті Софії Київської першої половини XI ст., а також те, що надпис дійсно є слов'янським. Таким чином, кириличне графіті на кришці мощевика зі Спасо-Преображенського собору можна було б вважати найбільш раннім на території Чернігівської землі. Однак є ряд обставин, які дозволяють поставити під сумнів такий висновок.

По-перше, це обставини знахідки мощевика. У публікації М.В. Холостенка вказано, що в XVII ст. під час встановлення нового престолу у вітварі собору було розібрано залишки стародавнього престолу й понижено навколо нього рівень ґрунту [260, с. 200]. Не зрозуміло, яким чином за цих обставин могла вціліти недоторканою основа престолу XI ст. та тайник.

По-друге, у написанні імен на кришці скриньки наявні риси, не характерні для графіки XI ст. Так, у імені **Пантелеймон** є риска над літерою **Н**, що робить її подібною до **Й**. Для середньовічних графіті літера **Й** не є характерною, вона з'являється лише у XVII ст., саме тоді, коли у Спасо-Преображенському соборі перебуває престол. Тобто, надпис може виявитися пам'яткою ранньомодерної доби. Втім, якщо теза щодо близькості графіті до грецького письма є правильною, а сам надпис є зразком ще не усталеного руського письма, то позначки над літерами **Н** можуть бути діакритичними знаками наголосу, характерним для грецького (візантійського) написання [146, с. 224-225]. Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що однозначно датувати його на сьогодні неможливо.

Окремо варто згадати графіті храму-усипальні, датованого кінцем XI ст. Храм було відкрито під час археологічних розкопок на території дитинця стародавнього Чернігова в 1985-1986 рр. [13]. У науковому звіті про ці роботи зазначено, що в процесі досліджень

було зафіксовано 2 000 фрагментів тиньку з фресковим розписом, на деяких з яких збереглися графіті [13, с. 11-12, рис. 96-97].

Судячи зі збережених фрагментів (Додаток А, рис. 8), це – окремі літери або незначні фрагменти слів, що належали до традиційної формули «Господи, помяни...», або «Господи, допоможи», як наприклад: 1) **ПОМ...** – «помяни» або «помози»; 2) **ГН** – скорочення під титлом від слова Господи. Їхнє палеографічне датування є малоймовірним, оскільки в надписах представлено графеми, котрі можна датувати в проміжку 1025-1450 рр. Враховуючи, що час завершення функціонування храму невідомий, цілком можливо, що більшість цих графіті є набагато пізнішими за XI ст.

Загалом кількість надписів, котрі навіть гіпотетично можна віднести до XI ст., у Чернігові є дуже малою. Однак не можна відкидати можливість відкриття таких надписів у майбутньому. Непрямим підтвердженням побутування кириличних графіті XI ст. в Чернігові можуть слугувати регіонально близькі зразки епіграфіки. Це, наприклад, надписи на пірофілітових пряслицях із Любеча (Додаток А, рис. 9). Пряслиці було знайдено на Замковій горі під час розкопок Б.О.Рибакова у 1957 р. [219]. На першому з них (№ 1) продряпано частину кириличної абетки: **АБВГДЕЖСЗ**, що можна прочитати досить чітко.

Графіті відоме за публікацією Б.О.Рибакова, датоване ним XI ст. На думку А.О.Мединцевої, надпис слід датувати кінцем XI – початком XII ст. [194, с. 56]. Головним аргументом на користь такої дати, вважає дослідниця, є архаїчність окремих літер та їхнє розташування. Дзеркальне відображення першої та останньої літер може бути наслідком недостатньої обізнаності автора з графікою кирилиці.

Ще на одному пряслиці (№ 2) з розкопок Б.О.Рибакова зафіксовано графіті, інтерпретоване дослідником як присвята: **ІВАНКЪСЪЗДЪ ТЄЄ Ю ОДНАДЦ.** (Іванко зробив це тобі, єдиній дочці). За характерною графікою Б.О.Рибаков відніс цей надпис до кінця XI – початку XII ст., А.О.Мединцева – до середини XI ст. або ж, скоріше, до його третьої чверті [219, с. 34; 194, с. 56].

Окрім цього, у Любечі в 1957 р. було виявлено ще кілька пряслиць з графіті кінця XI – початку XII ст. [194, с. 57]. Така кількість доволі ранніх кириличних надписів у Любечі дає підстави сподіватись, що в перспективі археологічних досліджень Чернігова зразки кириличної епіграфіки XI ст. ще можна буде зафіксувати.

Загалом же, судячи з усього, у цей час кирилиця тільки починає розповсюджуватися як у регіоні, так і в місті. Особливо важливим у цьому контексті є любецька знахідка: пряслиця з частиною абетки, що може слугувати зразком способу засвоєння знань про цю систему письма, яка поступово отримувала своє поширення.

2.2 Кириличні графіті XII-XIII ст.

В історії Чернігова XII ст. вважається періодом найбільшого розквіту міста як головного адміністративного, культурного та релігійного центру одного з найбільших князівств Давньої Русі. У цей час у місті зводиться цілий ряд храмів: Іллінська церква (1090-ті рр.), Успенський собор Єлецького монастиря (1090-1100 рр.), Борисоглібський собор (1115-1123 рр.) [139, с. 181-182].

Як і в інших містах Давньої Русі (Києві, Галичі тощо), разом із мурованим будівництвом поширюється традиція надписів на стінах храмів. Авторами цих надписів були мешканці міста, або особи, які деякий час перебували в ньому особисто. Тобто, продряпані на стінах монументальних споруд графіті є найбільш достовірним відображенням писемності місцевого населення та культури містян загалом, на відміну від надписів на мобільних предметах, які могли потрапити в Чернігів з інших територій.

Графіті наносили на тиньковану поверхню стін монументальних споруд і тільки в окремих випадках – безпосередньо на мурування. Натурні дослідження тинькованих поверхонь дозволяють виявити численні давні надписи, серед яких, як правило, значний відсоток складають графіті давньоруської доби. Однак, на жаль, у більшості існуючих до сьогодні пам'яток домонгольської архітектури Чернігова первинні тиньковані поверхні не збереглися. Відповідно, тут не могли зберегтися й тогочасні графіті. Щодо них ми маємо переважно лише дуже фрагментарні свідчення – залишки надписів на уламках тиньку з фресковим розписом, виявлені під час археологічних розкопок. Втім, у загальній сукупності й вони є інформативними та дозволяють простежити основні тенденції та отримати дані щодо писемності населення міста давньоруської доби.

Стіни Іллінської церкви не зберегли до нашого часу первинного фрескового розпису. Судячи з усього, його було втрачено в результаті ремонтів та перебудов XVII-XVIII ст.

Під час археологічних досліджень 70-х рр. XX ст. на території навколо церкви було знайдено значну кількість уламків збитого (під час ремонтів – ?) середньовічного тиньку з розписами [22, с. 44-46]. Його фрагменти містились у перемішаному шарі, разом з плінфою XII ст. та залишками розчину і цегли XVII ст. На жаль, основна маса знайдених уламків не містила надписів.

Так, у колекції з розкопок 1972-1973 рр. (НАІЗ «ЧС» КН 585) із 931-го фрагменту тиньку з фресковим розписом лише на 4-х виявлено уривки графіті: 1) літера **М**; 2) літера **С**; 3) фрагмент малюнку; 4) літера **Б** (Додаток А, рис. 10). Палеографічне датування цих окремих літер є, звісно, малоімовірним.

Серед 10 000 уламків фрескового тиньку із археологічних досліджень 1976 р. на ділянці між входом до Антонієвих печер та стіною Іллінської церкви (НАІЗ «ЧС» КН 386) графіті зафіксовано не було [22].

У 2000 р. 16 уламків тиньку із залишками фресок було знайдено в розкопі, розбитому на схилі яру за 4,5 м від дзвіниці Іллінської церкви (НАІЗ «ЧС» КН 1601) [26, с. 4-5, 15]. Як і під час досліджень 70-х років, їх виявили під насипом будівельного сміття. З них на 4-х збереглися рештки графіті: 1) (**А**) **Д** (?); 2) **се...**; 3) **...н(ж) // (?)бат // ..ст**; 4) фрагмент малюнку (Додаток А, рис. 11). Палеографічно більшість збережених літер датується в межах XI-XV ст. Для двох фрагментів за окремими ознаками можна припустити таке датування: 1) **Д** (**Δ** – подібне): XII – початок XIII ст.; 2) **н** (нижні насічки короткі): початок XII – початок XV ст. Таким чином, досить вірогідно, що графіті могли зробити в давньоруський період. Це також дає підстави припустити існування інших графіті часів Давньої Русі в Іллінській церкві.

Непрямым свідченням того, що в минулому в Іллінській церкві існували різноманітні продряпані надписи, можна вважати кілька середньовічних графіті з підземних споруд суміжних з нею Антонієвих печер. Під час розкопок 1995 р., недалеко від дзвіниці Іллінської церкви, було відкрито кілька підземних конструкцій, датованих кінцем XI – початком XIII ст. [204]. Там було зафіксовано два графіті: рівнокінцевий хрест із загостреними кінцями (у келії-«костниці») та двохрядковий кириличний надпис (у ніші сусіднього до костниці проходу) (Додаток А, рис. 12-13). Кириличний надпис зберігся не повністю, у ньому втрачений верхній рядок. Збережену частину було інтерпретовано авторами розкопок як **...МД АКТЪ НОВА** (...**мя** **яко** **Юва**) та датовано першою половиною –

серединою XIII ст. [204, с. 45-46]. Втім, це потребує деяких уточнень. Перші дві літери **МѦ** мають пошкодження, тому їх виділення є умовним. Крім того, це могло бути й закінчення слова у верхньому рядку.

Наступне **ѦКЪ** прочитується у звучанні «як», і може мати декілька значень: який, котрий, як [247, с. 797; 244, с. 953-954]. У разі, якщо перша частина **МѦ** є цілою, а не фрагментом, її можна інтерпретувати як «мене» [247, с. 67]. Відповідно, графіті могло звучати як «...мене як Іова». Найбільш імовірно, що це символічне порівняння затвірника з біблійним персонажем (Іовом), зроблене ченцем під час аскези.

За окремими ознаками цей надпис можна визнати більш давнім, ніж вважають автори знахідки: **Ѧ** (округла петля – 1025-1140 рр.), **Ъ** (округла петля – 1025-1160 рр.) [290, с. 222, 228]. Інші ознаки літер датуються досить широко, однак підтвердженням більш давнього датування може слугувати твердження І.І. Срезневського щодо часу використання та заміни літер **Ѧ** (юс малий) і **Ѧ** (йотоване а) одне одним. Спочатку вони змішувались в однаковому значенні й могли навіть використовуватись паралельно. Проте з кінця XII ст. почало застосовуватись написання **Ѧ** на початку слова та після голосних, а **Ѧ** йшло після приголосних [249, с. 1631]. Таким чином, для графіті з «печери Іова» можна припустити датування першою половиною – серединою XII ст. Згаданими графіті комплексу кириличних надписів Іллінської церкви та Антонієвих печер не вичерпується. Тут збереглися надписи XVI-XVII ст. на північному фасаді храму та в самих печерах. Втім, вони належать до ранньомодерної доби.

Графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря відомі науковцям достатньо давно [153]. Однак їх систематичне дослідження досі не здійснювалось.

Графіті збереглися на вцілілих фрагментах фрескового розпису. Загальна площа цих фрагментів складає 144 кв. м. [137, с. 89]. Під час натурних досліджень у соборі 2015-2017 рр. вдалось виявити 9 груп надписів, серед яких 54 графіті різної міри збереженості, сконцентрованих переважно навколо апсиди вбудованої капели в нартексі (т. зв. «хрещальня») (Додаток А, рис. 1, 2). Ще одну групу графіті було зафіксовано в проході на хори, однак через нерозчищені нашарування сучасної фарби їх вивчення неможливе.

Серед виявлених у соборі графіті надзвичайно мало надписів XII-XIII ст. Збереглися лише їхні фрагменти, перекриті пізнішими надписами. Почасти так сталося через те, що кириличні надписи XII-XIII ст., як правило, за розмірами літер були значно меншими від пізніших накреслень, котрі їх знищували.

Показовою в цьому відношенні є група графіті № 6 (Додаток А, рис. 14). Під нашаруваннями накреслень XIV-XV ст. тут вдалося зафіксувати графіті XII ст., майже знищені пізнішими текстами: два фрагменти надпису чи двох різних надписів (Додаток А, рис. 15). З них лише один (права частина тексту) датується чітко – виключно XII ст. (Додаток Б, табл. 1). Однак конкретні слова в ньому не виокремлюються.

Також слід зауважити, що значну кількість середньовічних надписів Успенського собору було втрачено разом з фресковими розписами в процесі руйнувань, ремонтів та перебудов. Під час археологічних досліджень в самому соборі та навколо нього неодноразово знаходили значні скупчення уламків тиньку із залишками фресок. Тільки в 1990 р. під час розкопок у північній прибудові (галереї) Успенського собору було знайдено понад 5 000 одиниць таких уламків [15, с. 12]. Серед них вдалося виокремити 192 уламки з різноманітними графіті: фрагменти малюнків, окремі слова, літери, частини речень.

Малюнків та різноманітних насічок серед них було 31, інші – уривки кириличних надписів. Через фрагментарність матеріалу палеографічне датування цих надписів є достатньо умовним. Втім, загалом воно вкладається в межі XII-XV ст. Поміж малюнків-графіті переважали різноманітні елементи орнаменталізації та іконописні мотиви (Додаток А, рис. 16). Датування цих залишків графіті перегукується з результатами дослідження будівельної історії північної прибудови. За припущенням А.А. Карнабеда, у післямонгольський час її було зруйновано, а в XV ст. відбувся її капітальний ремонт [15, с. 13-14]. Тоді ж з її стін могли збити рештки старого розпису. Втім, принаймні частина виявлених у 1990 р. уламків фресок може походити із внутрішнього простору самого собору.

Окремі графіті, знайдені 1990 р., доцільно розглянути детальніше як досить рідкісні для Чернігова зразки писемності XII-XIII ст. Найбільше з них (№ 1; тут та далі – авторська нумерація) складається з чотирьох рядків:

- 1) ...**РА(Б)УС**
- 2) ...**БОГ(А)**...

3) ...**НОВ(?)О**...

4) **ДШЄН(?)**

Ймовірно, це є фрагмент молитовного звернення: «Господь, допоможи **рабу** своєму... **убо**гому... (і подай спасіння) **душі** його...» (Додаток А, рис. 17). Палеографічний аналіз дозволяє датувати надпис XII ст. Про це свідчать: «**Р**», розташоване у рядку з петлею кутком вперед; «**А**», випукла, з гострою верхівкою та подовженою спинкою; «**Б**», з петлею зі зломом з виступом угорі; «**У**» – основного виду; «**С**» – основного виду; «**О**» – основного виду; «**Г**» – основного виду, з виступом угорі та нижньою засічкою; «**Н**» – основного виду, напівдіагональна, з верхньою короткою засічкою; «**Д**», пласка, основного виду, з верхньою засічкою та звичайними довгими ніжками; «**Ш**», з платформою по низу рядка; «**Є**», лівонахилена; «**Н**» – основного виду, з верхніми та нижніми короткими засічками.

Ще одне графіті (№ 2) складається з двох рядків (Додаток А, рис. 18):

1) **ПО(М)**

2) **УЛЬА...**

Умовно його можна реконструювати як: «**По**мяни, Господи, **Улья**ну» та датувати часом між другою половиною XII – кінцем XIII ст. Про це свідчать: «**П**» – основного виду, з виступом угорі; «**У**» – основного виду, з перемичкою та нижньою засічкою; «**Л**» – основного виду, гостроверха, з покриттям та короткими нижніми засічками; «**Ь**», з вертикальною щоглою та покриттям; «**А**», спрощена, без перекладини з покриттям. Цілковито можливо також, що початок графіті міг бути «помози».

Третє графіті (№ 3) складається з двох рядків та частини малюнку:

1) **МЄЦ**

2) **Б**

(Додаток А, рис. 19). Це запис під титлом, у якому скорочене слово «місяця». За палеографією («**М**» – основного виду, з плічками та верхніми засічками; «**С**» – основного виду; «**Ц**» – основного виду, з платформою по низу рядка) його можна віднести до XII ст.

Наступне графіті (№ 4) складається з одного рядку: **М(Є)ЦА** (Додаток А, рис. 20). Це – скорочення від слова «місяця» з винесеною під титло літерою **Є**. Палеографічно надпис можна датувати другою половиною – кінцем XIII ст. («**М**» мінускульне, з верхньою

засічкою; «С» – основного виду; «Ц» – основного виду, з верхніми засічками, цілком у рядку; «А», гостроверхе з V-подібним язичком (?) та покриттям).

Графіті № 5 складається з трьох літер: **ЮА**... (Додаток А, рис. 21). Вірогідно, це початок імені «**Юанн**». За палеографією надпис датується широко – між другою половиною XII ст. та першою половиною XIII ст. («**Ю**» проста без засічок; «**О**» – основного виду, широка; «**А**», випукла з гострим верхом).

У графіті № 6 зберігся один рядок з чотирма літерами та залишки другого рядка з титулом **Ж(Ж?)Р(А)**... (Додаток А, рис. 22). Припустимо, що це початок або кінець якогось слова. У ньому друга літера сильно пошкоджена, тому її навряд чи можна виокремити. За палеографією інших літер графіті датується періодом від другої половини XII ст. – до другої половини XIII ст. («**Ж**» – основного виду, зімкнута з верхньою засічкою на мачті; «**Р**», вигнута з округлою петлею; «**А**», з петлею з двома зламами та нижньою засічкою на спинці).

Графіті № 7 має 3 рядки (Додаток А, рис. 23):

1) **ПР**...

2) **СА**...

3) **М**....

Найбільш імовірно, що перший та другий рядки – початок та закінчення слова **ПР(ЄСТАВН)СА**, що означає «скінчався» (перенесення закінчень довгих слів зустрічаються в надписах, які інколи записували колонкою). Тоді нижня **М** є початком слова **М(ЄЦА)** – «місяця». Як і більшість попередніх, цей надпис датується в межах другої половини XII – другої половини XIII ст. («**С**» – основного виду, з покриттям; «**А**» – основного виду, гостроверха, з покриттям; «**М**» – основного виду, гостроверха, з верхніми та нижніми засічками).

Подібна форма поминального надпису (**престависа раб бжи лазорь мсца ноуна в ѿ днь** – «скінчався раб Божий Лазар місяця червня в 9 день») була досить розповсюдженою в XII-XIII ст. [116, с. 63].

Ще на двох уламках (№№ 8 та 9) збереглися частини майже ідентичних поминальних графіті, які датуються так само, як і надпис № 7. Графіті № 8 має два рядки (Додаток А, рис. 24):

1) **(М)ЄЦА**...

2) ...**НСА**.

Перша літера в ньому пошкоджена, втім, це, безперечно, було **М**; літера **Є** винесена під титло. Ймовірно, це також частина поминального надпису: **мсцѣ... (престав)нѣ**. Графіті № 9 має три рядки (Додаток А, рис. 25):

- 1) **М**...
- 2) **ДНЬ**...
- 3) **ПР(Є)**.

Гіпотетично його можна реконструювати як аналогічну формулу: **м(сцѣ) ... (вѣ) днь... прѣ(ставнѣ)**. Варто зауважити, що порядок слів у подібних формулах міг варіюватись, але, зважаючи на аналогічні написи, формула «місяць-день-скінчався» вживалась частіше.

Як можна побачити, більшість графіті, зафіксованих на уламках фресок Успенського собору, мали характер поминальних записів. Однак там були й надписи іншого змісту. Про це свідчить, наприклад, уламок з фрагментом (№ 10) надпису кінця XII ст., який гіпотетично мав пам'ятний характер (Додаток А, рис. 26):

- 1) **ДНЬ**
- 2) ...**М**
- 3) **БЪЄ(ТЬ)**...
- 4) **НО**...

Перший рядок – це скорочення слова «день». Літера **М** може походити з сусіднього надпису. Друге слово реконструюється лише за умови вживання лігатур (**ТЬ**), це – **высть** (було) [247, с. 103]. Надпис подібного змісту міг бути повідомленням, що в такий-то день відбулась певна подія. Так, у Софії Київській найбільш раннім надписом з використанням слова «**высть**» є запис XI ст. про встановлення саркофагу Всеволода Ярославича [115, с. 18].

Звичайно, більшість графіті на уламках фресок реконструюються умовно, однак важливим є сам факт наявності надписів XII-XIII ст. в Успенському соборі, що засвідчують поширення кирилическої писемності серед населення міста.

На жаль, у ще одній пам'ятці давньоруської архітектури Чернігова, Борисоглібському соборі, реконструкції та відновлення «у формах XII ст.» призвели до майже повної втрати давніх тинькованих поверхонь. Це фактично унеможливило знахідки надписів. Тільки завдяки фотографіям з реставраційних звітів збереглися дані щодо двох пізніх графіті.

У Спасо-Преображенському соборі наразі відомо 5 надписів (Додаток А, рис. 27). Більшість з них зафіксовано під час архітектурно-археологічних досліджень під керівництвом О.Є. Черненко у 2012-2014 рр. та натурних досліджень автора. Ці графіті було відкрито в зондажах під час реставрації 60-х рр. під керівництвом М.В. Холостенка, однак вони й донині не знайшли відображення у наукових звітах чи публікаціях.

З графіті Спаського собору лише два (№№ 2, 3) можна віднести до XII-XIII ст. Обидва вони розташовані в західному тамбурі (Додаток А, рис. 28). Перший (№ 2, за авторською нумерацією) виконано в три рядки на поверхні тиньку зовнішньої стіни собору, на ділянці, обмеженій розграфкою, яка імітувала квадратне мурування (Додаток А, рис. 29). Надпис знаходиться в оточенні залишків кількох інших графіті, які вже неможливо прочитати. Він пошкоджений вибоїнами, через що було втрачено значну кількість літер, а деякі зі збережених можна трактувати лише умовно. За результатами натурних досліджень було виконано наступну промальовку цього графіті та гіпотетичне розшифрування:

- 1) ГН ПОМНЛОУН Р... (А) СВОЕГО
- 2) П(А)... (О) ПА ГРЪ (ШЬ) НАГО
- 3) Н... ОУ (Ф) ФЕОДОРА.

Використання тут стандартної молитовної форми у вигляді звернення «Господи, помилуй...» дозволяє приблизно реконструювати лауну у верхньому рядку («раба») та припустити, що в другому рядку мало бути наведено ім'я автора надпису, можливо, «Павла». У нижньому рядку через значну кількість втрачених літер частину надпису не можна достовірно відновити, тож у кінцевому вигляді вірогідна така реконструкція:

- 1) ГН ПОМНЛОУН Р(АБА) СВОЕГО
- 2) П(А)... (О) ПА ГРЪ (ШЬ) НАГО
- 3) Н... ОУ (Ф) ФЕОДОРА.

Таким чином, надпис є молитовним зверненням до Господа, ймовірно, від людини на ім'я Павло. У разі, якщо автор графіті був священнослужителем, зазначення наприкінці імені «Феодор» може бути пов'язане з назвою церкви, у якій він служив або був висвячений на ієрейство. Також цілком імовірно, що в третьому рядку цього надпису йдеться про іншу особу на ім'я Феодор, Божої милості для якої просить автор графіті, на кшталт: «...и владыкою Феодора».

Палеографічні ознаки цього графіті дозволяють віднести його створення до другої половини XII – першої половини XIII ст. Використання методу позастратиграфічного датування епіграфічних пам'яток дозволяє «звучити» хронологію графіті до останніх двох десятиліть XII ст.

До того ж, дуже важливими для визначення дати виникнення надпису є такі ознаки, як написання **ОУ** зі зменшеним «о»; **У**, що розміщене цілком у рядку; **Ъ** – з верхньою засічкою та **Д** – з подовженими ніжками.

Написання інших графем не суперечить зазначеному хронологічному діапазону, за винятком статистично рідкісного написання **Н** з високою перекладиною (позначена нетипово – двома схрещеними літерами), а також – увігнутої перемички в графемі **А**, яка, зрештою, виключена зі статистичного розрахунку дати за палеографічною матрицею. Таким чином, графіті є залишками молитовного запису, виконаного наприкінці XII ст. (Додаток Б, табл. 2).

Наступне графіті (№ 3) збереглося значно гірше (Додаток А, рис. 30). Воно є частиною кириличного надпису, можливо, поділеного на декілька рядків. Нині читається лише невеличкий його фрагмент: ...**ХЪДАН**... Через фрагментарність зміст цього графіті лишається незрозумілим. Можна припустити, що це залишок молитовного звернення, виконаного за формулою «**Господи, помилуй рабів своїх...**», де **ХЪ** є закінченням слова, а **ДАН** може бути початком імені (**Даниїла**) з подальшим перерахунком інших імен. Втім, враховуючи значні втрати тексту, подібне припущення є умовним.

За палеографічними ознаками надпис можна дуже обережно (через малу кількість збережених літер) віднести до XII ст. (найімовірніше: до середини – другої половини XII ст.) (Додаток Б, табл. 2).

Ще в одному зондажі в західному тамбурі надписів зафіксовано не було, однак там є зображення хрестів, продряпаних на поверхні тиньку зовнішньої стіни собору. Графіка їх зображення є простою. Увагу привертає лише одне, досить детально прорізане зображення хреста з двома горизонтальними перекладами, т. зв. шестираменого хреста (Додаток А, рис. 31). Воно розташовано достатньо низько від рівня сучасної підлоги. Глибина прорізання та ступінь пошкодження поверхні тут має схожість з надписами на сусідньому зондажі, що дозволяє припустити, що вони виникли одночасно.

Втім, за відсутності суміжних надписів, зображення хреста є суто гіпотетичним.

На жаль, сьогодні вже неможливо встановити, чи були середньовічні графіті в останньому, збудованому в Чернігові перед монгольською навалою храмі, – у П'ятницькій церкві. Цей храм дійшов до нашого часу зі значними втратами, що унеможлиблює виявлення в ньому пам'яток епіграфіки.

На збережених на сьогодні ділянках фрескового розпису у віках апсиди церкви графіті відсутні. Можна додати, що так само, як і у випадку Іллінської церкви, навколо П'ятницької церкви археологами було знайдено численні фрагменти тиньку з фресковим розписом [24, с. 12-31, 15]. Найважливіша колекція фрескових уламків з досліджень 1974 р. нараховує 1 117 од. (КН 386 / 2 б).

Графіті на них не зафіксовано, однак це не можна вважати свідченням того, що в П'ятницькій церкві вони взагалі були відсутні. Слід враховувати, що до початку XIII ст. традиція робити продряпані надписи в храмах, судячи з усього, поширилася не лише в Чернігові, але й по всьому Північному Лівобережжю. Це засвідчують матеріали досліджень територіально найближчих пам'яток домонгольської монументальної архітектури – Михайлівської церкви в Острі та Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському, безіменного собору у Вщижі. Дані про графіті цих пам'яток дозволяють також зробити деякі спостереження, які, з певними застереженнями, можна використати для дослідження епіграфіки Чернігова.

Михайлівська церква (Юр'єва Божниця) в Острі збереглася частково. Вціліла тільки її східна частина (перекрита конхою апсида з прилеглими ділянками стін) [217, с. 38; 125]. Завдяки тому, що на стінах споруди вцілів давньоруський фресковий розпис, тут збереглись і графіті XII-XIV ст. Їх було відкрито в результаті натурних досліджень, здійснених у 2016 р.

Усього вдалося атрибутувати 5 надписів (Додаток А, рис. 32). Графіті знаходяться на південній та північній стінах апсиди. Умовно їх можна поділити на два типи: надписи і молитовні зарубки. На південній стіні було знайдено три надписи й три ряди зарубок. На північній є тільки два графіті.

Найбільше з графіті на південній стіні (№ 1, за авторською нумерацією) знаходиться на висоті 43 см від сучасної підлоги (Додаток А, рис. 33-34). У ньому можна виділити 10 рядків (Додаток А, рис. 35):

- 1) ТРЪ ЛЕТЪНО
- 2) Г(ОУЩН) БЦНМЛЕ
- 3) КЪМЪПН (I)
- 4) ТА(Є)М(Ъ)
- 5) М ... Р ...
- 6) ОУТ(Ъ або Ъ) РЖ(В-?) А ...
- 7) Ф(або Т) ... (ДА) ...
- 8) І(Ъ А)
- 9) Г (?) ХЪ...(Н)
- 10) Т (Ъ) О ...

Надпис, ймовірно, є фрагментом молитви чи акафіста, і його можна прочитати як: «Трирічно Сушої Богородиці молоком кормлений... Різдва (?)...». Палеографія графіті загалом тотожна графіці написання XII ст. (Додаток Б, табл. 4).

Графіті на південній стіні (№ 2) містить поминальний надпис та хрест у колі (Додаток А, рис. 36). Надпис є класичною формою «Господи помози» та, ймовірно, міг бути початком (незавершеним – ?) молитовного звернення. Палеографія цього графіті амбівалентна – її можна визначити у двох хронологічних проміжках: друга половина XII – перша чверть XIII ст. або друга половина XIV – середина XV ст. (Додаток Б, табл. 4). Враховуючи малу кількість літер, більш точно датування даного надпису є маловірогідним.

Третє графіті (№ 3), судячи з усього, є фрагментом тексту, що не зберігся (Додаток А, рис. 37). Вцілів лише перший рядок, одне речення, яке можна тлумачити як: **ВО СЕРЕДОУ НОВ(ОУ)**. Імовірно його прочитання: «**Во середу нову (?)...**». Припустимо, що це міг бути фрагмент пам'ятного запису. Імовірна й інша інтерпретація. Так, у праці І.І. Срезневського є зразок вживання подібного звороту в релігійному контексті: «**Потъщитесь вы на середоу принести исправления ваша**» (Поспішіть ви в середу принести виправлення ваші) [249, с. 338]. Палеографічно графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст., з імовірним уточненням дати: друга – третя чверті XII ст. (Додаток Б, табл. 4).

Останні два графіті (№№ 4-5) написані на північній стіні. Одне (№ 4) є початком недописаної фрази чи самостійним словом (Додаток А, рис. 38). Транскрипція слова може бути така: **ПОНЕ(ВА)**. Втім, тут може бути декілька вірогідних інтерпретацій: 1) гіпотетично – іменник, можливо, у значенні церковна завіса, плащаниця

тощо; 2) «з тих пір як» [250, с. 1179]. У останньому випадку надпис міг бути пам'ятним. Палеографічно графіті визначається досить широко – у межах першої чверті XII – кінця XIV ст. (Додаток Б, табл. 4).

П'яте графіті (№ 5) з північної стіни (Додаток А, рис. 39) складається з 6-ти чітких літер. Транскрипція слова може бути така: **BOCPEPE**... Тоді надпис прочитується як: «**Во сере(ду)**» (недописаний пам'ятний запис). Палеографічно його можна датувати в межах другої половини XII – початку XIII ст. (Додаток Б, табл. 4).

Загальна кількість графіті XII-XIII ст., зафіксованих в Острі, велика. Тим не менш, наявність серед них запису молитви та декількох пам'ятних записів дозволяють припустити використання аналогічних надписів і в Чернігові, де досі не зафіксовано жодного подібного графіті. Також звертає на себе увагу використання формули «Господи, допоможи». Серед чернігівських зразків ця формула фіксується фрагментарно, переважно – умовно, реконструюється за фрагментами. Результати досліджень Михайлівської церкви роблять такі реконструкції більш достовірними. До того ж слід враховувати дані щодо графіті іншої пам'ятки з території колишнього Чернігово-Сіверського князівства – собору у Вщижі.

Руїни собору у Вщижі відомі з кінця XVIII ст. У 40-х рр. XIX ст. їх розчистили та перекрили навісом, який проіснував до 20-х рр. XX ст. [207]. За цей час було складено кілька описів і план руїн, оприлюднений О.С. Уваровим (у сучасній літературі його зазвичай помилково вважають автором розкопок) [207, с. 247-248]. В описах згадуються чудові фрески, що вціліли на стінах церкви [256]. Можливо, там були й графіті, однак згадок про це немає. На жаль, на початку XX ст. залишки храму розібрали «для господарських потреб» місцеві мешканці [207, с. 252-253]. У 1940-х рр. його досліджував Б.О. Рибаків, однак на той час від руїн собору вже мало що лишилося [221]. Тобто, очікувати на нові епіграфічні знахідки, пов'язані з собором, не варто.

Єдине відоме графіті в соборі Вщижа – надпис на бронзових «арках». Їх знайшли під час розчистки храму на початку XIX ст. та передали в дар Московському археологічному товариству; звідки вони надійшли до Московського історичного музею. Вважається, що це – деталі художньо виконаного хоросу [213]. Надпис на «арках» відомий фахівцям за публікацією Б.О. Рибаківа (Додаток А, рис. 40) [225, с. 252-257]. Дослідник прочитав його як: **ГНПОМОЗН РАБОУСВОЕМОУКОСТАНТННОУ** (Господи, до-

поможи рабу своєму Костянтину) [225, с. 252-257]. Виходячи з прийнятого у літературі часу існування храму (збудований у другій половині XII ст., зруйнований під час монгольської навали у 1238 р.), науковці датують цей текст кінцем XII – початком XIII ст. [217, с. 48; 225, с. 252-257; 213, с. 134-136]. Однак можливо, що його було створено дещо пізніше, враховуючи те, що разом з арками було знайдено також предмети церковного начиння іноземного виробництва (наприклад, вестфальські та лимозькі свічники), період побутування яких відповідає часу до XIV ст. [128, с. 20-21, табл. 36-37].

У будь-якому випадку, навряд чи «арки» виготовлені у самому Вщижі [213, с. 134-136]. Окрім цього, враховуючи формулу напису, подібну до традиційних молитовних звернень на стінах храмів, його автором був скоріше не майстер, а місцевий житель, який належав до парафії храму.

Це тим більш імовірно, оскільки друге з відомих графіті Вщижа має зміст, аналогічний надпису на арках. Це графіті на іклі кабана [222, с. 118, 120]. Його було знайдено під час археологічних досліджень Вщижа Б.О. Рибаківим у 1948-1949 рр. (Додаток А, рис. 41). Надпис відомий за публікацією автора розкопок, у якій точні обставини знахідки не вказані. Згідно з повідомленням Б.О. Рибаків, графіті продряпане на зрізі ікла (?) та складалося з трьох рядків:

- 1) АБВГД
- 2) ГНПОМОЗНРАБОУСВО
- 3) ЄМЎФОМЄ.

Перший рядок тлумачиться як початок абетки, два других є типовим молитовним записом (**Господи, допоможи рабу своєму Фомі**). Виходячи з цього, Б.О. Рибаків вважав ікло амулетом-оберегом з надписом магічного змісту, який відніс до XII – початку XIII ст., разом з усім речовим комплексом останнього етапу існування вщизького городища [222, с. 118, 120].

Широке розповсюдження формули «Господи, допоможи» на Чернігово-Сіверщині підтверджує також знахідка із розкопок О.О. Макушиновим Гомеля (літописний Гомій) [183]. Мова йде про дерев'яну миску з кириличним графіті, яка походить зі споруди початку XIII ст. (Додаток А, рис. 42). Надпис, ймовірно, представляє собою поширену для цього часу стандартну формулу «ГНПОМОЗН...» (**Господи, поможи**).

Таким чином, можна припустити поширеність формули «Господи, допоможи» для графіті на усій території Чернігово-Сіверського князівства у XII – на початку XIII ст. У такому разі фрагментарно збережені графіті Чернігова з цією формулою постають як відображення укоріненої традиції, а їх тлумачення виглядає більш достовірним.

Важливим доповненням даних щодо місцевої епіграфіки, яке б дозволило краще зрозуміти давньоруські чернігівські надписи, також могли бути дані щодо графіті Новгород-Сіверського, тісно пов'язаного з Черніговом династичними, адміністративними та культурними зв'язками. Однак домонгольська епіграфіка Новгород-Сіверського представлена всього кількома фрагментарними знахідками.

Це, перш за все, залишки графіті давньоруського собору Новгород-Сіверського. Відомо, що собор було збудовано на межі XII-XIII ст., він проіснував до XVIII ст. [159, с. 46-49]. У 1791-1796 рр. на його місці побудували інший храм. У 1954-1956 рр. рештки давнього собору, збережені під спорудою пізнього, досліджував М.В. Холостенко, а в 1981-1983 рр. – В.П. Коваленко [262, с. 34-43; 109; 159; 162, с. 40-43].

Під час розкопок 1981-1983 рр. серед різноманітного будівельного сміття було знайдено близько 200 уламків тиньку зі слідами фрескового розпису [10, с. 41-48]. Найявність на них графіті в матеріалах наукового звіту не відзначено, однак в Державному історико-культурному заповіднику «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський) зберігається кілька уламків фресок із залишками надписів, які, судячи з усього, походять саме з цих розкопок (Додаток А, рис. 43). За палеографічними ознаками надписи можна віднести до давньоруського часу.

На більшості уламків збереглись лише окремі літери. Найбільш цікаве графіті представлено на 4-х фрагментах (Додаток А, рис. 44). На фрагменті № 1 (тут та далі – авторська нумерація) можна виділити 7 рядків, котрі є, судячи з усього, залишками декількох різних надписів:

- 1) (Г)Н
- 2) ...**АМАРТ**...
- 3) ...**АВЪ.МН**
- 4) ...**БЄ**
- 5) **Б(ЦА)**
- 6) ...**Н**

7) Н(А)Ш.

Перший рядок може бути як скороченням **ГН** (Господи), так і закінченням слова (**ГН**). У другому рядку, найімовірніше, значилося (**МЄЦ**)**АМАРТ(А)** – «місяця березня». Третій та четвертий рядки не можна реконструювати через погану збереженість, навіть приблизно. У п'ятому можна припустити скорочення **БЦА** – «Богородиця». А загалом, рядки 1-5 є залишками пам'ятного запису. Рядки 6-7, скоріше за все, є початком іншого запису, а ...**Н** може бути скороченням **ГН** – Господи.

Більшість літер цього фрагменту має широке палеографічне датування: XI-XV ст. Втім, за окремими ознаками (**А** округле просте; **Ъ** кутом вперед; **В** верхня петля якого більше нижньої; **Б** з округлою петлею; **Є** з покриттям) його можна звзунти до XII – середини XIII ст. Ще 58 уламків фресок з графіті було знайдено у Новгороді-Сіверському під час розкопок О.Є. Черненко та А.Л. Казаковим «княжого терему» на території Спасо-Преображенського монастиря у 2003 р. Досліджувана будівля мала світське призначення та була датована в межах кінця XII – початку XIII ст. [16; 271]. Графіті терему відомі за публікацією О.Є. Черненко. Всі вони збереглися на фрагментах тиньку, виявлених у шарі пожежі, пов'язаному із загибеллю споруди в середині XIII ст. Від більшості графіті лишилися лише окремі літери, фрагменти малюнків (Додаток А, рис. 45-46).

Серед них увагу привертають два уламки (№№ 3-4, за нумерацією О.Є. Черненко) з частиною слова: (**П**)**ОГА**(?) (Додаток А, рис. 45). Палеографічно цей надпис був датований дослідницею як з часів XIII ст. [265]. Оскільки перші три літери не мають чітких ознак, а четверта (**А** – з округлою простою петлею) датується в межах XII-XIV ст., з таким датуванням можна погодитися.

Загалом же дані щодо Новгород-Сіверських графіті уривчасті, хоча вони є ще одним свідченням існування звичаю продряпувати надписи на стінах монументальних споруд не лише в Чернігові, але й у менш значних центрах. Слід також відзначити той факт, що в достатньо добре дослідженому археологічно Новгороді-Сіверському, на відміну від Чернігова, практично не відомі предмети з кириличним графіті.

Чи не єдина така знахідка – пірофілітове пряслице з надписом, яке зберігається в фондах Новгород-Сіверського історико-культурного заповідника «Слово о полку Ігоровім» (Додаток А, рис. 47).

Пряслице депаспортизоване, але, судячи з усього, походить з розкопок А.В. Кузи 1979-1982 рр. На пряслиці є кириличне графіті, що датується за палеографією початком XII – початком XIV ст. (Додаток Б, табл. 3). Надпис неглибоко прорізаний, тому як датувати, так і прочитати його можна лише приблизно. На горизонтальній площині пряслиця можна виокремити 5 літер та ще декілька знаків (з одного боку від отвору) та окрему літеру **И** (з іншого боку). Гіпотетичне прочитання надпису таке: **(Б)Н(РН)А**. Це може бути жіноче ім'я Бірна, що підтверджується значною кількістю відомих середньовічних руських антропонімів з коренем «**Бир**» [114, с. 109]. Що ж до палеографії, то перша літера **(Б)** має погано продряпаний кузов, друга читається достатньо чітко **(Н)**, третя та четверта прорізані слабко і, можливо, складають одну лігатуру **(РН)**, п'ята читається чітко **(А)**. За такими ознаками окремих літер датування можна звзунти й до XII ст.

Загалом за кількістю відомих графіті інші центри регіону значно поступаються Чернігову, що не завжди можна пояснити мірою їх дослідження. Є усі підстави вважати, що поширеність кирилиці в місті була значно більшою, ніж в інших центрах Чернігово-Сіверщини.

Дані щодо давньоруських графіті Чернігова, виявлених у монументальних спорудах, доповнюють відомості щодо надписів, збережених на мобільних предметах, котрі походять з археологічних розкопок та датуються XII – початком XIII ст. У цьому разі варто згадати знахідку на території посаду поблизу Єлецького монастиря – важка (дископодібне пряслице від веретена античного типу – ?) з кириличним надписом. Важко було виявлено під час розкопок О.П. Моці по вул. Князя Чорного у 2015 р. у споруді XII ст. (Додаток А, рис. 48). Надпис, продряпаний тонким гострим предметом, має механічні пошкодження, однак читається досить чітко: **ОР(и)С(ь)КО**, за виключенням затертих третьої **(и)** та п'ятої **(ь)** літер. Палеографічно цей надпис датується широко, хоча датування XII ст. є можливим. Про це свідчать короткі нижні засічки, **Р** округла петля.

Гіпотетично графіті можна інтерпретувати як ім'я власника чи власниці. Припустимо, що воно звучало як Орисько (форма канонічного імені Ірина), хоча побутування цієї форми імені для домонгольського часу ще не було відзначено. Утім, враховуючи, що знання про давньоруський іменник спираються переважно на матеріали літописів та берестяних грамот Північної Русі, існує ймовір-

ність, що така форма була просто не притаманна тим територіям [114, с. 232-233].

Цікавим є пряслице з кириличним графіті, знайдене поблизу П'ятницької церкви в 90-х роках ХХ ст. Воно зберігається в фондах НАІЗ «Чернігів стародавній». Більш точні дані про походження знахідки, на жаль, відсутні.

Надпис на пряслиці прорізаний досить чітко, літери дещо деформовані. Він складається із двох слів: **ПРАС(Л)НЬ (Є)РН(Н)Ъ** (Додаток А, рис. 49). Перше слово читається достатньо просто, це **прасльнь** («пряслень» – пряслице), з типово пропущеною голосною літерою. Дещо дискусійним, в силу деформації, є виділення літери **Л**, що могла бути також **Ь** або **Ъ**. Друге слово, вірогідно, є ім'ям. Можливо, це жіноче ім'я **Єрннъ** (Єрін). За матеріалами ономастики, подібні імена (**Єра, Єрін**) зустрічаються, хоча й у досить пізній час [114, с. 109].

Палеографічно графіті можна датувати ХІІІ ст. або ж серединою ХІІІ – початком ХІV ст. (Додаток Б, табл. 3). У будь-якому разі, є підстави вважати його одним із найпізніших давньоруських кириличних надписів з території Чернігова.

Як аналогію цьому графіті за його змістом можна навести пірофілітове пряслице, виявлене в одній зі споруд ХІІ – початку ХІІІ ст. на сільському поселенні чернігівського регіону – Лісковому [279, с. 22-23]. На пряслиці зафіксовано кириличний надпис та ряд неідентифікованих знаків (Додаток А, рис. 50). Надпис займає одну з бічних граней. Його варто читати, судячи з усього, як: **ЄТТ(А)ІРПРА(Ь)НЛ**. Через деформацію літер палеографічне датування надпису ускладнене, втім, за окремими ознаками він тяжіє до ХІІ ст. Найбільш вірогідно, що це графіті, як і попереднє, є записом з ім'ям власника та назвою самого предмета – **ПРА(Ь)НЛ**, «пряслень», яке у ХІІ-ХІІІ ст. мало значну кількість варіантів написання: **прасленъ, прасльнь, праслень, пралень, прасла**. [194, с. 53-66].

Збереглися також дві частки ймовірного імені власника: **ЄТ** і **Т(А)ІР**. Перша може бути скороченням, наприклад, від форми дієслова «творити» – **сътворихъ** – створювати-створив (цілком імовірно, за аналогією з уже розглянутими ранніми графіті на пряслицях із Любеча). Тоді наступне слово буде ім'ям – **Таір**. Таке ім'я зустрічається у середньовічній ономастиці Східної Європи та має, судячи з усього, тюркське походження [114, с. 311]. Відповідно,

графіті могло означати «створив Таір пряслице», або «Таірове пряслице».

Для Чернігова XII – початку XIII ст. ми маємо також достатньо велику кількість уламків кераміки з кириличними графіті [189, с. 176]. Переважна більшість з них є уламками з окремими літерами, що не дозволяє визначити їхній зміст. Варто зауважити, що подібна ситуація є типовою для інших давньоруських центрів регіону, наприклад, для добре дослідженого поселення Ліскове [279].

Матеріали багаторічних досліджень поселення в повному обсязі було опубліковано О.В. Шекуном та О.М. Веремейчик, а нині зберігаються в Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського. Усі комплекси, з яких походять кириличні графіті, належать до XII – початку XIII ст., що дозволяє віднести надписи саме до даного часу. Графіті на амфорах представлені переважно поодинокими кириличними літерами або їхніми фрагментами (Додаток А, рис. 51). Вивчення таких знаків засобами палеографії не є ефективним. До того ж, їх могли зробити в місці виробництва амфор або ж під час їх транспортування, продажу.

Фрагменти кераміки з відносно цілими словами кирилицею зустрічаються дуже рідко, що робить важливою кожен з подібних знахідок. Серед таких знахідок з території Чернігова можна вказати на три зразки, знайдені під час розкопок в різні роки (Додаток А, рис. 52).

На першому фрагменті фіксується надпис «**отъ(н)н(л)**» (Додаток А, рис. 52: 1) [32]. Цей фрагмент вже був опублікований [202]. Сам уламок було віднесено до амфор типу I групи 1 і датовано X-XI ст. [202]. Графіті на ньому було прочитано як ...**лотъник**... та реконструйовано як «золотник». Було припущено, що це: 1) опис продукту з амфори; 2) ім'я власника; 3) ціна посудини. Припустимо ще прочитання: **отъ ник**... Перша частина **отъ** (від) і друга є, ймовірно, початком імен Миколай, Нікіфор і т.п. Відповідно, його можна було б реконструювати як запис передачі амфори від когось комусь. Саме графіті датується в межах XI-XV ст. Втім, враховуючи досить раннє датування самої амфори, надпис можна датувати дещо вужче: XI-XII ст.

На другому фрагменті [33] читається: «**мас..//съ(?)**» (Додаток А, рис. 52: 2). Варіанти прочитання: 1) **масло** (олія); 2) **маслица** (оли-ва). Нижній рядок – завершення слова. Датування: XI-XV ст.

На третьому уламку можна прочитати: «**...күзмно // ..дъ(в)** (?)» (Додаток А, рис. 52: 3) [54]. Варіанти прочитання: перший ря-

док – ім'я: Кузьма, Кузьмине. Другий рядок має пошкодження, ймовірно, це фрагмент числівника: два або двадцять тощо [242, с. 587, 610, 193; 241, с. 529]. Датування: XII–XV ст. (якщо з перелом хвоста: XII–XV ст.; якщо нижні насічки: XII–XIV ст.).

Палеографічно ці графіті датуються досить широко, однак найвірогідніше вони можуть бути датовані XII – початком XIII ст. Гіпотетичне визначення надписів дозволяє віднести їх до записів побутового характеру: власник, вміст, від кого отриманий предмет тощо.

Окрім надписів на звичайних у побуті предметах, кириличні графіті XII – початку XIII ст. зустрічаються й на коштовних предметах імпорту, які, судячи з усього, належали особам дуже високого соціального статусу. Це, наприклад, графіті «**кѣнѣжа гюрьева**» на візантійській чаші зі скарбу, знайденого на чернігівському дитинці в 1985 р. та датованого XII – початком XIII ст., або продряпанний надпис «**наумъ**» на ще одній візантійській чаші зі скарбу того ж часу, виявленому під час будівельних робіт на території міського посаду наприкінці 50-х рр. XX ст. [160; 192; 194, с. 118–122; 129, с. 41].

За своїм змістом ці надписи можуть бути інтерпретовані як імена власників, аналогічно до відомого надпису на т. зв. чаші Володимира Давидовича, датованого XII ст. [193]. Окреме питання – чи були ці власники безпосередніми авторами надписів, однак за наявної інформації знайти на нього однозначну відповідь неможливо. Утім, не можна нехтувати такою ймовірністю, враховуючи повідомлення про поширення писемності серед представників найвищих верств населення Давньої Русі [194, с. 114].

Загалом можна дійти висновку, що кирилична писемність набуває досить значного поширення серед населення Чернігова в XII–XIII ст. Переважна більшість відомих середньовічних надписів стосується саме цього часу. Їх можна умовно поділити на три категорії: релігійні, пам'ятні та особисті. Основну масу складають релігійні записи на стінах храмів та різноманітних предметах. Це надписи за формулою: «**Господи, допоможи**» або «**Помер раб Божий**». Меншу частину складають фрагменти пам'ятних записів на стінах храмів (із вказівкою на час події) та особисті графіті на пряслицях (формули: «**пряслень**» та ім'я власника; ім'я власника).

Варто зауважити, що присутність графіті певної формули в одному з центрів (наприклад, молитви в Острі) та їх відсутність в Чернігові не означає, що їх не могло бути взагалі. Припустимо, що

в давньоруський час, навіть в період подрібнення чернігівсько-го князівства на менші уділи, у регіоні зберігались сталі економічні, культурні та релігійні зв'язки. Відповідно, графіті створювалися у межах однієї культурної традиції.

Безумовно, враховуючи фрагментарність даних, найбільш поширені формули записів можна визначити лише приблизно. Однак звертає на себе увагу те, що типова формула «Господи, допоможи», яка фіксується для інших поселень навіть на предметах побу-ту, у Чернігові відома лише за окремими зразками із храмів.

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що інформативність пам'яток давньоруської епіграфіки Чернігова, на жаль, не є значною. Певною мірою це пов'язано з поганою збереженістю домонгольських мурованих споруд. Як відомо, найбільша кількість пам'яток епіграфіки XII-XIII ст. в Східній Європі пов'язана саме з храмовою архітектурою (найяскравіший приклад – Софія Київська). Але навіть незначні за обсягом збережені уривки текстів дають нову інформацію щодо звичаїв та вірувань місцевого населення, використання ними календаря, антропонімії тощо.

Не викликає сумнівів, що процес розповсюдження кириличної писемності в Чернігові та регіоні був глибоко пов'язаним з впровадженням християнства та становленням церковної структури. Це обумовлює найбільше поширення надписів саме в Чернігові, який був осередком церковної організації. Водночас, судячи з усього, використання кирилиці не обмежувалося простором церкви, писемність була поширена серед різних верств населення. Кириличні знаки використовувались не лише для створення сакральних текстів, але і як засіб комунікації.

2.3. Пам'ятки епіграфіки XIV – першої половини XVII ст.

Відповідно до історіографічної традиції XIX-XX ст. теза щодо повного занепаду Чернігова після монгольської навали сприймалася як науково обґрунтований факт. Однак в останні роки вона все частіше спростовується. Археологічні матеріали дозволяють засвідчити, що запустіння Чернігова після 1236 р. не було настільки катастрофічним, як раніше вважалося [266; 267].

Це підтверджують і кириличні надписи XIV-XV ст., збережені на стінах давніх храмів міста. Графіті, авторами яких були місцеві мешканці, засвідчують як продовження функціонування храмових споруд, так і збереження традиції використання кириличного письма, побутування певних формул записів тощо.

Провести чітку межу між графіті, створеними до та після монгольської навали, поза стратиграфічним контекстом неможливо.

Вище вже згадувались деякі надписи, які можна віднести як до початку XIII ст., так і до XIV ст. Це свідчить про неперервність традиції письма. Стара традиція надписів релігійного характеру була найбільш поширеною, хоча й зі змінами в формулах звернень до Бога. Водночас графеми XIV ст. мають свою специфіку написання. Між іншим, саме тому їх порівняно легше виокремити. Завдяки більшому розміру та глибшому прорізанням такі графіті збереглися значно краще за давньоруські. Варто зауважити, що подібна зміна в розмірі літер є достатньо важливою та є фактично хронологічною ознакою.

Окремі зміни в написанні та змісті графіті XIV-XV ст. можна пов'язати із контекстом культурних процесів того часу. У післямонгольську добу, у XIII – першій половині XIV ст., Чернігів поступово занепадає, хоча й зберігає значення важливого регіонального центру. Окремі князівські уділи в пов'язаному з містом регіоні деякий час все ще існували, а церковна організація була звільнена від податків [102, с. 35-36]. У середині XIV ст. (1355-1356 рр.) литовці інкорпорують Чернігів у склад Великого Князівства Литовського, і вже наприкінці XIV ст. відбувається ліквідація князівських уділів та формування іншого типу адміністрування, що передбачало зміни й у житті міста [107, с. 37-38]. Формування на початку XV ст. окремої литовської митрополії, до складу якої входив і Чернігів, також могло викликати зміни в церковному житті та традиціях.

Під час детального огляду окремих комплексів графіті в монументальних пам'ятках міста вдалося виокремити ті, що датуються часом від XIV до XV ст. Варто зауважити, що поза межами Чернігова кириличні надписи даного часу зустрічаються рідко та відомі лише за поодинокими знахідками.

Напевно, найбільш масштабним графіті післямонгольської доби можна вважати надпис на південному фасаді Спасо-Преображенського собору.

Це графіті (№ 1, за авторською нумерацією надписів у соборі) може бути одним із найбільш цікавих епіграфічних документів XIV ст. у місті (Додаток А, рис. 27).

Як було сказано раніше, цей надпис зафіксовано під час реставраційних робіт у соборі в 1967 р. Його виявили на південному фасаді пам'ятки, на висоті 280 см від давньої поверхні. У давнину

графіті знаходилось не зовні, а в інтер'єрі південної галереї собору.

Зображення цієї галереї ми можемо побачити на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. (Додаток А, рис. 53). Галерею було споруджено в XII ст. та розібрано після пожежі 1750 р. [272].

Графіті справляє монументальне враження. Воно написане в два рядки, довжина кожного складає близько 110 см (Додаток А, рис. 6). Вперше, як вже згадувалось, цей надпис опублікував В.В. Німчук, який датував його XI ст. [205]. С.О. Висоцький у 1984 р. переопублікував графіті (судячи з усього, користуючись фотографією), запропонувавши нову транскрипцію та прочитання (Додаток А, рис. 54):

- 1) МЧА АРИЛА ОУ КГДЛЬ ОБЪДАЛТЫЛЬА
[ПЪПЪНА]СТОГОЮРЬА –ОУСЕБЕДОМ –
- 2) НАЪНКО[Н]Ы – НМА – – – ДОМА.

Читалося це, відповідно, як: «Місяця квітня в 23 день обідав Ілля [п]о на [с]вятого Юрія у своєму домі... створив ікони (?) ... дома...» [118].

За палеографічними ознаками С.О. Висоцький датував надпис XII – початком XIII ст. Відповідно до його інтерпретації, у графіті йшлося про пам'ятний обід-бенкет, нібито влаштований новгородським архієпископом Іллею на день святого Георгія після служби в чернігівському Спаському соборі на знак подяки за допомогу ікони Спаса новгородцям у розгромі суздальців під час битви 1169 р.

Більш детальна фіксація зазначеного графіті дозволяє переосмислити його, уточнити прочитання та транскрипцію (Додаток А, рис. 55):

- 1) · МЦА · АПРНЛА · ОУ · КГ · ДНЬ (У)Б(Ъ)ДАЛТЫЛЬА П(?)
... ТГО · ЮРЬА · ОУСЕБЕ · ДОМ...
- 2) НА · КЛЪТН(?)... (?)ДЪ(П)НРОГН(?)Ъ(?)... НМАН... ДЪ
(ОУ)ННМА...

Можна підтвердити прочитання С.О. Висоцьким верхнього рядка надпису, натомість у нижньому рядку є суттєві відмінності. Справа в тому, що цей рядок зазнав значних пошкоджень, оскільки потрапив на шар тиньку, який вкривав ряд каменів у муруванні. Цей шар був тонким і на момент розкриття під час реставрації зазнав значного пошкодження.

Можна запропонувати наступну реконструкцію окремих слів та словосполучень з цього рядку: 1) **НА КЛЪТН** 2) **ЮЛЪ ПИРОГН** 3) **ОУННМАЮ** (Додаток А, рис. 56). Перше словосполучення є найбільш імовірним. Для прикладу, «**НА КЛЪТН**» може мати значення «у покоях», «на верхньому поверсі» або «на горищі». Для порівняння є декілька схожих використань цього сполучення: «**възлѣзе къ нима на клѣтъ**», «**яко сѣно на клѣтех**», «**клѣтъ на подклѣтъ**» [251, с. 1227-1228].

Складніше з другим та третім словосполученнями, де літери ледь вгадуються. Може бути кілька варіантів їх реконструкції, зважаючи на можливі лігатури. Це дає змогу для численних інтерпретацій і водночас робить їх гіпотетичними.

Загальна дещо урочиста манера й уставна графіка літер свідчать про достатній рівень знань автора. Початок надпису з назвою місяця та числом і фігуруванням імені дозволяє визначити графіті як пам'ятне.

Т.А. Бобровський пропонує таку його реконструкцію: **НА КЛЪТН** (на кліті), **ЮЛЪ ПИРОГН** (ів пироги), **ОУННМАЮ(ЧН)** (зупиняючи, вгамовуючи), та фрагмент **ДЪ** як закінчення слова **ГЛАДЪ** (голод), цей текст можна реконструювати як:

- 1) **МЦА · АПРНЛА · ОУ · КГ · ДНЬ · (Ш)БЪДАЛЪ · ІЛЬА · ПЪПЪ · НА · С)ТТО · ЮРЬА · ОУСЕБЕ · ДОМ(А)**
- 2) **НА · КЛЪТН · (НЮ)ЛЪПИРОГН · ... (ГЛА)ДЪ · ОУННМА(ЮЧН) ...**

Це можна тлумачити наступним чином: «**Місяця квітня у 23 день обідав Ілля поп на святого Юрія у себе вдома на кліті та їв пироги... голод вгамовуючи...**».

Втім, у такій реконструкції забагато припущень. Наприклад, гіпотетично реконструйоване закінчення слова **НМАН** у другому рядку. Загалом, наявність лігатур в словах не дає поки що можливості для достатньо переконливої реконструкції тексту.

На важливість змісту графіті вказує його розташування. Слід враховувати, що в давнину південний портал Спаського собору був розташований ближче до надпису (той, що існує нині, пробитий під час перебудови XVIII ст.). Тобто, графіті було розміщено всередині галереї, безпосередньо біля південного portalу. Враховуючи висоту і стиль виконання надпису, його робили достатньо старанно, довго, з певного підвищення. Слід зауважити, таке ж

розміщення графіті на фасаді храму є в галицькій церкві св. Пантелеймона. Там було зафіксовано декілька надписів XIII ст., які мали характер актових [215, с. 49-65]. Один з них також було розміщено біля південного порталу на стіні, з правої сторони. За аналогією можна припустити, що графіті на чернігівському Спасо-Преображенському соборі також мало характер актового запису й було виконано в рамках традиції оприлюднення таких записів на стінах храмових споруд.

Окремого розгляду потребує датування графіті. С.О. Висоцький, датуючи його часом близько 1169 р., спирався на трактування змісту надпису як пов'язаного з новгородським архієпископом Іллею. Судячи з усього, це припущення не має підстав, крім використання імені, яке в середні віки було достатньо поширеним. За палеографічними ознаками С.О. Висоцький відносив графіті до XII – початку XIII ст., спираючись на характерні особливості накреслень літер, як: «набухання петлі» в **А**, високу петлю у **Б**, підвищену перекладину у **Н** (і) та високо здійснене коромисло в **Ъ**. Усі зазначені ознаки дійсно вказують на приналежність надпису до пізнішого часу, аніж XI ст., але ж не обмежуються самим лише домонгольським періодом. Складена палеографічна таблиця дозволяє уточнити датування графіті, віднісши його до XIV ст. (Додаток Б, табл. 5).

У рамках запропонованої вище реконструкції тексту, його хронологічний діапазон можна визначити в межах 1340-1360 рр. Це зумовлювалося кількома специфічними графічними ознаками післямонгольського часу: крім вже згаданого накреслення **Н** (і) з високою перекладиною, накреслення **У** з «с» – подібно вигнутою спинкою, злите **ОУ** з неповним «У», вживання розподільних точок поміж словами речення.

У той же час, виділення крапок розмежувань між словами через ушкодження поверхні є достатньо гіпотетичним, а палеографія більшості літер може свідчити й про ширші хронологічні рамки. Таким чином, найбільш імовірним є палеографічне датування графіті першою половиною XIV ст.

До ознак, які доповнюють палеографічні характеристики надпису як пам'ятки XIV ст., відносяться й певні мовні особливості. На одну з них – вживання імені Юрій замість канонічного Георгій – вказував ще С.О. Висоцький [118, с. 94]. За матеріалами новгородських берестяних грамот трансформування імені Георгій повз проміжне Гюргій в Юрій відбувається впродовж кількох сто-

літь, а останній його варіант зустрічається лише з другої третини XIII ст., максимально поширюючись у середині XIV – першій половині XV ст. [290, с. 278, 280]. У разі вживання в цьому тексті дієприслівника *унімаючи*, це також можна було б прийняти як мовну ознаку, що сформувалася приблизно в час укладання Лаврентієвського літопису [86, с. 6, 17].

Таким чином, цей текст залишає багато місця для інтерпретацій. Утім, важливим є сам факт його виникнення. У разі його датування XIV ст. це може свідчити про існування в цей період у Чернігові повноцінної церковної структури, яка передбачала наявність освічених осіб. Є велика ймовірність того, що текст міг повідомляти про визначну подію того часу. Досить перспективним видається пошук особи Іллі серед священнослужителів чи князів Чернігова в цей період.

Крім цього надпису, у самому соборі було зафіксовано ще два графіті, що також можуть належати до XIV ст.

Перше графіті (№ 4) було зафіксовано під час архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору в 2014 р. (Додаток А, рис. 57) [273]. Воно знаходиться на другому ярусі храму, на рівні втрачених після пожежі 1750 р. хорів у південній наві.

Це – частина комплексу зображень, нанесених на тиньковану поверхню стовпа (із західного боку), що відділяв хори від простору центральної нави. Графіті виконано в два рядки на тлі зображення хреста, намальованого червоною вохрою. Над надписом продрапане зображення шестираменного хреста під титлом. Кирилический надпис можна інтерпретувати як:

- 1) **ДМІТР**
- 2) **(ІЄ?)Р**.

За змістом графіті є характерним поминальним надписом, що складаються із зображення хрестика (символізує поминання), імені померлого та додаткової інформації про того, кого поминають. У цьому випадку мова йде про особу на ім'я Дмитрій. Можливо, про священника, на що натякає скорочене (під титлом) слово в нижньому рядку. Вірогідно, що це – «**ієрей**», записане у вигляді монограми. Однак, зважаючи, що графіка написання літери **ІЄ** нечітка, можна припустити іншу транскрипцію. Це могла бути монограма **ІР**, що означала б **презвітеръ** (пресвітер) [250, с. 1376].

У будь-якому з розглянутих випадків є підстави інтерпретувати надпис як поминальний за священнослужителем Дмитром.

За палеографічними ознаками графіті може бути віднесений до часу між другою третьою XIII та кінцем XIV ст., найімовірніше – до перших двох десятиліть XIV ст. (Додаток Б, табл. 5). Тобто, як і попередній текст, графіті свідчить про функціонування Спасо-Преображенського собору та збереження церковної ієрархії у місті в післямонгольській час.

Третє графіті (№ 5) також зафіксовано в процесі досліджень Спаського собору в 2014 р. Його відкрито в демонстраційному зондажі на південно-західній колоні храму. Графіті продряпано на поверхні мармурової архітектурної деталі, перекритої закладкою з цегли-пальчатки XVII-XVIII ст. Під час натурних досліджень 2017 р. автору вдалось визначити тут два рядки літер.

Через затертість поверхні мармуру «читабельною» виявилась лише частина надпису (Додаток А, рис. 58). Можна запропонувати наступне її прочитання: ...**КАМѢНЬПР**... Це, можливо, було слово «**камінь**». Використання його в надписі на поверхні мармурової плити дозволяє припустити можливість реконструкції запису: **(ЄЄ)КАМѢНЬПР(ЄСТОЛУ)**. Відповідно, зміст графіті міг би бути таким: «**Це камінь престолу**».

За палеографічними ознаками графіті можна, з певними застереженнями, віднести до другої третини XIV ст. (Додаток Б, табл. 5). Утім, враховуючи його погану збереженість, це датування є досить умовним.

Найбільш складно прочитати другий, нижній рядок. Практично всі графеми в ньому виділяються лише гіпотетично. Тільки перша літера є більш-менш подібною до **Ѡ** (фіта).

Слід відзначити можливість ототожнення даного графіті з відомим за описами храму XVIII-XIX ст. надписом на колоні. Однак це видається малоімовірним. В описах продряпана **Ѡ** та відкрита в зондажі можуть бути тотожні, а можуть бути й ніяк не пов'язані між собою.

Ряд надписів XIV ст. вдалось виявити і в Успенському соборі Єлецького монастиря. З 36 зафіксованих нині читабельних кирилических графіті в соборі наразі можна виділити 5, які, судячи з усього, датуються XIV ст. (Додаток А, рис. 1, 2, 3, 4, 5). До цього періоду можуть відноситись також окремі пошкоджені кирилическі графіті, датування яких є умовним. Це, наприклад, низка надписів, які через погану збереженість датуються досить широко: у межах XV-XVII ст. (№№ 6, 7, 18, 19, 21, 23, 27, 30, 36) (Додаток А, рис. 2).

Серед графіті XIV ст. в Успенському соборі переважають поминальні записи. Однак їхня формула є дещо іншою, ніж традиційна формула давньоруської доби.

Якщо для чернігівських зразків XII-XIII ст. більш типовим є використання формули «Господи, допоможи» та «помер раб Божий», і лише в двох випадках «Господи, помилуй» та «помяни, Господи», то для XIV ст. переважає формула «помяни, Господи».

Безумовно, це спостереження можна прийняти з деякими застереженнями. Слід враховувати втрати епіграфічного матеріалу разом з фресковими розписами, що ускладнює та робить умовним визначення конкретних етапів використання традиційних формул надписів.

Одним із найбільш цікавих графіті XIV ст. є великий поминальний надпис (за загальною нумерацією: № 1, група № 6) на західній стіні нартексу (Додаток А, рис. 15, 59).

Надпис перекриває більш ранні графіті й частково перерізається більш пізніми (Додаток А, рис. 59). Його можна інтерпретувати як: **ПОМѢН(Ь/Н)ГДИЄР(Є/Ю)**. У першому слові тут можна допустити виносне $\hat{\epsilon}$ під титлом над літерою **М**; дискусійним є виділення літер **(Ь/Н)**, що переходять в скорочення **ГДИ** (**Господи**). Остання літера графіті, скоріше за все, **Є**. Тоді дотичний овал міг бути фрагментом іншої графеми. Загалом надпис можна реконструювати як: **ПОМѢНЬНГДИЄРЄ**..., де останні літери (**ЄРЄ**) є частиною слова «ієрєя» або «ієрєїв», та трактувати як свідчення збереження церковної структури в монастирі після монгольської навали. Утім, не можна заперечувати наявності в тексті виносних літер, які перекриті пізнішими графіті. У цьому разі остання літера може бути **Ю**. Тоді надпис читається таким чином: **ПОМѢН(Ь/Н)ГДИЄРЮ**, а останнє слово може бути власним чоловічим ім'ям **Єра**, вживання якого простежується з початку XV ст. [114, с. 109].

Палеографічно надпис можна датувати досить широко: XIV-XV ст., хоча, з певними застереженнями, це датування можна звзити до середини XIV ст. (Додаток Б, табл. 6).

Наступний кириличний надпис (№ 2, група № 6) зберігся на тому ж фрагменті давнього тиньку, що й попередній (Додаток А, рис. 60). Він розташований на самому краю фрески. У ньому можна виділити два рядки:

1) **(Н/М).(Р)НА(Х/М)ЬСЬ.(Б/Ц)А**

2) ...ТН.(М)(Ф)Ф(Ъ)(?).

Пошкодження ускладнюють інтерпретацію цього графіті. Можна лише припустити, що перші літери є закінченням слова, що не збереглося.

У сполученні **НД(Х/М)ЪСЪ** може бути лігатурою (**Х/М**); умовним є виділення літер (**Б/Ц**) у кінці рядка. Якщо допустити саме літеру (**Ц**), то можна прочитати **МЪСЪЦА** – місяця. Тоді перше слово надпису могло бути назвою місяця із закінченням ...(**Р**)**НД**: **Ноембрънѣ мѣсѣца – листопада місяця**.

Другий рядок графіті зберігся ще гірше. Умовно його можна прочитати як ім'я: **ТН(М)(Ф)Ф(Ъ)(Н)** – **Тимофій**. Незважаючи на погану збереженість тексту, надпис має достатньо палеографічних ознак, які дозволяють досить чітко датувати його першою половиною – серединою XIV ст. (Додаток Б, табл. 6). Скоріш за все, це пам'ятний запис, який зберігся частково. Встановити, про яку подію в ньому йшлося, навряд чи можливо. Однак цікаво, що за своєю формою він тяжіє до давньоруської доби.

Наступне графіті (№ 3, група № 1) зафіксовано в уже згаданій апсиді капели, вбудованій в нартекс, на фресці Оранти (Додаток А, рис. 61). Воно частково перекрите нашаруваннями тиньку.

Приблизна транскрипція звучить як: **Пом(Ѧ)ни Гди душѣ рабасв...** Це можна інтерпретувати як **«Пом'яни, Господи, душу раба св(ого)»**. Над словами **«Господи»** та **«душу»** частково збереглися титла. Проблематичним є виділення літери **Ѧ** у слові **«Пом'яни»** через перекриття тиньком. Нижче цього графіті збереглась лігатура з декількох літер **Ѧ** та **Р**, ще, можливо, **Т** і **П**. Вона близько до надпису і може бути його складовою. У такому разі це могло бути ім'ям або ж відзначенням священницького сану (аналогічно до графіті № 4 зі Спасо-Преображенського собору). Методом позастратиграфічного датування надпис можна датувати серединою XIV – першою половиною XV ст., з можливим звуженням дати до третьої чверті XIV ст. При цьому анахронічною є лише одна графема – **П** з виступом вгорі, яку слід прибрати з розрахунку дати за палеографічною таблицею (Додаток Б, табл. 6). Водночас, вживання великих літер на початку слів **«Пом'яни»** та **«Господи»** може вказувати й на пізніший час, аж до XV-XVII ст. Тож є підстави датувати цей надпис часом не раніше середини XIV ст.

Наступні два надписи (№№ 32-33, група № 1) також зафіксовано на фресці Оранти (Додаток А, рис. 2, 3, 4, 5). Графіті № 32

є гарно збереженим зразком поминального запису (Додаток А, рис. 62).

Його можна прочитати як: **пом(▲)ни Гди дшѢ раба сво..прокопи(▲)**. Що можна інтерпретувати таким чином: «**Помяни, Господи, душу раба свого Прокопія**». Палеографічно надпис датується досить широко, втім за деякими ознаками цей діапазон можна звузити до середини XIII – першої половина XIV ст. (Додаток Б, табл. 6). Наразі це одне із найбільш ранніх повністю збережених графіті в Успенському соборі.

Графіті № 33 збереглося значно гірше (Додаток А, рис. 63). Ймовірно, це також поминальний запис. Його можна прочитати як: **пом(▲)...Г.и раба с(во)...йна**, що інтерпретується як: «**Помяни, Господи, раба свого...**». Графіті перекрите нашаруваннями тиньку, через що прочитання значної його частини ускладнено. Відповідно, палеографічне датування є умовним. Загалом надпис можна датувати досить широко: XIV-XV ст. (Додаток Б, табл. 6).

Окрему увагу привертають написання **и** (перекладина під кутом) та **н** (горизонтальна перекладина), які є характерними для XV ст.

Вище вже згадувалися графіті, які датуються досить широко, в межах XV-XVI ст. Для цього є декілька причин. Це, перш за все, погана збереженість та проблематичне палеографічне датування. Існуюча методика позастратиграфічного датування може використовуватись лише для пам'яток кириличної писемності не пізніше середини XV ст. Для пізніших графіті неможливо укласти палеографічної таблиці. Однак існують засоби, які дозволяють здійснити відносне датування.

Вони ґрунтуються на тому, що окремі риси графем зберігаються впродовж кінця XV – XVI ст., що дозволяє за мірою їх наявності або відсутності визначати приблизну дату створення надписів. При цьому у випадку з графіті Чернігова можливе й більш точне датування, оскільки з кінця XV ст. серед місцевих надписів починають зустрічатися датовані. Це дозволяє робити порівняльний аналіз графем у датованих та недатованих текстах і визначати основні риси написання літер того чи іншого періоду. На жаль, недостатня кількість відомих сьогодні датованих надписів обмежує можливості такого аналізу.

Основну масу надписів XV-XVI ст. було виявлено в Успенському соборі. За ними досить чітко простежуються загальні тенденції зміни графіки написання, що може вважатися додатковою хроно-

логічною ознакою: графіті стають значно більшими за розмірами літер і гірше виконаними (недбало продряпаними). Крім того, надписи починають зображуватися в рамках. Найчастіше це овали та квадрати.

Як, наприклад, графіті № 36 (група № 6) на східній стіні нартексу, яке було зафіксовано на висоті близько 3,2 м від сучасної підлоги (Додаток А, рис. 1, 2).

Це пошкоджений поминальний запис в прямокутній рамці з шестираменним хрестом (Додаток А, рис. 64). У ньому можна умовно виділити 3 рядки:

1) поман..

2) .(▲)менъ... (▲)м... дѣш.

3) .во..

Загальна реконструкція можлива за аналогією: «помяни, Господи, душу». Хоча використання в другому рядку (▲)менъ та відстань до слова «душу» дають підставу вважати, що запис міг мати дещо інший зміст. З існуючими пошкодженнями палеографічні ознаки цього графіті слід брати до уваги дуже обережно. Загалом, надпис можна датувати досить широко: XIV-XV ст., найбільш ймовірно – XV ст. (Додаток Б, табл. 6).

На цій же ділянці фрески, дещо вище за графіті № 36, на висоті 352-355 см від сучасної підлоги, було також зафіксовано малюнки-графіті трьох рук (Додаток А, рис. 65). Припустимо, вони пов'язані з розглянутими надписами.

Вперше на малюнки звернули увагу під час реставрації фресок собору в 1991 р. [27, фото 60]. Це графіті, що складалося з трьох різних за розміром зображень руки в благословляючому жесті: великий, безіменний пальці та мізинець складені до купи, у той час як вказівний та третій пальці вертикально підведені. У центрі композиції розміщено найбільшу із рук, з обох боків – менші за розміром. Вони скеровані в бік «хрещальні» й знаходяться на рівних відстанях одна від одної. Перед третьою, найменшою рукою, є фрагменти іншого графіті. Загалом у малюнках простежується тяжіння до іконописної графіки написання, як своєрідне уподібнення стилістиці ікони. Ідентичні графіті-малюнки було зафіксовано в Софійському соборі в Києві та Спасо-Преображенському в Полоцьку [115, с. 115; 149, с. 152]. Датувати ці малюнки проблематично – розміщене нижче графіті має нечітке датування й не обов'язково пов'язане з малюнками. Існує ймовірність, що ці малюнки-графіті могли зробити набагато раніше за XIV-XV ст.

До XV ст. можна віднести поминальне графіті з рамкою, розмішене на фресці Оранти (графіті № 4, група № 1). У ньому можна виокремити два рядки: (Додаток А, рис. 66):

- 1) ПОМ(єн)И ГДИ
- 2) (I)Λ(?).

Надпис перекриває більш ранні графіті. Це ускладнює його тлумачення, точно визначити усі графеми складно. У першому рядку можна обережно допустити окремі виносні літери (є). Імовірно, що перше слово містило лігатури, як це було в першому надписі (№ 1). Є ймовірність використання тієї ж форми слова **ПОМЄНЬН**. Втім, у будь-якому випадку, графіті читається як «помяни, Господи» з характерним титлом над останнім словом.

Нижній рядок надпису зберігся гірше. Скоріше за все (за аналогією з подібними записами), тут було відзначено ім'я, котре вже неможливо прочитати. Палеографічно надпис зберігає деякі архаїчні риси (Π – з виступом вгорі, Δ – з довгими звичайними ніжками, И – з насічками). Однак загальна конструктивна простота написання дозволяє датувати графіті початком – першою половиною XV ст.

Як один із найбільш ранніх датованих надписів XV ст. можна розглядати текст, розміщений в апсиді хрещальні Успенського собору на фресці Оранти (графіті № 5, група № 1). Це велике поминальне графіті в прямокутній рамці. У ньому можна умовно виокремити 6 рядків (Додаток А, рис. 67: 1). Його транскрипція така:

- 1) ПОМАНІ ГДИ ДШ(О)ЅРАБОВ
- 2) СВОІХ Про(м)... ..ню ΔФИН(I)Δ
- 3) ΔКИМА ...М
- 4) ОТ(Π)Δ...ΔЅ(?)... ..ВЄУН
- 5) ..(?) (м)ца
- 6) ΡΟ(Κ)Υ З(?)

Перший рядок та початок другого рядка читаються впевнено: «помяни, Господи, души рабів своїх». Привертає увагу написання літери I замість И у словах «помяни» та «своїх», хоча в інших словах цього тексту використовується И. Середина другого рядка зруйнована тріщиною та перекрита шарами тиньку. Закінчується рядок іменем або фрагментом прізвища: ΔФИН(I)Δ. Воно може читатися як **Афінія**. У третьому рядку читається лише ім'я на початку та одна літера в кінці. Це форма чоловічого імені Яким (в родовому відмінку – Якіма). Остання літера М розташована

окремо, вона може бути виносною із останнього слова наступного рядка.

Наступні два рядки важко прочитати через нашарування нерозчищеного тиньку. З огляду на це, у їхньому складі можна тільки приблизно реконструювати окремі слова: у четвертому рядку – «дух», «вічну»; у п'ятому – «місяця». Шостий рядок містить дату, що визначається словом **РСКУ** (року) та літерами в числовому значенні. На жаль, у записі числа можна визначити лише одну літеру – **З**. Існує ймовірність, що цей запис міг складатися і з однієї літери. В такому разі **З** має значення 7 тисяч та відповідає 7 000 р. від Створення Світу за Візантійською ерою (1492 р. від Різдва Христового). Записи цієї дати досить часто зустрічаються серед графіті давніх православних храмів, що зумовлено особливою увагою вірян до неї (у 7 000 р. від Створення Світу очікувався Апокаліпсис) [285, с. 306-307].

Наприклад, вони відомі у Спасо-Преображенській церкві в Полоцьку [151]. Втім, у таких графіті після літери **З** зазвичай використовували деякі уточнення, як-то: **В ЛѢ З ТЫСА** (у році 7000-ному), **В ЛѢ ЗѢ** (7000-не) [151, с. 25-26]. У палеографічному відношенні цей надпис має окремі риси графіки середини XV ст. (**Р** з петлею зі двома зламами; **Н** з напівдіагоналлю та високою перемичкою). Водночас переважна більшість літер наближена до графіки XVI ст. Так, у написанні літери **П** помітний вплив скоропису. Додатковою хронологічною ознакою можуть бути використані літери **І**. За граматиною Лаврентія Зизанія (1596 р.), що відобразила специфіку кириличної писемності XV-XVI ст., ця літера могла використовуватись паралельно зі старим написанням. Відповідне правило міститься в розділі «Канони орфографії» [80]. З огляду на це, графіті № 5 можна датувати кінцем XV – першою половиною XVI ст. У такому разі, цей надпис відображає перший етап розвитку староукраїнської орфографії XV-XVI ст. [83, с. 5-6]. Цей етап також вважають часом другого південнослов'янського орфографічного впливу, найбільш відчутного в конфесійній літературі.

Загалом датованих надписів XV-XVI ст. в Чернігові збереглося відносно небагато. До розглянутих ще можна додати фрагменти з записами дати навколо графіті № 1 в Успенському соборі (Додаток А, рис. 59).

Тут збереглися начертання **РКЎ** та (трохи нижче) **ЗНВ**. Останнє може бути записом дати – 7052 р. від Створення Світу (1544 р. від Різдва Христового).

Судячи з усього, близькими до попереднього надпису є й графіті № 24-25 (група № 1), зафіксовані в апсиді хрещальні (Додаток А, рис. 3, 4, 5). Через нашарування нерозчищеного тиньку важко сказати, чи це два окремих надписи, чи частини одного (Додаток А, рис. 67: 2).

Графіті № 24 (верхнє) складається з одного слова, скороченого під титлом – **сцѣно**. Його можна інтерпретувати як: 1) священне, 2) священноінок. Найбільш імовірним здається перший варіант [244, с. 47]. Палеографічно графіті можна датувати часом від XV ст. (н з горизонтальною перекладаиною: 1420-1450 pp.).

Нижнє графіті № 25 є залишком запису дати: **мѣца ..а Зл**. Його можна інтерпретувати як: «**місяця... року 7030 від Створення Світу (1522 р. від Різдва Христового)**». У цьому випадку літера **а** перед числом могла бути закінченням слова **лѣта** (року).

Поява подібних датованих графіті частково збігається з іншими змінами в житті Чернігова та регіону. У 1499 р. Чернігівщину включають до складу Московського князівства [232, с. 193-195]. Відповідно, Єлецький монастир переходить у підпорядкування московської митрополії. Інкorporація регіону відбувається частково військовим шляхом. Відомо, що в ході цього процесу окремі міста Чернігово-Сіверщини були спалені (Брянськ, Путивль, Любеч), а значна кількість населення (у тому числі – з Чернігова) змушена емігрувати [232, с. 195]. Надалі Чернігів перебував у складі Московської держави фактично до 1618 р., коли внаслідок Деулінського перемир'я відійшов до Речі Посполитої [157, с. 7].

У цьому контексті слід згадати рідкісну для Чернігівщини знахідку білокам'яної різьбленої могильної плити в Новгороді-Сіверському. Надпис на ній є чи не єдиним точно датованим кириличним графіті XVI ст. на території Чернігово-Сіверщини. Пливу виявлено під час археологічних досліджень Спасо-Преображенського собору в 1981 р. [10]. Її знайшли із заходу від центрального порталу, на місці прибудови давнього храму, розібраного перед будівництвом нині існуючого собору.

Плита має широкі аналогії серед надгробків та пам'яток старомосковської епіграфіки XVI-XVII ст. [147; 148; 101, с. 146-166]. Вибитий на ній надпис складається з 4 рядків (Додаток А, рис. 68). Це типовий текст з поминальною формулою, що отримала розпов-

сюдження як епітафія. Вважається, що такі тексти робили (продряпували, рідше – вибивали, це вимагало більшої кваліфікації) на привозних, уже орнаментованих плитах, місцеві епіграфісти, які працювали при монастирях [101, с. 20; 257, с. 419]. Гіпотетично текст можна прочитати таким чином:

- 1) **ЛЪТЪ ЗЧѢ Г МРТАВДНПРЕ**
- 2) **ѢТЪ ВИСЪ ДМИТРЕИВА**
- 3) **НОВЪ СЪНЪ ИЗЪ(Ъ)НОСКО**
- 4) **(ВЪ).**

Тобто: **Року 7099 го (1591) березня 2 дня помер Дмитро Іванів син із Носків**. У першому рядку надпису проблематичним є виділення літери з числовим значенням перед словом «день», ймовірно, це була виносна літера; наступний рядок читається чітко. Це типове скорочення **преставис**, від слова **преставился** (скінчався). Між іменем **Дмитр** та прізвиськом **Іванів** присутня літера **Ѣ**. Виділення імені у відмінку як **Дмитре Івановъ** є можливим, втім, є ймовірність того, що пошкоджена виносна літера (ймовірно **И**) після імені **Дмитре** (Додаток А, рис. 68). Відповідно, тоді ім'я читалося б як: **Дмитрей**. Окремої уваги потребує закінчення епітафії з визначенням роду померлого або назви міста, з якого він походить. Враховуючи сильно пошкоджений четвертий рядок, ця інтерпретація містить значну кількість варіантів. Слід додати, що про особу померлого жодних відомостей, на жаль, відшукати не вдалось.

Судячи з місця поховання (у прибудові до собору монастиря) та наявності надмогильної плити з каменю, привезеної здалеку (археологічно досліджені місця виробництва таких плит під Московою), це була особа високого статусу [257].

Традиція використання поминальної формули «**преставился**» є архаїчною. Втім, її застосування як епітафії на могильних плитах є окремим явищем. На території Московської держави така традиція починає фіксуватися із середини XV ст., а для Чернігово-Сіверщини, судячи з усього, – з XVI ст., що також може вважатися хронологічною ознакою [87, с. 47-51].

Поза розглянутими випадками приналежність надписів до періоду між XV та XVI ст. можна визначити за ознаками, що відповідають поступовому переходу від кириличного уставу XV ст. до скорописного типу письма.

Прикладом таких надписів є графіті в Антонієвих печерах, зафіксоване під час протиаварійних та археологічних досліджень у

1972-1973 рр. [20, с. 52, фото 89, 90]. Його виявили на стіні глухого коридора, розміщеного зліва від церкви Миколи Святоші (Додаток А, рис. 69). У ньому можна виокремити два рядки:

- 1) **СПС Гдн раба**
- 2) **Своего тарасиа.**

Це поминальний надпис з формулою «спаси, Господи, раба свого», яка є достатньо рідкісною для чернігівських надписів. У звіті про дослідження графіті віднесли до XVI ст., хоча й не обґрунтували цю точку зору. Текст прочитується як: «Спаси, Господи, раба свого Тарасія». У ньому є два скорочення під титлами («Спаси» і «Господи»). Характерними рисами переходу графем до скорописних є подовжені та закручені мачти літер **р**, **в**, **а**, **та**. Крім того, літери на початку кожного рядка збільшені, що є ознакою модерного письма.

Загалом за більшістю ознак надпис можна було б віднести до кінця XVI – початку XVII ст. Проте, враховуючи характерні риси окремих літер (**г**, **д**, **а**, **и**), які відповідають більш ранньому уставу, графіті дійсно можна датувати кінцем XVI ст. У цьому зв'язку слід наголосити на вживанні літери **та** у закінченні імені «Тарасій» (йотоване **а**), що характерно для чернігівських графіті цього часу. Варто додати, що використання літери **та** є достатньо пізньою ознакою в палеографічному датуванні новгородських берестяних грамот. Як правило, її побутування припадає на XIV-XV ст. [290, с. 229].

Ймовірно, що саме до періоду XVI – початку XVII ст. належить значна кількість поминальних записів в Успенському соборі. До них теоретично можна віднести графіті №№ 6, 7, 18, 19, 21, 23, 27, 30 (Додаток А, рис. 2, 3, 4, 5). У переважній більшості вони збереглися частково. Навколо чотирьох із них зафіксовані залишки контурів рамок. Палеографічно ці надписи мають схожі риси: перехід до напівскорпису, використання в слові «помяни» **та** (йотоване **а**), написання літер **и** (з діагоналлю) **и** (з горизонтальною перекладною). В окремих випадках графеми літер наслідують архаїчні зразки, що ускладнює датування.

Графіті № 6, група № 1 графічно подібне до надпису із Антонієвих печер (Додаток А, рис. 70). У ньому можна виокремити два рядки:

- 1) **КИПРИАН**
- 2) **(ГД)И...И.**

Перший прочитується чітко, це чоловіче ім'я «**Кіпріан**». Другий має значні пошкодження, що залишає можливість для багатьох варіантів реконструкції та ускладнює визначення контексту надпису.

Графіті № 7, група № 1 (Додаток А, рис. 71) виконано в рамці. Через затертість і перекриття іншим надписом виділення його ускладнене, однак приблизно можна виділити п'ять рядків:

- 1) Поміани Гди
- 2) ρα(ϛ) ЄЛИН(Ϡ)ГО... НЄ... Є..
- 3) ЄТЄΦАН(Δ)
- 4) И... Є.Ф...

Перший рядок читається досить чітко: «**Помяни, Господи**». Між першим та другим рядками є частина слова «**раба**», яке продовжує початкову фразу.

У другому рядку може бути вказано прізвище чи ім'я автора. У третьому міститься ім'я «**Стефан**». Четвертий та п'ятий фіксуються, але їх не можна прочитати, оскільки вони перекриті тиньком. Найімовірніше, що це типовий поминальний надпис: «**Помяни, Господи, раба свого (Єлино)го... Стефана...**».

Втім, розміщення прізвища перед іменем є нехарактерним для цієї формули. Припустимо, що це міг бути топонім, з яким пов'язана особа Стефана. Такі сполучення зустрічаються в надписах XV-XVI ст. у Спасо-Преображенській церкві Полоцька [151, с. 25-26]. У них перед іменем вказано статус з топонімом (бояри полоцькі) або церковний сан (інок, священноінок). Тобто, слово «Єлиного» може виступати як приставка до церковного сану. Цікаво, що в разі правильного прочитання це слово може бути формою топоніма «Єлецького», – частиною назви монастиря. Це правильно за умови відсутності додаткових виносних літер. Менш вірогідним є те, що графіті, хоч і було поминальним, присвячувалося святому Стефану. Палеографічно надпис наслідує в окремих графемах написання уставу XV ст. Однак використання в слові «**Помяни**» ρα (йотоване α) окремих літер модерного типу (**И** з діагоналлю), дозволяє датувати графіті кінцем XVI – початком XVII ст.

Аналогічними палеографічними рисами відрізняється ціла низка надписів:

Графіті № 18, група № 1 (Додаток А, рис. 72) складалось, імовірно, з кількох рядків, оточених рамкою. Прочитується перший, інші – нечитабельні, перекриті нашаруваннями тиньку. Його приблизна транскрипція: **Поміани Гди рабовъ...** Це можна тлумачити

як «**Помяни, Господи, рабів**». Припустимо, що це поминальне графіті з перерахуванням декількох осіб, про що свідчить множина слова «рабів».

Графіті № 19, група № 1 (Додаток А, рис. 73) прорізане тонко й перекрито іншими надписами. Прочитується початкове слово: **пом(а)ни...** – «**помяни**». Останні дві літери складають лігатуру.

Графіті № 21, група № 1 виконано в рамці, складається умовно з трьох рядків (Додаток А, рис. 74): 1) **поміани** 2) **(г)дираба...** 3) **сем.о(н)**. Надпис можна прочитати як: «**Помяни, Господи, раба ... Симона**». Останні дві літери в слові «**помяни**» складають лігатуру.

Графіті № 23, група № 1 (Додаток А, рис. 75) вміщене у рамці (збереглися рештки контуру рамки). Сам надпис, ймовірно, було виконано в один рядок, закінчення якого перекрите тиньком. Його можна інтерпретувати як: **поміани гди раба...** Тобто, «**помяни, Господи, раба...**». Останні дві літери в слові «**помяни**» складають лігатуру. Остання літера в слові «раба» є, ймовірно, виносною.

Графіті № 27, група № 1 (Додаток А, рис. 76) складалося з чотирьох рядків. Частково збереглися перший та два останніх:

- 1) **ПОМ.Н.**
- 2) ...
- 3) **СТЕФА..**
- 4) **Є.Л.ЦЄВ.И...**

Ймовірно, надпис можна інтерпретувати як поминальне графіті за особою на ім'я Стефан. Виходячи з цього, можна припустити його зв'язок з графіті № 7 (створене тим самим автором – ?).

Графіті № 30, група № 1 (Додаток А, рис. 77) пошкоджене пізнішими надписами. Його можна інтерпретувати як фрагмент поминального запису: **поміан...(р)а(в)...** Що інтерпретується як «**помяни...раба**».

Припустимо, що кириличних надписів XIV-XVI ст. в Успенському соборі значно більше, ніж на сьогодні вдалось визначити. Вони можуть бути перекриті тиньком, пошкоджені нашаруваннями пізніших графіті та нечитабельні, як, наприклад, графіті №№ 20, 22, 28, 29, 31, 34, 35, 53, 54 (Додаток А, рис. 2).

Варто зауважити, що в разі можливого розкриття та реставрації фрескового тиньку в Успенському соборі, окремі з нечитабельних надписів можуть стати доступними для аналізу.

Надписи XVI – початку XVII ст. збереглись також у складі комплексу графіті на тиньку північного фасаду Іллінської церкви. Графіті нанесено на поверхню вапняного тиньку, вкритого побілкою. За результатами архітектурно-археологічних досліджень 2015-2016 рр. тинькування поверхні можна віднести до часу не раніше XVII ст. [274; 268].

Ймовірною датою його появи є ремонт Іллінської церкви 1649 р. ігуменом Іллінського монастиря Зосимою Тишкевичем коштом чернігівського полковника Степана Подобайла. Про цей ремонт є згадка в п'ятому виданні праці «Руно орошенное, Пречистая и преблагославенная Дева Мария» Дмитрія Ростовського (Туптала), надрукованому в Чернігові в 1697 р. [19].

На думку І.М. Ігнатенка, храм міг бути отинькованим ще на час входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618-1648 рр.), а графіті на стіні залишили представники унійної парафії [138, с. 23].

Комплекс графіті містить надписи та малюнки. Вперше його було зафіксовано під час архітектурних досліджень церкви Ю.С. Асеевим та Г.Н. Логвиним у 1948-1950 рр. [95]. Утім, тоді дослідники не мали на меті детального вивчення надписів, а просто констатували їх наявність.

Значно пізніше окремі надписи з цього комплексу були проаналізовані Ю.О. Артамоновим [91]. У 2012 р. він опублікував 5 графіті, котрі визначив як поминальні записи XVI-XVII ст. Пізніше, під час архітектурно-археологічних досліджень 2015-2016 рр., було зафіксовано та картографовано весь комплекс надписів (Додаток А, рис. 78) [274; 268]. Наразі в ньому виокремлено 31 надпис та 5 малюнків. Переважна їх більшість – кириличні, є й декілька латинських. Незначну частину складають поминальні графіті та молитовні формули. Більшість складають записи імен та прізвищ (Додаток А, рис. 79).

Серед графіті є ті, що мають подібність до надписів початку XVII ст. Так, графіті № 8 (за авторською нумерацією; № 1, згідно з публікацією 2012 р.) є типовим поминальним записом декількох осіб (Додаток А, рис. 80). Цей запис згадується ще в публікації 1959 р. [95, с. 36-37]. Ю.О. Артамонов запропонував таке його прочитання:

1) помѣнигдиѣширавсвои(х)

2) а(н)дрона(н)єє(н)ы

Це можна інтерпретувати як: «**Помяни, Господи, душі рабів своїх Андрона і Єлени**». Графіті було датовано ним XVI-XVII ст. [91, с. 33-35]. Однак видається більш ймовірним дещо інше прочитання:

- 1) **Помани Г̆ди д̆уши раб̆в̆ сво̆их̆**
- 2) **Ӑн̆дрона(н)єлениі.**

Важливим моментом за такої інтерпретації є наявність значної кількості виносних літер під титлами: (с) у слові «**Господи**», (у) в слові «**души**», (ов) у слові «**рабів**», літер (о) та (х) у слові «**своїх**», і літеру (н) в імені «**Андрон**». Тобто, автор надпису від самого початку намагався зробити його компактним, максимально використовуючи винос літер під титла (по літері зі слова).

Така риса є характерною для написання початку XVII ст. Яскравим прикладом цьому може слугувати «Грамаїка» 1596 р. [80]. Слід також зупинитись на інтерпретації згаданих у надписі імен. Закінчення імені «**Андрон**», з огляду на написання, може мати варіації прочитання. Так, наприклад, останні дві літери (**на**) могли бути однією (**па**).

Відповідно, ім'я тоді варто читати як **Ӑн̆дрета (Андрія)**. Друге ім'я, скоріше за все, дійсно є формою жіночого імені (**Олена**). Втім, тверде закінчення (**ы**) тут здається маловірогідним, враховуючи гіпотетичність виділення цієї літери.

Можна припустити його варіант **Єлениі (Єленії)** із закінченням (і), що узгоджується з відмінком імені в контексті самого надпису: **Помяни, Господи, души рабів своїх Андрона та Єленії**. Варто зауважити, що закінчення жіночого імені в XVII ст. могло мати різні варіанти написання, як з твердим закінченням (**ы**), так і з м'яким (і). Це дозволяє залишити обидва варіанти як можливі.

Інший поминальний надпис цього комплексу складається з 4 рядків (Додаток А, рис. 81). За загальною авторською нумерацією, це – графіті № 18 (№ 4, за публікацією 2012 р.). Його початкова інтерпретація є такою:

- 1) **помани Г̆ди**
- 2) **..(в)абожогостефана**
- 3) **...(а)новского**
- 4) **...(с)кого.**

Ю.О. Артамоновим це було інтерпретовано як: «**Помяни, Господи, раба Божого Стефана...**» з подальшою назвою посади в

церкві. Палеографічно графіті було датовано XVI-XVII ст. [91, с. 38-40].

Надпис прорізано достатньо чітко, що залишає мало місця для інтерпретацій. Єдиний виняток – визначення останніх двох рядків. Найбільш імовірно, тут було зафіксовано не церковну посаду, а прізвище згаданого Стефана, але воно не читається. Також варто зауважити, що в третьому рядку Ю.О. Артамоновим було пропущено одну літеру після (в). З огляду на колоподібну графему, тут могло бути (о), втім бокова шогла може свідчити й про літеру (ь). Палеографія надпису достатньо пізня, його можна віднести до XVII ст.

Інші зафіксовані графіті з комплексу на північній стіні Іллінської церкви за змістом дещо відрізняються від розглянутих надписів. Майже всі вони мають однотипну спрощену графіку написання. Судячи з усього, основний масив цих надписів було зроблено в другій половині XVII ст., що узгоджується з відомою нам історією храму (в XVIII ст. ділянка стіни з графіті була перекрита дахом, встановленим над архітектурним оформленням входу до Антонієвих печер) [274, с. 228-230].

Враховуючи, що методика палеографічного датування кириличних надписів для періоду після середини XV ст. недостатньо опрацьована, час формування комплексу графіті на стіні Іллінської церкви можна визначити узагальнено – XVII ст. З огляду на модерну графіку написання деяких графіті (№№ 1-5) його верхню хронологічну межу можна умовно визначити як кінець XVII – початок XVIII ст. Про початкову дату його формування можуть свідчити кілька латинських графіті, створені, найімовірніше, у період перебування Чернігова у складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.). Слід зауважити, що ці латинські графіті частково перекриті шаром ремонтної побілки XVII ст. або пізнішими кириличними надписами. Цей факт, до речі, дає надію, що під шаром побілки могли зберегтися й більш ранні надписи.

Приблизно на початку XVII ст. в Чернігові починають з'являтися перші пам'ятні записи з формулою «тут був». Окремі з них мають дати. Переважна більшість з подібних записів збереглась в Успенському соборі Єлецького монастиря.

Такий запис зафіксовано в апсиді хрещальні (№ 8, група № 1). Його вміщено в рамку, як і сусідні надписи більш раннього часу, й складається він з 4 рядків:

1) **МАКСИМЪ**

2) **БЫЛ...Т...**

3) **ПО...Н**

4) **РО...**

Його можна реконструювати як: «**Максим був тут**» (Додаток А, рис. 82). Це пам'ятний запис з датою, на що вказує останній рядок з початком слова «**Року**». На жаль, запис значно затертий, що перешкоджає більш детальному його визначенню. Саме написання графіті досить пізно. Графеми літер прості, без специфічних ознак, мають риси переходу в скоропис. Досить обережно час їх створення можна визначити як XVII ст.

Подібною за графікою написання літер до цього графіті (№ 8, група № 1) є група надписів, що мають дати (група № 9). Вони збереглися на фресці «Три отроки в печі вогняній» (Додаток А, рис. 1, 2). Ця фреска розчищена на західній стіні південної нави Успенського собору, на рівні другого ярусу. Вона знаходиться безпосередньо над виступаючою в простір нави конхою апсиди хрещальні.

Вперше наявність графіті на фресці було відзначено ще на початку 80-х рр. Пізніше вони були частково опубліковані А.А. Карнабедом, однак без відповідних зображень та промальовок [153]. Всього в цій групі під час натурних досліджень 2017 р. вдалось виокремити 5 надписів (№№ 9-13, група № 9), з яких двоє (№№ 11, 13) створено в першій половині XVII ст. (Додаток А, рис. 1, 2). Специфічною їхньою рисою є оформлення. Вони продряпані всередині малюнків-графіті у вигляді глеків. Ці глеки різні за формою. Вони несиметрично розміщені між зображеними на фресці печами (Додаток А, рис. 83).

Надпис у лівому, округлому, глеку (№ 11, група № 9) у публікації А.А. Карнабеда було подано таким чином:

1) **Б | ыш | а ту | то| о бр | аз от** 2) **Отр | око | вич** 3) **А S а**
4) **Априля у 1600**. Дослідник припускав, що цей текст пов'язаний із зображеним на фресці отроком Азарієм та інтерпретував запис як свідчення про пошкодження цього зображення в 1600 р.: «**Був тут образ отроковича Азарія 1600**» [153, с 112].

Однак детальна фіксація (Додаток А, рис. 84-85) дозволяє побачити, що зміст надпису інший:

1) **БЫЛ ТУ(Т)... АЄШН̂**

2) **АНТО(Н)ОВИ...**

3) **(Ч)Ъ**

4) **В АЄ...АХ...**

5) К АХ.

Це досить типовий пам'ятний запис XVII ст., який читається як: «**Був тут... Антонович в рік 1600**». Дискусійними через пошкодження залишаються тільки декілька місць в тексті, як, наприклад, закінчення першого рядку **АѢУн̂**. Відповідно до традиційної формули, тут мало бути ім'я автора надпису, однак воно не читається. Окрім цього, пошкоджено четвертий рядок, тому є ймовірність, що **АХ** – неповна дата. Так само викликає питання п'ятий рядок, у якому, припустимо, дата дублюється. Хоча є ймовірність, враховуючи титло, що це було окреме слово. У будь-якому випадку, відповідно до вказаного в записі року, графіті чітко датується. Графеми літер мають окремі риси уставу, однак переважає модерний стиль написання початку XVII ст. Це цілком відповідає даті в надпису: **АХ** (1600 р.).

Ще одне синхронне графіті зображено поряд (№ 12, група № 9), з правого боку та трохи нижче відносно попереднього (Додаток А, рис. 86). А.А. Карнабед вважав, що це – благопобажальний надпис із скороченням у лігатурах: «**Помоги, Господи, Якову**» [153, с. 113]. Однак детальніше вивчення графем дозволяє запропонувати інше прочитання. У надписі є чоловіче ім'я **Якоб (Яків)**. Воно закінчується лігатурою літер (**ѣ**) з додатковою щоглою та перекладиною, та (**ы**). Наприкінці рядка є виносна літера (**л**) під титлом. Припустимо, що це – скорочення: **ѣковѣ/ы̂л̂**, яке можна тлумачити як: **Якоб був**. Пошкоджена лігатура над літерою (**ѣ**) подібна до скорочення під титлом **гн̂** (Господи). У ній можна виокремити трьохмачтову літеру (**т**), і під нею (**ѣ**), що може бути скороченням для **тѣт** (тут). У цьому разі надпис читався б як: **Тут Якоб був**, і був би типовим для XVII ст. пам'ятним записом. Водночас у разі використання **гн̂**, цей запис мав би характер, скоріше, поминального: **Господи Якоб був**. Однак таке сполучення є нетиповим, що робить подібне припущення маловірогідним. Враховуючи контекст надписів цієї групи, а це, переважно, пам'ятні записи, графіті все ж таки можна вважати пам'ятним. Графеми в ньому мають риси пізнього уставу, є декілька лігатур та виносні літери, а в написанні імені вживається (**ѣ**), що для чернігівських надписів є, ймовірно, характерною рисою кінця XVI – початку XVII ст. Отже, за сумою перелічених ознак, графіті можна віднести до початку XVII ст.

Графіті, зображене в другому продовговатому глеку (№ 13, група № 9), розміщеному в правій частині фрески в публікації

А.А. Карнабеда, було подано як: 1) **Были [а] туте Ва [нь] ка** 2) **А рисуец** 3) **Року 1600** 4) **Ибо отпушен** 5) **Целовал хрест** 6) **Аминь** [153, с. 112]. Поверхня фрески, на якій накреслено графіті, пошкоджена вибоїнами та затерта в окремих місцях. Втім, тут можна виокремити ще декілька рядків, окрім тих, що було прочитано А.А. Карнабедом, та запропонувати альтернативне прочитання (Додаток А, рис. 87):

- 1) **В (А н̂) Ъ ТҮ(Т) (Б) В л̂(Л) - КЛ**
- 2) **В(εα)...ь**
- 3) **+ року а̂хи +**
- 4) **...ЛФ**
- 5) **на...ст...єн**
- 6) **..ценн..к**
- 7) **..Ф...хокъ..**
- 8) **+ аминь.**

Найбільш цілими є рядки 1, 3, 6, 8. Перший рядок є достатньо дискусійним для інтерпретації через наявність виносних літер. Його початок можна прочитати як: **У день ... тут б(ув)...** Наступне слово подане у вигляді скорочення з виносною літерою. За А.А. Карнабедом, це – ім'я **Васька** або **Ванька**. Це ймовірно, хоча подібне скорочення може бути й для інших слів, наприклад – «**владика**». Тоді запис імені буде в наступному рядку.

Третій рядок читається як запис дати: **року а̂х н** від Різдва Христового (1608 р.). Перші дві числові літери під титлом складають число 1600, поряд знаходиться літера **н** з горизонтальною перекладиною. У такому написанні вона може мати значення як літери (**н**) (архаїчний варіант), так і літери (**н**) зі слабкою діагоналлю. Якщо це літера (**н**), то числове значення буде (8), а якщо (**н**), то (50). В останньому випадку дата може відповідати 1650 р. Однак більш імовірним видається визначення цієї літери як (**н**), що відповідає числу 8.

Окрему увагу привертають зображення хрестів по обидва боки від запису дати, що може свідчити про її поминальний характер. У наступних рядках (4-7) можна виокремити лише окремі фрагменти слів. Останній рядок (8) складається з одного слова **аминь**, у якому закінчення формується лігатурою (**инь**). Над цим словом продрапано лінію – титло або символічний хрест, вбудований у літеру (**н**). Загалом зміст надпису не зовсім зрозумілий. За деякими ознаками, його можна було б віднести до поминальних (хрести в тексті; за-

вершення «амінь»), але початок запису (у день) свідчить скоріше про пам'ятний характер. Можливо, запис повідомляє про смерть одного із ієрархів церкви чи настоятелів Єлецького монастиря в 1608 р. Палеографічно надпис тяжіє до ранньомодерного скоропису, що відповідає першій половині XVII ст.

Окремої уваги заслуговують зображення глеків, у які вписані графіті (№ 11, № 13, група № 9). Зазвичай надписи вписувались у простіші рамки прямокутних обрисів. Відповідно, постає питання про зв'язок малюнків із самим графіті. Існує декілька можливих варіантів: 1) малюнки глеків не пов'язані з графіті, їх зобразили раніше і вони мали символічне значення; 2) рамки виконано у вигляді малюнків як виняток, оскільки їхні автори мали для цього достатньо часу.

Слід наголосити на тому, що фреска «Три отроки в печі вогняній» розташована безпосередньо над виступаючим у нартекс переkritтям апсиди капели першого ярусу. Це понад 3 метри від рівня сучасної підлоги. З огляду на це, ймовірно, що графіті було зроблено під час будівельних робіт або ж у процесі відновлення фрески, коли доступ до неї був можливим з риштування.

Останнім в ряді подібних записів є графіті № 26, група № 1 (Додаток А, рис. 88). Це графіті пам'ятного характеру, у якому найкраще зберігся останній рядок із записом дати: ...року ахз. Його можна інтерпретувати як: «року 1607». Як і попередні графіті на фресці «Три отроки в печі вогняній», надпис розташований так само високо (Додаток А, рис. 3, 4, 5).

У Борисоглібському соборі давні тиньковані поверхні переважно не збереглися. Їх було втрачено під час його реконструкції в другій половині XX ст. [263]. Однак у звітах про відновлювальні роботи збереглося кілька фотографій із зображенням втрачених на сьогодні графіті XVII ст.

Серед відображених на світлинах присутня група кириличних графіті, зафіксованих у зондажі поблизу дверей на хори [1, фото 47; 3]. На світлині можна виокремити декілька записів, переважно поминального характеру (Додаток Б, рис. 89). У верхній частині фотографії є надпис **ПОМАН**, судячи з усього, це частина слова «помяни». Графіті можна віднести до XV-XVI ст. Нижче є фрагменти пам'ятного запису: **Року АХК МСЦ...**, а під ним уривки ще кількох надписів. Серед останніх – явно різночасові записи «помяни» та «місяця», а також чітко зображений запис дати: **Року 1620 місяця...** Запис дати цікавий тим, що зроблений, судячи з

усього, ще до передачі Борисоглібського собору домініканському ордену. Вважають, що це відбулось до 1627 р., однак точна дата цієї події невідома [157, с. 70]. Наявність у храмі графіті, датованого 1620 р., дозволяє припустити, що в цей час храм ще був підпорядкований православної церкві.

Підводячи підсумок, можна сказати, що загальна кількість кириличних графіті Чернігово-Сіверщини XIV-XVII ст. є незначною, але вони репрезентують тенденції місцевої епіграфіки протягом цього періоду.

З середини XV ст. визначення часу створення графіті ускладнюється, оскільки методика позастратиграфічного датування за палеографічними ознаками не поширюється на більш пізні надписи. Втім, з цього часу починають побутувати перші датовані надписи. Це, в сукупності з даними із «Граматики» 1596 р., дозволяє визначити серед епіграфічних матеріалів графеми XVI – початку XVII ст.

Зі XIV ст. нам відомо 9 кириличних надписів. Вони збереглися у Спасо-Преображенському та Успенському соборах та за змістом продовжують традиції епіграфіки Давньої Русі, що свідчить про збереження навчального та культурного осередку в Чернігові після монгольської навали.

До XV ст. відносяться лише кілька надписів, однак це загальне для цього часу явище. Припускають, що воно пов'язане зі зміною ставлення до створення надписів у православних храмах [92]. Також є ймовірність, що деякі з пошкоджених надписів, датувати які зараз неможливо, створені саме в цей період. З XVI до початку XVII ст. кількість графіті в храмах Чернігова збільшується, водночас змінюється графіка та якість їх виконання. Ймовірно, це було пов'язано з періодом перебування Чернігова в складі Московської держави.

Окремо слід відзначити домінування серед графіті XIV – початку XVII ст. поминальних надписів, що можна пов'язати зі змінами в поминальних звичаях після монгольського нашествия. Вважається, що ця подія посилила есхатологічні очікування серед населення Східної Європи та інтенсифікувала відповідні тенденції [87, с. 50]. Починаючи з XVII ст., з'являються та набувають поширення пам'ятні записи типу «тут був», дуже популярні в наступні століття, аж до сьогодення. Водночас спостерігається деформація та поступовий занепад традиції поминальних надписів. Також на початку

XVII ст. вперше з'являються надписи, датовані роками від Різдва Христового та ті, що містили прізвища.

2.4. Надписи другої половини XVII ст.

Датування кириличних надписів XVII ст. за їх палеографією проблематично. Поступове поширення скоропису водночас зі спорадичним вживанням літер уставного типу роблять цю справу малоперспективною. З огляду на це, виокремлення надписів XVII ст. є достатньо умовним, за винятком тих графіті, що містять вказівки на дати.

Слід зауважити, що на території Чернігівщини датовані кириличні записи середини XVII ст. (точніше – після 1620 р.) поки що не знайдено, хоча є значна кількість латинських графіті з датами. Можливо, це пов'язано з тим, що практично всі муровані храми міста на середину XVII ст. відійшли католицькій та унійній церкві. Не слід категорично заперечувати співіснування кириличних і латинських графіті за часів перебування регіону в складі Речі Посполитої, однак, поки не буде зафіксовано хоч один кириличний запис з датою середини XVII ст., це – лише припущення. Натомість, відомі численні, переважно кириличні графіті з другої половини XVII ст. Вони зосереджені в Успенському соборі та Іллінській церкві, що може бути обумовлено історією цих храмів, відбудованих у XVII ст. Враховуючи значну концентрацію графіті (скупчення в кількох групах), доцільно розглянути їх відповідно до авторської нумерації, запровадженої для створеної в процесі фіксації текстів картограми.

Найдавніші кириличні надписи з датами другої половини XVII ст. збереглися в Успенському соборі Єлецького монастиря. Це графіті (№ 9, група № 9), у якому можна виділити 3 рядки (Додаток А, рис. 90, 1, 2):

1) ...**БЫЛЪТЪТ**...

2) **В ЛѢТО..К**

3) **АХНД**

Це пам'ятний запис за формулою «тут був». Зліва від нього є залишки пошкодженого скорописного запису. Враховуючи близькість графеми останньої скорописної літери (**А**) до першого рядку попереднього тексту, можна припустити, що це – ім'я автора. Другий рядок містить слово «**лѣто**» та пошкоджені лігатури, які могли

означати «день». Тоді літера **К** мала б числове значення дня. У третьому рядку записано дату: **АХНД** (1654 р.).

Тобто, запис можна реконструювати таким чином: ...**був тут у рік 1654 у 20-й день...** Ім'я та місяць у записі не збереглись. Поряд, у цій же групі, знаходиться ще одне датоване графіті (№ 10, група № 9). Специфіка написання літер у ньому ідентична попередньому, що дозволяє пов'язати їх між собою.

Графіті складається з двох рядків (Додаток А, рис. 91):

- 1) **Бли (Т)УТ(Д)И...**
- 2) **МИК...**

Це також пам'ятний запис для декількох осіб, про що свідчить слово «були». Імена осіб можна приблизно реконструювати як «Дмитро» та «Микита». Графіті, судячи з усього, було написано нашвидкуруч, а пізніше пошкоджено. Надпис можна віднести до другої половини XVII ст.

Дещо пізніші надписи з Успенського собору було зафіксовано в групі № 7 (Додаток А, рис. 92, 1, 2). Вона розташована на фрагменті фрески, яка знаходиться на висоті 285-328 см від підлоги. Всього в ній виокремлено чотири графіті. Попередньо їх можна визначити як: 1) поминальний надпис; 2) фрагмент імені; 3) фрагмент поминального надпису; 4) пам'ятний запис з датою. За загальною нумерацією це графіті №№ 14-17.

Перше знаходиться вгорі цієї групи, на її верхній межі (328 см від підлоги). У ньому можна виділити три рядки:

- 1) **ПОМЕНИ**
- 2) **ГДИ(Р)А(Б)А**
- 3) **Я(Н)(А)(?)**.

Його припустимо тлумачити як типову формулу поминального надпису: **Помяни, Гди (Господи), Раба (свого) (Яна?)**. Початок третього рядка затерто, тому не можна чітко визначити, чи є останні три літери закінченням імені, чи повним ім'ям **Ян**. Палеографічно надпис має схожі риси з іншими в цій групі та, ймовірно, був створений одночасно з ними. З огляду на це, припустимо датування всієї групи за датою в останньому графіті, про що мова піде пізніше.

Другий надпис знаходиться посередині групи та складається з трьох літер: **ГОЛ**. Навколо нього багато вибоїн, поверхня сильно затерта, тому визначити конкретний зміст тексту навряд чи можли-

во. У контексті інших надписів цієї групи можна припустити, що це ім'я одного з авторів графіті.

Третє графіті розміщене нижче й складається з 6 літер: **ПОМ(Є)НИ**. Це початок незакінченого або ж частково зруйнованого поминального надпису. Графіка написання тотожна першому надпису. Втім, варто звернути увагу на деяку відмінність почерку та лігатуру **НИ** в кінці, що може свідчити про іншого автора. Останнє, четверте, графіті розміщено внизу групи надписів, за 285 см від підлоги. Вибіони в деяких місцях спотворюють графеми; можна виокремити три рядки:

- 1) **РОКЪ(.)АХН(Д)**
- 2) **(Т) БЫ(Л)(Т)**
- 3) **ВА(Є) (Н/И)(Є)ЄЦ.**

Перший рядок читається досить чітко «**року.165(4)**». Запис дати відбувається від Різдва Христового. Дещо непевно виділяється остання літера **Д**. Другий рядок містить пояснення до дати, що, скоріше за все, читається як «**був тут**». Остання літера може бути трищогловим **Т**, що є початком слова. Останній рядок гіпотетично є ім'ям автора графіті. Пошкодження та неясні виносні літери не дозволяють чітко його визначити, однак можна зробити декілька припущень. Враховуючи корінь слова **ВА(Є)**, найбільш ймовірно, що ім'я було похідним від імені **Василій** та звучало як **ВА(Є)ИЛЄЦ**.

Впадає в око розміщення надписів другої половини XVII ст. на значній висоті. Вони знаходяться приблизно за три метри вище від сучасної підлоги. Її рівень на момент створення графіті невідомий, однак навряд чи він був вищим від нинішнього. У цьому зв'язку логічно припустити наявність у нартексі собору рштування, якими скористались автори для нанесення надписів. Отже, можна припустити проведення в цей час в Успенському соборі ремонтних робіт. Як відомо, Іоанікій Галятовський стверджував, що такі роботи розпочалися під його керівництвом у 1670 р., а до цього храм був порожнім. Однак є ймовірність, що ремонт було розпочато раніше, водночас із відбудовою Іллінської церкви (1649 р.), а за Галятовського завершено. Повертаючись до більш ранніх датованих надписів першої половини XVII ст., можна припустити здійснення часткового ремонту в різні роки.

Серед комплексу надписів Успенського собору це, безперечно, не єдині графіті другої половини XVII ст. Так, можна пригадати

окремі скорописні записи в групі № 6 (Додаток А, рис. 14). Деякі групи графіті майже повністю складаються з типових для графіки XVII ст. скорописних чи напівскорописних записів. Як, наприклад, група № 4 (Додаток А, рис. 1). Переважно це пам'ятні записи або форми релігійних графіті з формулою «**Спаси, Господи**». На жаль, датовані серед них відсутні, що не дозволяє однозначно визначити час їх створення.

У цьому зв'язку можна згадати ще одне графіті XVII ст. з території Слеського монастиря. Його зв'язок з місцевою традицією здається більш-менш обґрунтованим. Це надпис на хресті з поховання Леонтія Полуботка. Його було знайдено у склепі, виявленому під час земляних робіт 1978 р. біля стіни західного фасаду Успенського собору [255]. Нині хрест зберігається в НАІЗ «Чернігів стародавній» (КН 447/1). Хрест зроблено зі срібла і, ймовірно, він кріпився до домовини (Додаток А, рис. 93). Надпис на ньому складається з 12 рядків:

- 1) врокѸ
- 2) аѸ
- 3) чѣтомъ
- 4) мца:септѣ
- 5) вріа:кѣ:д
- 6) на:прѣстависа
- 7) рабъ:бжій:ле
- 8) шнти:артемовичъ
- 9) полѣботокъ: изъде
- 10) естъ:погребенъ:тѣло
- 11) мъ: велецькомъ
- 12) ма на стыр(Ѹ).

Графіті можна інтерпретувати таким чином: «В році 1695, місяці вересні, 29 дня, помер раб Божий Леонтій Артемович Полуботок. І тут похований тілом в Слеському монастирі». Надпис виконано дуже чітко, з певною стилізацією під старовинний устав. Варто зауважити, що запис дати здійснено у три рядки: **врокѸ** (в році) **аѸ** (1600) **чѣтомъ** (95-тому). Загалом, надпис можна віднести до категорії поминальних, які наслідують давньоруську стилістику.

Найбільша кількість атрибутованих надписів другої половини XVII ст. належить до комплексу графіті на північному фасаді Іллінської церкви (Додаток А, рис. 78). Особливу увагу привертають надписи №№ 1-5 (Додаток А, рис. 94). Датувати їх можна до

силь чітко, зважаючи на будівельну історію церкви. Їх нанесено на тиньковану поверхню, час виникнення якої можна співвіднести з ремонтом 1649 р. та, у свою чергу, перекрито контрфорсом кінця XVII – початку XVIII ст. [274]. Таким чином, усі надписи було створено в період між 1649 р. та початком XVIII ст. Всі графіті написані переважно в один рядок:

- 1) ΣΜΣΓα
- 2) ...Б... АХИМОВИ
- 3) РАБЪЖИ ПЕТРО ПРО(К)ОПОВИЧ
- 4) РАБЪЖИ Саму...в
- 5) ПОМИЛУ(И) ГДИ РАБА СВ...

Оскільки тиньк у деяких місцях має значні втрати, визначення змісту деяких надписів є умовним. Так, графіті №№ 1-2 є лише закінченнями текстів. Можна припустити, що це були записи імен. У випадку з графіті № 2 є можливість молитовного прохання, з огляду на закінчення прізвища в давальному відмінку, **(Н)ахімові** або ж **(Н)ахімовіч** (у випадку, якщо у кінці слова була виносна літера **Ч**).

Привертають увагу також графіті №№ 3-4, що є формою пам'ятних записів з приставкою «раб Божий». У надписі № 3 чітко прочитується ім'я та прізвище «**Раб Божий Петро Прокопович**» з виносною літерою в кінці. У графіті № 4 збереглося лише ім'я: «**Раб Божий Саму(іл)**». Графіті № 5 – досить рідкісний для цього періоду молитовний надпис «**Помилуй, Господи, раба св(ого)...**». Судячи з усього, у другому рядку цього графіті було ім'я особи, але з нього фіксується лише кілька літер.

Окремо варто зупинитись на декількох зразках пам'ятних записів, подібні до яких у Чернігові раніше не зустрічалися. Досить цікавим є графіті № 23 (Додаток А, рис. 95). Воно розташоване на відкості арки проходу на хори під продряпаним портретним зображенням обличчя. Це – запис в один рядок: **ВАСИЛ(ИЙ)**.... Останні дві його літери об'єднані в лігатуру для більш компактного написання.

Увагу в цьому графіті привертає закінчення – чотири графеми під титлом, які можуть бути записом чисел. Порівнявши ці графеми з написанням арабських цифр у латинських надписах Успенського собору, можна побачити схожість: перша графема, пряма лінія, є цифрою **1**; друга, о-подібна, зі щоглою згори, може бути цифрою **6**; третя, з прямою щоглою та гілкою зліва, подібна до **4**; четверта, е-подібна, вірогідно, є цифрою **9**. У результаті, ми отри-

муємо пам'ятний запис: **Василій 1649**. Тобто, графіті наслідує формулу типового латинського пам'ятного запису «Ім'я + дата цифрами» та водночас кириличну традицію записів числових значень під титлом. Якщо це припущення правильне, то графіті № 23 може бути першим відомим кириличним графіті із записом арабськими цифрами в Чернігові.

Графіті № 24 містить один рядок з іменем **Артемни** (Додаток А, рис. 96). Можна припустити, що це пам'ятний запис жіночого імені – **Артемія**. Надпис прорізано тонко, його графіка тождна напівскоропису. У закінченні імені присутня літера (**та**).

Графіті №№ 26-30 – це типові скорописні та напівскорописні надписи середини – другої половини XVII ст. та є записами імені та прізвища однієї особи (№ 26 – **ЛЕЄЖО ВОЛОШНИИ**; № 30 – **ЛЕЄЖО ВОЛОШ.И**), яке можна прочитати як: **Лесько Волошний (Волошин)**. Це – типовий пам'ятний запис (Додаток А, рис. 97). Варто додати, що ідентичним до них за графікою є й графіті № 21. Імовірно, що, всі ці надписи було зроблено однією особою.

Графіті №№ 27-28 є фрагментами записів (Додаток А, рис. 97). Від першого залишилося закінчення, кілька літер. Друге є початком молитовної формули, записаної скорописом: **СПАСИ ГДИ...** Можливо, воно пов'язане з одним із сусідніх графіті.

Графіті № 30 є типовим пам'ятним записом із іменем та прізвищем: **ВАСИЛ ПОВО...** (Додаток А, рис. 97). Його можна віднести до другої половини XVII ст. Подібність графем до літер датованих текстів та достатньо вузька їх хронологія дозволяють таке датування. Загалом із усього комплексу надписів на північному фасаді Іллінської церкви (тридцять одне графіті) п'ять є поминальними; одне – надпис за формулою «помилуй»; два за формулою «спаси, Господи»; сімнадцять надписів пам'ятного характеру. Цей перелік не враховує незначних фрагментів та кількох латинських графіті. Однак, у будь якому разі, серед надписів на стіні Іллінської церкви пам'ятних графіті з іменами значно більше, ніж поминальних. Імовірно, що вже з середини XVII ст. традиція поминальних записів починає відмирати. Найбільш пізніми можна вважати фрагменти поминальних графіті (№№ 14-17) в Успенському соборі, синхронні пам'ятному запису з датою 1654.

Цікавою є відсутність на стіні Іллінської церкви надписів з формулою «тут був». Натомість зустрічаються прості записи «ім'я + прізвище», інколи доповнені приставкою «**раб Божий**». Загалом кількість надписів релігійного характеру невелика. Припусти-

мо, що їхні автори наслідували більш архаїчні зразки. Втім, є ймовірність, що в цей період поширилась формула «**Спаси, Господи**», яка витіснила інші молитовні звернення. Окрім того, серед надписів цього комплексу присутні графіті-малюнки зі світськими зображеннями обличчя, людської постаті та будинків (Додаток А, рис. 98, 99). Це може бути додатковим свідченням переважання графіті світського характеру для другої половини XVII ст.

Загалом, ґрунтуючись на змісті надписів, можна припустити, що в другій половині XVII ст. відбувається суттєва зміна в релігійному укладі місцевої православної церкви. Це можна пов'язати з розвитком процесів, які розпочалися ще після Берестейської унії 1596 р. [287, с. 227-248; 288, с. 204-207, 272-289]. Вони обумовлювались протистоянням унійної та православної церков та знайшли прояв у активній реформаторській діяльності [288, с. 204-207, 272-289]. Це, безперечно, відбилось і на світогляді простого населення, яке по-своєму засвоювало окремі релігійні тези. Врешті, це призвело до відмирання традиції робити продряпані надписи з вагомим смисловим навантаженням у храмах. Після XVIII ст. вони практично повністю зникають, за винятком окремих випадків використання формули «**тут був**», збереженої до сьогодення.

Підсумовуючи дані, отримані в результаті дослідження, систематизації та аналізу пам'яток кириличної епіграфіки Чернігова XI-XVII ст., можна засвідчити, що вони дозволяють простежити історію побутування кириличних графіті. Упродовж XII-XIII ст. кількість кириличних записів зростає, поширюються усталені традиційні формули як сакрального, так і побутового змісту. Поширення традиції поминальних надписів та їхнє подальше існування упродовж XIV-XVII ст. дає змогу говорити про церковну традицію, що зберігалася аж до модерної доби. Після монгольської навали та зміни в соціально-економічному укладі Чернігівщини кількість кириличних графіті зменшується, що може свідчити про культурний спад. Водночас з'являються формули записів, не пов'язані з місцевою традицією. До таких новацій можна віднести записи за формулою «ім'я + дата». Вони зустрічаються лише з кінця XV ст. Спочатку в них використовували архаїчне літочислення від Створення Світу, однак у XVI – на початку XVII ст. поширюються записи дат від Різдва Христового, що можна пов'язати з посиленням впливу латинської культури.

Епіграфічні матеріали дають цікаві дані щодо використання тих чи інших типів письма та дозволяють простежити поступовий

перехід від середньовічного уставу до скоропису. На початку XVII ст. ми спостерігаємо поступове збільшення кількості надписів і появу нових пам'ятних записів з формулою «тут був». Втім, у середині XVII ст. кириличні надписи практично зникають. Натомість, поширюються латинські. Останнім записом кирилицею першої половини XVII ст. можна вважати графіті із Борисоглібського собору, датоване 1620 р. Однак до другої половини XVII ст. можна віднести значну кількість графіті. Судячи з усього, у цей же час відбувається відмирання традиції сакральних надписів і затвердження пам'ятних записів у їхній сучасній формі «тут був + ім'я», запис імені, прізвища та дати.

РОЗДІЛ 3.

НЕКИРИЛИЧНІ ГРАФІТИ ЧЕРНІГОВА Х-ХVІІ СТОЛІТЬ

Кирилична писемність займає панівне положення в епіграфічній спадщині вітчизняного Середньовіччя та модерного часу. Це зумовлено як її статусом у східнохристиянському світі, так і розповсюдженістю серед основної маси населення. Однак чернігівські епіграфічні пам'ятки представлені не лише кириличними надписами. У регіоні відома певна кількість графіті Х-ХVІІ ст. грецькою, латиною та значна кількість знаків, зовні подібних до скандинавських чи тюркських рун.

Така ситуація є закономірною. Чернігів упродовж Х-ХVІІ ст. зазнавав численних соціальних, політичних змін та етнокультурних впливів. Для періоду Х-ХІІІ ст. ми маємо археологічні підтвердження можливого перебування тут контингентів скандинавів та тюрків, можемо припустити також присутність серед торговців, майстрів та духовенства вихідців з Візантії. Протягом ХІV-ХVІІІ ст. Чернігів перебував спочатку в складі литовської держави, потім – московської, польської й знов московської. Це, безперечно, мало відбитися на складі його населення, на його культурі, а також знайти відгук у пам'ятках писемності, перш за все – епіграфіки, яка репрезентує не стільки офіційну писемність, скільки повсякденну, побутову. Тобто, для певних періодів у історії міста наявність некириличних графіті є очікуваною та зрозумілою. До того ж, надписи, які не належать до кириличної системи письма, могли лишити по собі як іноземці, так і місцеві жителі, котрі зазнавали іноземних культурних впливів.

Найбільш яскравим прикладом цього був той час, коли Чернігів входив до складу Речі Посполитої (1618-1648 рр.). Як відомо, це супроводжувалось впровадженням латинської, католицької культури й рефлексією на неї місцевих православних. В епіграфічних пам'ятках ці події відобразилися в поширенні латинських надписів.

Латинські графіті в Чернігові зафіксовано на монументальних спорудах культового призначення. Їхня кількість досить значна, хоча за чисельністю вони й поступаються кирилиці, що відбиває

загальну ситуацію співіснування латинської та православної культур в Україні за модерної доби. На основі цього є всі підстави припускати, що, принаймні, частина авторів латинських графіті – це місцеві жителі. Окреме питання – імовірне побутування в Чернігові пам'яток слов'янської дохристиянської писемності, яка передувала поширенню кирилиці. Ця тема неодноразово обговорювалась науковцями, однак досі не була предметом спеціального розгляду, так само, як й інші факти побутування в регіоні некириличних систем письма.

3.1. «Некириличні» знаки та символи X-XVII ст.

Досить часто серед археологічних знахідок у культурних шарах доби Давньої Русі знаходять виготовлені з твердих матеріалів (кістка, кераміка, камінь, метал) предмети з накресленими знаками, які не можна однозначно пов'язати з конкретною відомою системою писемності. Враховуючи панівне становище кирилиці в Чернігові впродовж X-XIII ст., такі графіті можна умовно визначити як «некириличні» (відмінні від кирилиці). Припустимо, що поширення подібних некириличних графіті могло бути як рефлексією на офіційну писемність (кириличну, глаголичну), так і окремим, незалежним від неї явищем.

Некириличні графіті нагадують переплетіння рисочок та геометричних фігур. Досить часто це створює враження випадкових пошкоджень чи простого декоративного оздоблення. Напевно, найбільш правильно буде визначити їх як знаки. Слід зауважити, що в цьому випадку під знаком розуміється лінійна фігура, яка має в собі як мінімум дві дотичні лінії, наприклад – хрест.

Як виняток, лінію, вміщену серед інших знаків, також можна вважати знаком – за аналогією з підходами, прийнятими під час вивчення рунічних систем письма [197, с. 81; 293, с. 91].

У практиці археологічних досліджень предмети з прокресленими знаками зазвичай не виокремлюють серед інших, а лише наголошують на наявності на тих чи інших речах насічок чи графіті. Причиною цього є відсутність загальноприйнятої методики обробки, класифікації та, перш за все, спільного та обґрунтованого підходу до інтерпретації подібних знахідок.

У минулому різними авторами було здійснено кілька спроб надати їм тлумачення та пов'язати з культурою місцевого населення. Запропоновані варіанти інтерпретації можна умовно поділити на

три групи: 1) зразки слов'янської системи письма («черти і резми»), що побутувала поряд з кирилицею; 2) умовні позначення (ідеограми) з певним смисловим навантаженням; 3) сакральні знаки [225, с. 197-202; 141, с. 442-446; 126; 108; 211; 110]. Висловлювались також припущення щодо неслов'янського походження деяких графіті. Останнє є досить імовірним для чернігівського регіону, оскільки доведено, що в X-XIII ст. тут перебували носії принаймні двох неслов'янських культурних традицій – скандинави й тюрки, що контактували з місцевим населенням [98, с. 78-87; 161, с. 37-43].

Як скандинави, так і тюрки використовували рунічну писемність. У своїй сутності їхні системи письма були відмінні одна від одної, водночас графічно дуже схожі, завдяки чому й отримали в науковій літературі однакову назву [156, с. 5]. Безумовно, скандинавські та тюркські впливи навряд чи могли мати широке поширення в Чернігові, враховуючи нетривалість перебування й малу чисельність представників цих етнічних груп у регіоні. Однак повністю відкидати можливість використання населенням міста тюркських чи скандинавських рун упродовж X-XIII ст. не варто.

Кількісно предмети з графіті-знаками складають невелику частину серед знахідок Чернігова давньоруської доби. Втім, серед загальної кількості предметів з графіті їх досить багато. Основна маса – це знаки на пірофілітових пряслицях та на кістяних предметах. Дещо менше їх на кераміці. На інших матеріалах, таких, як метал чи камінь, вони є поодинокими.

Слід зауважити, що визначення графіті на кістяних предметах ускладнюється тим, що відрізнити їх від випадкових насічок, тріщин тощо, не завжди можливо. Досить часто тріщини та насічки на кістках вводять дослідників в оману. Прикладів тому досить багато.

Напевно, одна з найвідоміших таких кісток походить з розкопок Д.Я. Самоквасова в урочищі Берізки в Чернігові в 1908 р. [234, с. 11-12]. Це обгорілий фрагмент баранячої кістки з поховання за обрядом тілоспалення в кургані № II (Додаток А, рис. 100: 1). Існує усталена думка про письмена на цій кістці. Починаючи від самого Д.Я. Самоквасова, вчені вказують на існування на ній неідентифікованих надписів, які можна ототожнити з докириличною писемністю слов'ян. Так, М.Ю. Брайчевський у праці, присвяченій походженню слов'янської писемності, не лише відзначив наявність на кістці графіті, але й виділив у ньому окремі кириличні літери [110, с. 31-32]. Однак малюнок, використаний у роботі М.Ю. Брай-

чевського, судячи з усього, має лише віддалену схожість з оригіналом (Додаток А, рис. 101: 2). На наведеному в книзі Д.Я. Самоквасова фото зображено дуже обгорілу кістку з численними тріщинами (Додаток А, рис. 101: 1). До того ж, де власне тріщини, а де – умисно прорізані лінії, сказати важко.

В описі комплексу знахідок з кургану № II Д.Я. Самоквасов наголошує на відсутності чи сильній деформації усіх предметів через високу температуру поховального вогнища. Наприклад, від металевих предметів зашилися лише оплавлені зливки [234, с. 8-9]. Як відомо, внаслідок обпалення на кістках (особливо на баранячих, які використовуються до сьогодні під час ворожіння) з'являються численні лінійні тріщини. Такі тріщини легко сплутати із графіті. Складається враження, що саме так сталося у випадку з кісткою з розкопок кургану в урочищі Берізки.

Прикладом того, як можуть бути інтерпретовані як графіті випадкові насічки, є також оброблена трубчаста кістка великої рогатої худоби (кістяна флейта – ?), знайдена під час досліджень застави р. Жердови неподалік від Чернігова в 90-х рр. ХХ ст. Знахідка походить з подвір'я давньоруської садиби. Її було оприлюднено авторами досліджень як предмет з руничним графіті [163, с. 59]. Однак огляд знахідки та її порівняння з опублікованим зображенням дозволяє засвідчити певні відмінності. На малюнку в публікації відображені численні насічки та подібні до рун знаки (Додаток А, рис. 102). У той же час, візуально на поверхні предмета можна визначити лише численні тріщини та сліди механічного походження, які виникли, судячи з усього, внаслідок обробки кістки (очистка та загладжування поверхні, прорізання отворів) (Додаток А, рис. 103). Виокремити серед них графіті (навмисно прокреслені знаки) неможливо.

Варто також зауважити, що на кістках та кістяних виробах інколи зустрічаються подібні до графіті насічки або прорізані лінії, нанесені без якогось задуму. Так, у 2012 р., під час досліджень Спасо-Преображенського собору під керівництвом О.Є. Черненко, у залишках котловану споруди Х ст., що передувала будівництву храму, було знайдено фрагментовану кістку (НАІЗ «ЧС», ДА 36425). На ній були численні лінійні подряпини, які мали подібність до графіті (Додаток А, рис. 104). Окрім хаотичного скупчення насічок, тут можна умовно виокремити центральну композицію з трикутними формами, які горизонтально перерізуються лініями. Певною мірою цей сюжет перегукується з розповсюдженими на

астралагах зображеннями сітки, драбини та ялинок [259, с. 56-57]. Водночас не факт, що це зображення дійсно є умисним, а не виникло внаслідок механічного прорізування численних хаотичних штрихів на поверхні кістки.

Серед кістяних предметів з давньоруських пам'яток із достовірними графіті-знаками найбільшу чисельну групу складають астрагали. Астрагали – кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашньої худоби або диких тварин. У багатьох культурах їх використовували як гральні кістки, а також під час ворожіння. Нанесення на астрагали графіті М.С. Сергєєва вважає одною із рис, які могли вказувати на їхнє сакральне призначення (для ворожіння) [237]. Утім, достеменно невідомо, якою саме була функція таких астрагалів, оскільки жодних письмових описів традицій їх використання не збереглося, а етнографічні паралелі є дуже віддаленими.

Найбільш ранні астрагали з давньоруських пам'яток зі слідами обробки або ж ті, що могли використовуватися як гральні кістки чи сакральні предмети, датуються X ст. Вони переважно не мають позначок. Наприклад, зі знайдених у Києві двох комплектів астрагалів цього часу в одному позначки мали лише 2 зразки з 12, в іншому – 5 з 25 [237, с. 52]. Слід зауважити, що визначити таке співвідношення можна лише у виняткових випадках, оскільки дослідники, зазвичай, вносять до колекцій лише ті астрагали, що мають позначки або явні сліди обробки (підтесані, з просвердленими отворами тощо). Інші ж, у кращому випадку, розглядаються як остеологічний матеріал. Однак у будь-якому разі зразки з графіті складають невелику частину, порівняно з немаркованими.

Серед чернігівських знахідок можна виокремити 9 астрагалів, датованих X – початком XI ст. з графіті-знаками різних видів (Додаток А, рис. 100). Перший з них походить з розкопок Чорної Могили Д.Я. Самоквасовим (Додаток А, рис. 100: 1). Загалом в кургані було знайдено близько 100 астрагалів. Всі вони містилися в розплавленій бронзовій посудині [233, с. 33].

Графіті на астрагалі з Чорної Могили – ромбічна фігура з лініями, які продовжують її бічні сторони. На Чернігівщині відомі ще два астрагали з майже ідентичними знаками (Додаток А, рис. 100: 2, 4). Один з них (Додаток А, рис. 100: 2) походить з розкопок І.М. Ігнатенка 1990-1991 рр. на чернігівському дитинці, другий – з розкопок І.С. Кедуна 2015 р. на поселенні Магерки-1 у Ніжинсько-

му р-ні Чернігівської обл. (Додаток А, рис. 100: 4). Обидва знайдені в шарах Х – початку XI ст.

Позначений на цих зразках символ графічно подібний до руни старшого футарку **oPilan**. Його побутування в середньовіччі вважається малоймовірним, оскільки в процесі трансформації старшого футарку в молодший, що було близько VII-VIII ст. н.е., руна **oPilan** вийшла з ужитку [293, с. 88]. Втім, ідентичний знак було зафіксовано й на кістяних виробих з середньовічного комплексу XI-XIII ст. Масковічі, де дослідниками відзначено чимало скандинавських молодшорунічних надписів. Наприклад, на одному з кістяних фрагментів О.О. Мельникова виділила 4 знаки: рунічну лігатуру й три неідентифіковані символи, що мали схожість до старших рун [197, с. 243]. Один з цих символів відповідав згаданій руни **oPilan**. З огляду на це, дослідниця висунула гіпотезу, згідно з якою окремі архаїчні варіанти написання рун могли довгий час зберігатись у дружинній культурі на території Русі, відокремленій від культурних процесів у Скандинавії [197, с. 86]. За іншою версією, старший футарк довго міг використовуватись скандинавами суто у магічних цілях і для передачі прихованих змістів [293, с. 184-187]. Погодитися з такою версією складно, оскільки у Скандинавії старший футарк почав відмирати ще в VIII ст., а пізніші магічні надписи здійснені, як правило, молодшим футарком [198].

Ідентичні чернігівським «ромбічні» знаки є й на астрагалах з салтово-маяцьких поселень. В.Є. Фльорова наводить дані про три такі знахідки, які датує у межах VIII-X ст. [259, с. 58].

Атрибуція знаків у системі салтово-маяцької графіки зазвичай здійснюється з огляду на втілення в ній тюркського рунічного письма та тамг. Цей вид писемності було зафіксовано серед пам'яток салтово-маяцької культури ще на початкових етапах її дослідження [90]. Уже перші виявлені надписи дослідники визначили як приналежні до тюркського рунічного письма [281]. Подальше вивчення й нові знахідки надписів лише підтвердили такий висновок. Вважається, що окремі знаки в тюркському рунічному письмі могли використовуватись у значенні слів [89, с. 9]. У такому разі згаданий вище ромбічний символ можна було б співвіднести з тюркським слово-складовим знаком **äb**, що означає «дім, господарство» [89, с. 82].

Якщо подібне припущення правильне, то пізніше, у порівнянні з салтово-маяцьким контекстом, датування чернігівських знахідок може мати логічне пояснення. Тюркська рунічна писемність – до-

силь складне явище, розлогий опис якого виходить за межі цього дослідження. Однак важливо, що графіті з салтово-маяцьких поселень були визначені як зразки саме цієї писемності. Подальші дослідження й знахідки дозволили навіть виокремити серед таких надписів дві абетки – донську та кубанську [156, с. 15]. Деякі надписи цими абетками датовані періодом значно пізнішим за X ст. В окремих випадках це навіть XII-XIII ст., що дозволило зробити висновок про існування обох абеток уже після зникнення Хазарського каганату [156, с. 35].

Утім, стверджувати спорідненість згаданих чернігівських графіті з тюркським рунічним письмом поки зарано. До того ж, як зауважувала В.С. Фльорова, спираючись на дослідження А.К. Амброза, знаки цього типу – поширений культовий символ, притаманний багатьом культурам [96]. Ще один астрагал з графіті-знаком (Додаток А, рис. 100: 3) також походить з розкопок І.М. Ігнатенка на чернігівському дитинці. Графіті має форму двох прямокутників, перекреслених навхрест по діагоналі, що є досить типовою формою знаку для астрагалів з пам'яток VIII-IX ст. [237, с. 53]. Ідентичний зразок було знайдено на поселенні носіїв роменської культури Новотроїцькому [179, с. 50-51]. Подібні до нього графіті також знайдено на салтівських пам'ятках, перш за все – у області Дону [259, с. 58].

Слід зауважити, що на розташованих поблизу Чернігова пам'ятках також відомі інші зразки астрагалів X ст. з графіті-знаками. Два з них було знайдено під час розкопок 2000 р. на поселенні поблизу с. Шестовиці (Додаток А, рис. 100: 5, 7). На них зроблено однаковий знак, який можна визначити як «літероподібний» (Додаток А, рис. 100: 5, 7), оскільки він схожий на кириличну літеру **И**. Утім таке написання цієї літери (з нахиленою перекладиною) поширюється тільки з XIV ст. [290, с. 223]. Звісно, могла відбутись певна її деформація при нанесенні на поверхню кістки, тому не можна відкидати можливість кириличної інтерпретації [150, с. 100]. Однак цей знак знаходить аналогії й серед рунічних надписів, як скандинавських, так і тюркських. Наприклад, серед скандинавських надписів на кістках з Масковічів досить часто зустрічається поєднання двох рун **insan** та **ansuz**, схоже на кириличну літеру **И** [197, с. 217]. Зовні ідентичний знак зустрічається й серед тюркських рунічних надписів [156, с. 248]. Таким чином, з огляду на специфіку Шестовицького комплексу, найбільш імовірними ви-

даються кирилична та скандинавська версії походження графіті, хоча цього не можна стверджувати з певністю.

Ще два зразки (Додаток А, рис. 100: 8; 9) походять з розкопок Шестовиці в 2009 р. У першому випадку на астрагалі є знак у вигляді старанно прорізаного тризуба (Додаток А, рис. 100: 8). Другий має один з найбільш розповсюджених для цього класу речей типів графіті – сітку [237, с. 53]. На астрагалі на це графіті нанесено невеликі отвори (Додаток А, рис. 100: 9). Інтерпретація подібних зображень в літературі досить різноманітна, проте більшість дослідників відкидає їхню декоративну функцію [259, с. 56-57].

Ще один зразок астрагалу Х ст. зі знаком походить з розкопок археологічного комплексу 2010 р. поблизу с. Виповзова. На астрагалі є досить чітко прорізане графіті: хрестоподібний знак з ямкою посередині та стрілка (Додаток А, рис. 100: 6). Як і в попередніх випадках, графіка знаку має відповідність серед двох рунічних систем письма. При цьому поєднання хреста чи Х-подібного знаку та стрілки також є поширеною комбінацією для рунічних графіті з Масковічів. Враховуючи те, що перебування скандинавського контингенту серед населення дружинного комплексу Виповзова є імовірним, побутування там відповідних рун також слід визнати можливим [97, с. 364].

Тож не лише у Чернігові, але й у наближених до нього центрах майже в усіх випадках графіті-знаки на астрагалах знаходять відповідність в обох рунічних системах письма. Але слід зауважити, що в дослідженнях, присвячених побутуванню астрагалів, найчастіше наводяться аналогії зі знахідками з салтово-маяцьких пам'яток та практикою використання астрагалів з позначками в кочових народів.

М.С. Сергєєва поширення «мічених» астрагалів обережно пов'язує з етнокультурними ареалами степу та лісостепу [237, с. 54-55]. Дослідниця також наголошує, що степові культури не мали вирішального впливу на художню різьбу по кості, хоча сама наявність такого впливу простежується досить чітко [238, с. 246]. У такому разі виникає спокуса провести лінію побутування давньоруських астрагалів Чернігівщини від періоду контактів місцевого населення з хозарами. Однак подібний висновок не може бути однозначним, враховуючи як брак матеріалу, так і складність етнокультурних взаємин у регіоні напередодні утворення Давньоруської держави.

Варто визнати, що на цьому етапі досліджень однозначна інтерпретація семантики знаків на астрагалах навряд чи є можливою. Є лише змога висловити припущення, що могло бути наслідування кочівницьких зразків. Також є ймовірність, що деякі знаки могли перейти в давньоруську культуру населення Чернігова з салтово-маяцької через роменську. Втім, враховуючи амбівалентність і незначну кількість існуючих на сьогодні даних, наполягати на такому висновку передчасно.

Порівняно з астрагалами, інші вироби з кістки, які мають графіті, представлені в Чернігові поодинокими знахідками. Так, у 2006 р. на території дитинця під час розкопок О.Є. Черненко та А.Л. Казакова було знайдено кістяний гребінь з графіті (Додаток А, рис. 105). Гребінь походив із заповнення споруди X ст. [17, с. 24, рис. 271]. За класифікацією О.І. Давидан його можна віднести до другої підгрупи набірних однібочних гребенів. Усі гребені цієї групи датуються IX-XI ст. [127, с. 100-101].

Графіті було нанесено на гребені з обох сторін: на одній є ряд знаків чи насічок, оточених зигзагоподібним орнаментом; на другій – лише X-подібна насічка. Варто зважати на пошкодження й затерту поверхню з цього боку. Чітко помітно лише 5 знаків, які мають певну схожість зі скандинавським молодшорунічним письмом (Додаток А, рис. 106). Так, другий знак може бути лігатурою трьох рун, що зрештою дає: **t (tal) l i u**. При фонетичному прочитанні рун відповідників цьому слову немає. Однак це може бути знак іншого призначення. Серед рунічних надписів з Масковічів окрему категорію складають графіті, які є наборами повторюваних знаків та, за припущенням О.О. Мельникової, слугували магічними заклинаннями [197, с. 220-222]. Однак, як і у випадку з графіті на астрагалах, впевнено віднести знаки на гребені до молодшорунічного письма неможливо. Малоімовірно також ідентифікувати їх як тюркське рунічне письмо, зважаючи на відсутність характерних для цієї писемності символів. У цьому випадку більш правильно визначити графіті як «руноподібне».

Ще одним прикладом може слугувати знахідка кістяного виробу, виявленого на території Валу під час археологічних досліджень 2006 р. Предмет був зафіксований в шарах X ст. та визначений як проколка (Додаток А, рис. 107). На його поверхні серед випадкових насічок можна виділити не менш ніж 6 відносно чітких руноподібних знаків.

Досить невелику кількість предметів з графіті складають металеві вироби. Це, наприклад, знаки на срібних чашах, виявлених у складі скарбу на території чернігівського дитинця під час археологічних досліджень 1985 р. під керівництвом В.П. Коваленка [14, с. 18-23]. Скарб було датовано XII ст. Знахідки з нього неодноразово публікувалися [160; 192]. Як можна зрозуміти, графіті є на двох із трьох чаш скарбу (чаші №№ 1 та 2 за В.П. Коваленком) (Додаток А, рис. 108).

Графіті на цих чашах вже були об'єктом наукового аналізу [192]. На одній чаші (№ 1) виявили кириличний надпис, а поряд з ним – декілька знаків, подібних до скандинавських рун. На другій (№ 2) – малюнок і руноподібний надпис. Кириличний надпис на чаші № 1, на думку А.О. Мединцевої, виконано скандинавом. Про це, як вона вважає, свідчить специфічність окремих графем, а також наявність знаків, подібних до рун. Особливий акцент при цьому дослідниця зробила на метеликоподібному знаку, схожому на вже розглянутий вище знак на астрагалах – у вигляді перекреслених по діагоналі прямокутників. Можна повторити, що такий знак дійсно є подібним до старшорунічного **d (dagar)**, однак має відповідник і в тюркських рунах [282].

Зауважимо, що мотив перехрещених ліній, які формують ромби та трикутники, взагалі був досить розповсюдженим у середньовічній Русі [236]. Досить часто в різних модифікаціях метеликоподібний знак зустрічається на предметах рибальства з Великого Новгороду [190]. Він фіксується також на предметах, що мають, ймовірно, сакральний характер. Це, наприклад, графіті на фрагменті ребра корови з Новгороду Великого, знайденого на Нерівському розкопці в 1956 р. та датованого XI ст. Поряд з декількома рядами неідентифікованих руноподібних знаків на цій кістці був прокреслений і великий метеликоподібний знак [195].

Враховуючи сказане, співвідносити даний символ з графемою якоїсь конкретної писемності можна лише умовно, особливо у випадку, якщо він поодинокий. У разі його використання поруч з кириличним надписом, як на чаші з чернігівського скарбу 1985 р., можна припустити, що він мав окреме семантичне значення. Сполучення кириличних графіті та некириличних символів зустрічаються досить часто. Так, на одній з чаш, знайдених в Києві ще у XIX ст., поряд з кириличним надписом було зображено перекреслений по діагоналі прямокутник [174]. Інші два знаки на чаші № 1 з чернігівського скарбу 1985 р. є схожими на кириличну літеру **И**.

Дослідники також інтерпретували їх як старшорунічні знаки – **s (sowilu)**. Однак, як і у випадку з подібним знаком на астрагалах, неможливо однозначно визначити приналежність цього символу до тієї чи іншої системи писемності.

Графіті на чаші № 2 зі скарбу складається з малюнку, трьох кирилических літер та трьох рядків знаків, які О.О. Мельникова визначила як руноподібні. Втім, знаки мають схожість і до кирилических графем: 1) **I N** 2) **У А**. Можливо, це був незавершений надпис з іменем власника та назвою самого предмета: **УАРА** (чаша). Подібний надпис з іменем власника є, наприклад, на відомій «чаші Володимира Давидовича» [193].

Слід наголосити, що чаші зі скарбу датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Отже, якщо графіті на них дійсно мають стосунок до скандинавського футарку, то це дає підстави говорити про його тривале побутування в Чернігові (принаймні, до часів монгольської навали). Проте, зважаючи на інші можливі інтерпретації, такий висновок є малоімовірним.

Іншим зразком графіті на металевих предметах є знаки на срібних грошових зливках – гривнах. Мова йде про гривни чернігівського типу зі скарбу, знайденого в 1999 р. під час розкопок А.Л. Казакова та Г.В. Жарова на території чернігівського Передгороддя. Скарб складався з шести злиwkів та був датований серединою XII – першою половиною XIII ст. На зливках було зафіксовано знаки, частину з яких автори знахідки визначили як літероподібні [154; 189, с. 137-138].

Варто зауважити, що знахідки гривень з графічно ідентичними знаками не є рідкістю як для території Русі, так і для Скандинавії, куди вони потрапляли як імпортований товар [196]. У деяких випадках такі знаки визначались як молодшорунічні. У той же час, як зауважує О.О. Мельникова, оскільки це графічно прості символи, то вони можуть бути лише подібними до рун і слугувати маркувальними знаками [197, с. 81-82]. Місце створення та авторство подібних графіті дослідниками не розглядалось через значний ареал побутування.

У випадку з чернігівським скарбом, більшість знаків дійсно має подібність до літер: **И, N, Ж** [189, с. 162]. Утім, один зразок гривни має дещо відмінний знак (Додаток А, рис. 109). Це – половина гривні, на котрій, на відміну від інших, графіті є з обох боків: на одному присутній **N**-подібний знак, на іншому – подібний до руни **B** (*burs* – турс). Звісно, другий знак може бути й деформованою ки-

риличною літерою **Р** або перевернутою **А**. Однак, здається, найбільш графічно подібною до нього є саме руна **ᚱ**.

Як відзначає О.О. Мельникова, рунічна приналежність графіті визначається наявністю характерних рун, які не мають аналогів в інших системах письма, у першу чергу – **r, ᚱ, b, s** [197, с. 81]. Таким чином, є певні підстави вважати подібний знак на чернігівській гривні рунічним. У разі, якщо знаки на інших зливках зі скарбу робив один автор, то вони теж можуть бути рунами. Тим більше, що зазначені літероподібні знаки дійсно мають аналогічні за графікою відповідники в молодшому футарку. Хоча такий висновок може бути лише припущенням. Слід також зауважити, що, враховуючи ареал поширення гривен чернігівського типу (їх знахідки відомі, наприклад, на о-ві Готланд), знаки могли бути нанесені на гривни не в самому Чернігові [175].

Гривни, що мали значну вартість, могли переходити від однієї особи до іншої та потрапляти на території, досить віддалені від місця їхнього виробництва. Із наявної інформації неможливо визначити, де саме на зливки зі скарбу 1999 р. були нанесені графіті.

Певною аналогією знакам на гривнах зі скарбу можуть бути графіті на срібних кувачних монетах (дирхемах). Такі знахідки з території Чернігівщини було розглянуто в дослідженні О.О. Мельникової [199]. На сімнадцяти монетах X ст. вона визначила: три «знаки Рюриковичів» (двозубець чи тризубець); один знак – молот Тора; один – свастикоподібний символ; два знаки, подібні до кириличного **И**; один **S**-подібний знак. Ці знаки вписуються в загальний контекст подібних знахідок з території Давньої Русі, серед яких виокремлюють сім типів графіті на східних монетах: 1) східні надписи та літери; 2) тюркські руни; 3) скандинавські руни; 4) предметні зображення; 5) знаки Рюриковичів; 6) амулети-символи; 7) не ідентифіковані значки або випадкові подряпини [131, с. 29-30]. Безумовно, що за використання цієї класифікації слід враховувати багатоваріантність одинарних знаків, які графічно можуть нагадувати символи цілого ряду писемностей (руни тюрків та скандинавів, латинська та грецька абетки) [131, с. 38]. Тобто, лише наявність комбінації знаків може дозволити впевнено інтерпретувати графіті. За цією логікою, більшість знаків на монетах та грошових зливках (гривнах) не можуть бути однозначно атрибутовані, оскільки на них переважають поодинокі знаки.

Знаки, насічки, надписи на керамічних виробках, амфорах та горщиках є досить розповсюдженим явищем для території Дав-

ньої Русі [194, с. 21-31]. Значну їх частину складають окремі кириличні літери, що, ймовірно, мали маркувальну чи числову функцію. Окрім цього, часто зустрічаються зразки з різноманітними насічками та знаками. Серед них можна виокремити досить розповсюджені, що мали широкий ареал побутування, не обмежений територією Русі. Це, наприклад, графіті у вигляді т. зв. «пташиної лапки». Подібний знак було виявлено на фрагменті горла амфори, знайденому в Чернігові в 1992 р. (Додаток А, рис. 110).

Знаки такої ж графіки зустрічаються на амфорному матеріалі в усіх без винятку шарах Саркелу [259, с. 79]. За визначенням В.Є. Фльорової, ці знаки могли бути: 1) тамгою; 2) позначкою «пташиною лапкою»; 3) грецької літерою «псі» (нанесеною у місці виробництва амфор). Слід також зауважити, що як тамга цей знак продовжував побутовати у Волзькій Булгарії та зустрічається серед графіті на кераміці впродовж кількох наступних віків [165, с. 168-169]. Водночас на півночі Європи знак «пташина лапка» дослідники ототожнюють зі скандинавськими рунами **maðr** та **yr** [293, с. 199]. Саме таким чином було інтерпретовано його зображення й на кістці з городища Ратюнки в Білорусі [133; 150, с. 97]. Що ж до чернігівської знахідки, то найімовірнішим видається її пояснення від грецької літери «псі», нанесеної у місці виробництва амфори. Можна розглядати її як маркувальний знак.

Найбільшою групою речей з некириличними графіті в Чернігові є знаки на пірофілітових (виготовлених з овруцького пірофіліту) пряслицях.

Пірофілітові пряслиця належать до масового матеріалу, типового для давньоруських пам'яток. Час їх побутування нині визначається досить широко: X-XIV ст. Вони виконували різні ролі та мали безліч значень: від деталі веретена (важок) до, ймовірно, грошової одиниці [218; 225, с. 188-202; 111; 289, с. 187-189; 231; 254; 209]. Крім того, це був один із найбільш розповсюджених предметів експорту, який потрапляв і до сусідніх з Руссю земель [200, с. 415-423]. Пряслице або «пряслень» з тогочасної мови, було також найбільш поширеним об'єктом для надписів [126; 108; 211; 113].

У дослідженні О.М. Веремейчик, присвяченому пряслицям середньовічних сільських поселень Чернігівського Полісся, проаналізовано 324 екземпляри цих виробів. З них 48 мають насічки та графіті [113, с. 344-357]. У процентному співвідношенні це – 14,81%. Приблизно таке ж співвідношення спостерігається у Біло-

озері: з 667 пряслиць графіті мають 86 екземплярів, що складає 12,89% від загальної кількості [126, с. 18]. На жаль, через відсутність відповідних узагальнюючих публікацій, немає можливості встановити таке співвідношення для міських центрів Чернігівського регіону та самого Чернігова. Можна лише припустити, що воно було приблизно таким самим (12-15%).

Графіті на пряслицях Чернігова можна умовно поділити на дві групи: кириличні та некириличні. До першої слід віднести ті графіті, які мають подібність до кириличної графіки, оскільки це могли бути кириличні графеми, деформовані внаслідок неосвіченості автора надпису, недбалості написання чи впливу інших факторів (непіддатливість матеріалу тощо).

Друга група є чисельно більшою та містить значну кількість варіацій: повторення знаків чи насічок як своєрідного орнаменту, одинарні знаки, комбінації символів. Використання до них терміну «руноподібні» видається найбільш вдалим, враховуючи характерну для рун лінійну графіку графіті на площинах пряслиць.

Найчастіше зустрічаються руноподібні графіті, що нагадують орнамент. Такий тип знаків добре ілюструють графіті (Додаток А, рис. 111), які походять з різних частин Чернігівщини (32 екземпляри з території міста) і датуються в межах X-XIII ст.

У більшості випадків подібні графіті зовні наближені до розповсюджених у Середньовічній Русі візерунків: ряди насічок, лінії, зигзаги, циркульні кола. На п'яти пряслицях рядки ліній перериваються одним чи двома знаками (Додаток А, рис. 111: 2, 3, 4, 7, 11). Тут можна виокремити хрести, пташину лапку, горизонтально перекреслений ряд насічок тощо. Безумовно, що в подібних графіті (ряди насічок) схожі на окремі знаки накреслення можуть виникати випадково, через недбале виконання, пошкодження тощо. З огляду на це, важливо звертати увагу на глибину прорізання самих знаків. У випадку, якщо руноподібні знаки прорізано чітко, можна визначити їх саме так (Додаток А, рис. 111: 2; рис. 112). Також можна вважати руноподібними насічки, що утворюють одну групу, аналогічно до знаків рунічної писемності (Додаток А, рис. 111: 7).

Чи не найбільш яскраві зразки руноподібних графіті походять з поселення Льговка поблизу Чернігова (Додаток А, рис. 111: 4, 11; рис. 114, 115).

На одному з них є кілька літероподібних знаків (Додаток А, рис. 113: I). На іншому – тамгоподібний знак (Додаток А, рис. 114: II).

Поширеними є графіті у вигляді одинарних знаків та їх комбінацій (Додаток А, рис. 115; 116). У багатьох випадках вони супроводжують кириличні графіті, що може свідчити про їхню окрему роль. Слід додати, що поєднання на поверхнях пряслиць кириличних і руноподібних графіті фіксується в багатьох випадках.

Часто зустрічаються комбінації, які містять 3-4 окремі знаки, супутні насічки, хрести і орнаменти. Одинарний знак (знаки) може знаходитись на одному боці пряслиця, у той час як з другого боку воно вкрите численними насічками (Додаток А, рис. 116: IV). Зазвичай, виділення одинарних знаків не є складним – у таких випадках існує одне чітке зображення (Додаток А, рис. 115: 11, 12, 13).

Рідше зустрічається поєднання знаків, як, наприклад, «пташина лапка», вміщена у коло (Додаток А, рис. 115: 7).

Більшість знаків на пряслицях подібні до вже схарактеризованих позначок на інших виробках. Наприклад, часто зустрічається метеликоподібний знак (Додаток А, рис. 115: 3; рис. 116: III), літероподібні знаки (Додаток А, рис. 115: 4, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16; рис. 116: IV).

На жаль, можна лише припустити, який саме зміст вкладало населення Чернігова та його округи в подібні малюнки та знаки. Навіть є ймовірність нанесення позначок без смислового навантаження («механічне») або як декору, відповідно до естетичних уподобань власника. Це стосується, перш за все, простих геометричних фігур та рисок, які, подібно до циркульного та зигзагоподібного орнаментів, могли бути просто візерунком.

Проблемою є також можливий зв'язок графіті з конкретною системою писемності. Аналогії до чернігівських знаків є як у скандинавських (старшого та молодшого футарку), так і в тюркських рунах (донських та кубанських) (Додаток А, рис. 117) [156, с. 26-32; 293, с. 198-199]. Крім того, серед чернігівських графіті X-XIII ст. зустрічаються окремі знаки, що мають відповідності як серед кириличних літер, так і серед рун (Додаток А, рис. 115: 16). Відрізнити їх однозначно неможливо. Можна лише визначити певну повторюваність окремих символів та їхню подібність до різних систем писемності.

Практично в усіх випадках фонетичний відповідник знаків, тобто зв'язок з мовою певного народу, встановити неможливо. Є під-

стави вважати, що більшість знаків не складають слів і лише зовні відповідають рунам. У кращому випадку, їх можна розглядати як магичні формули, подібно до графіті з комплексу Масковічі [197, с. 213-246].

Порівнявши графіті з пряслиць Чернігова зі знахідками Х-ХІІІ ст. з інших територій Русі, можна побачити, що деякі варіації були широко вживаними (Додаток А, рис. 118, 119). Окрім цього, переважна більшість знаків зустрічається серед графіті, нанесених на інших категоріях предметів. Тобто, можна припустити, що існував певний набір традиційних для цього періоду символів.

З певними застереженнями можна простежити побутування таких символів і в більш пізню епоху. На жаль, епіграфічний матеріал післямонгольського часу для Чернігова дуже обмежений. Характерною є ситуація з пірофілітовими пряслицями. Вони продовжують існувати в другій половині ХІІІ-ХІV ст., хоча й зустрічаються значно рідше [102, с. 102; 235, с. 253-254]. Традиція нанесення на них графіті зберігається, однак їх знахідки поодинокі. Так, з 324 пряслиць, досліджених О.М. Веремейчик, лише 5 можна віднести до ХІV ст. [113, с. 374]. Серед останніх лише на одному прорізано знаки у вигляді хрестика та візерунку.

Схожа ситуація простежується і з керамічними виробами, де графіті майже відсутні. Однак сам факт їх наявності дозволяє поставити питання про збереження традиції маркування предметів певними знаками.

У цьому зв'язку цікавою є знахідка дерев'яної посудини з графіті на Чернігівському дитинці [266; 239]. Вона походить з будівлі, датованої другою половиною ХІІІ – ХІV ст.

Знак нанесено на денце посудини, він мав подібність як до пташиної лапки, так і до «стрілки». За припущенням О.Є. Черненко, ця мітка могла бути т. зв. «хаузмаркою» (домовий знак), тобто знаком власності [266, с. 20]. Подібні знаки, зображені на дерев'яних предметах, зафіксовані у Новгороді та датовані ХІV-ХV ст. [227]. Вони були співвіднесені О.О. Рибіною із західноєвропейськими, точніше – німецькими знаками власності [228, с. 142]. Пізніше їх стали розглядати як ганзейські купецькі знаки [229, с. 136-140, 158-159]. Зовні ці знаки подібні до рун та, напевно, саме тому нагадують найбільш поширені некириличні чернігівські графіті Х-ХІІІ ст.

Із певними застереженнями до некириличних знаків післямонгольського часу можна віднести бортні знамена з Путивльського та

Рильського уїздів, які датуються кінцем XVI ст. та 20-ми роками XVII ст. Їх зображення, збережені в двох путивльських переписних книгах 1594 р. та 1628-1620 рр., було опубліковано і досить детально розглянуто Г.Н. Анпіловим [100]. На його думку, деякі з них могли мати давнє походження й були створені набагато раніше XVI ст. [100, с. 155-156].

Такий висновок дослідника спирався на неодноразові згадки про побутування та охорону бортних знаків у Руській правді та Литовських статутах. Цікаво, що в переписних книгах було вказано назви бортних знамен, що дозволяє розглядати їх як своєрідні логограми. Однак значна кількість однакових знаків повторювалась під різними назвами, що ускладнює їх дослідження.

У переписних книгах більшість бортних знамен носили назви господарських знарядь (соха, орика, лопата, граблі), зброї (сокира, шолом, лук, палиця), були пов'язані з тваринами (змійка, білка, роги оленя). Прикладом різних найменувань одного й того самого знаку є пташина лапка, що визначена і як «лапа сороки», і як «соха», і навіть як «борода». Натомість, деякі знаки визначаються досить чітко.

У бортних знаменах з переписних книг можна побачити багато паралелей з графіті X-XIII ст. (Додаток А, рис. 120), Наприклад, характерний для епіграфіки X-XIII ст. метеликоподібний знак, визначений як «межа» [100, с. 163]. Однак така схожість може бути й випадковою, оскільки мова йде про досить прості у накресленні позначки. Важко також сказати, наскільки семантика бортних знамен була ідентичною змісту середньовічних знаків, які продряпувалися на різних категоріях предметів, однак можливість такої спорідненості є дуже ймовірною.

Бортні знаки несли, безперечно, маркувальну функцію й отожднювалися з конкретним власником. Ймовірно, що таку ж роль відігравала і частина давньоруських некириличних знаків. Існує думка про приналежність більшості графіті на імпортній середньовічній кераміці до певної номенклатури, яка відігравала роль своєрідної комерційної мови та була розповсюджена в середньовіччі на територіях, економічно пов'язаних з причорноморським регіоном [259, с. 80]. Вважається, що цю систему було створено на основі використання візантійських графем (літер грецької абетки), які позначали специфіку товару – кількість, об'єм, партію, виробника, власника тощо [276, с. 176]. Є певні підстави віднести до такої системи принаймні ті некириличні знаки з Чернігова, що знаходять

аналоги на територіях, економічно пов'язаних з причорноморським регіоном.

Що ж до руноподібних графіті, то можна припустити як їх сакральне, так і практичне значення. Вважається, що існував специфічний спосіб проявлення священного (ієрофанії) у символах: знаки, що мали сакральне значення, могли освячувати предмет, на якому були зображені. Тобто все, що не є освяченим напряму, стає священним через зв'язок із символом [134, с. 498]. Комбінації символів могли слугувати для фіксації більш ускладнених формул, наприклад, заклять. Носіями скандинавської або тюркської руничної традицій руноподібні графіті могли сприйматися і як власне руни, і як суто магичні знаки.

Скоріш за все, сакральні символи побутували лише на достатньо ранньому етапі та поступово втрачали своє значення. Динаміка подібного процесу досить добре визначена М. Еліаде. Згідно з ним, символ може пройти через процес інфантилізації, спрощення змісту, у два способи: 1) символіка починає слугувати нижчим суспільним прошаркам, відтак її первісний зміст поступово втрачається; 2) символ сприймається в «дитячий» спосіб, тобто надмірно конкретно й у відриві від тої системи, до якої входив [134, с. 496]. У реаліях середньовічної Русі сакральні знаки могли втрачати своє значення під впливом християнізації як у перший, так і в другий спосіб, що й призвело до їх перетворення в маркувальні. Можливо, архаїчні найменування бортних знамен за назвами речей чи тварин пов'язані з первинною сакральною сутністю знаків. Тобто, можна припустити існування відносно усталеної системи знаків-символів, поширеної серед населення Чернігова у X-XIII ст. та в більш пізню епоху.

Визначити, чи була ця система на початковому етапі власно писемністю, чи складалась із сакральних символів різного походження, неможливо, оскільки у більшості випадків ми маємо справу з поодинокими знаками.

Неможливо навіть однозначно визначити походження кожного окремо взятого знаку, враховуючи численні аналогії їм серед старожитностей різних неслов'янських культур Європи. Водночас не викликає сумнівів те, що некириличні знаки за часів Давньої Русі були широко вживаними на Чернігівщині. У наступну епоху вони зберігалися в регіоні як маркувальні позначки, які, судячи з усього, зберігали й смислове навантаження. Використання подібних знаків простежується принаймні до XVII ст.

3.2. Пам'ятки грецької та латинської епіграфіки XI-XVII ст.

У середньовічній Європі грецька та латина були домінуючими системами писемності. Їх широке використання представниками різних сфер суспільства є беззаперечним. Тобто, наявність латинських та грецьких надписів X-XIII ст. для Давньої Русі не повинна бути чимось неймовірним. Однак для Чернігова, де в цей період переважала кирилиця, відомі лише окремі знахідки графіті грецькою та жодного латиницею. При цьому графіті грецькою присутні переважно на предметах імпорту візантійського походження та могли бути виконані ще в місці їхнього виробництва.

Ситуація кардинально змінюється у першій половині XVII ст., коли регіон входить до складу Речі Посполитої. На пам'ятках монументальної архітектури збереглося чимало латинських графіті. До того ж, враховуючи, що давні чернігівські храми, за винятком Борисоглібського собору, у цей час належали унійній церкві, авторами надписів могли бути не тільки іноземці, але й місцеві жителі, що опанували латину.

3.2.1. Пам'ятки грецької епіграфіки. До сьогодні сам факт існування в Чернігові грецьких графіті середньовічного часу не був предметом наукового розгляду. Наскільки відомо, надписи грецькою в давніх монументальних спорудах регіону не зафіксовано. Єдиний виняток – легендарне графіті зі Спасо-Преображенського собору, у якому побачили запис дати грецькими літерами. Мова йде про дві грецькі літери **ϕι**, які, згідно з місцевою літературною традицією, прокреслені на одній з мармурових колон храму.

У праці М.Є. Маркова «О достопамятностях Чернигова» (М., 1816) сказано, що такий надпис знаходився на колоні перед вівтарем, з правої сторони [184, с. 32]. На його думку, це був запис грецькими літерами дати, у якій не вистачало першої цифри: 6510 р. від Створення Світу (1002 р. н.е.). М.Є. Марков також вважав, що це є дата заснування собору. Це пояснення невдовзі спростував М.М. Маркевич, хоча й не заперечував саме існування графіті [185, с. 35-36]. Згадка про грецьке графіті в Спасо-Преображенському соборі зустрічається в місцевих авторів упродовж всього XIX ст. Традиційно його вважали записом грецькими літерами числа 510. Це число трактували як запис кількості робітників, номер партії, вартість каміння або навіть дату взяття самого матеріалу. Проаналізувавши детально подібні твердження, М.М. Бережков з'ясував, що першоджерелом інформації про це графіті є опис

Спасо-Преображенського собору, складений 1783 р. на прохання князя Григорія Потьомкіна [103, с. 3-4]. Саме тут вперше з'явилось твердження, що храм було закладено в 1003 р. від Різдва Христового (6510 р. від Створення Світу) князем Мстиславом Володимировичем, що й підтверджувалось посиленням на графіті у вигляді грецької літери **Ϝ**, яке нібито існувало на мармуровій колоні перед вівтарем з правого боку [187, с. 23-25].

Можна погодитись з висновком М.М. Бережкова, згідно з яким більшість згадок про це графіті спирається на усну традицію, місцеві перекази. Дійсно, побачити надпис на колоні можна було тільки до того, як її обклали цеглою. Як відомо, це сталося під час ремонту після пожежі 1750 р.

Ремонт тривав досить довго й завершився 1798 р. [103, с. 14]. Хоча є ймовірність, що на час складання опису 1783 р. графіті ще не було перекрито цегляною закладкою, але на кінець XVIII ст. воно вже стало недоступним для огляду. Отже, автори XIX ст. ніяк не могли його побачити.

Протягом XX ст. на колонах Спасо-Преображенського собору було зроблено ряд зондажів, що дозволило дослідити їхню мармурову основу. Серед іншого в 60-х рр., під час підготовки пам'ятки до музейного використання, М.В. Холостенко зробив демонстраційні зондажі, які до сьогодні залишаються відкритими. На жаль, їхній опис не увійшов до звіту про реставрацію, що обумовило необхідність повторної фіксації відкриттів [264]. Таку фіксацію було здійснено під час досліджень Спасо-Преображенського собору 2014 р. під керівництвом О.Є. Черненко. У результаті в демонстраційному зондажі на південно-західній колоні було виявлено графіті, непомітне при звичайному огляді. Графіті продряпане на поверхні мармурової архітектурної деталі, перекритої закладкою з цегли-пальчатки XVII-XVIII ст. Подальше дослідження, здійснене автором у 2017 р., дозволило зафіксувати тут два рядки затертих продряпаних літер. У верхньому рядку можна визначити кілька знаків, подібних до кирилиці, у нижньому – умовно виділити декілька літер, серед яких є і подібна до грецького **Ϝ** (Додаток А, рис. 58).

Робити якісь висновки щодо змісту та часу появи цього графіті було б передчасно. По-перше, доступні для огляду літери зустрічаються як у кириличних, так і в грецьких надписах та не мають, як у цьому разі, характерних хронологічних ознак. По-друге, у зондажі відкрито лише частину графіті. Щоб повністю зафіксувати надпис,

необхідно розширити зондаж, тобто вивільнити мармур з-під закладки на значно більшій площі ніж зараз, а це може загрожувати стабільності несучих конструкцій храму. Таким чином, повноцінне вивчення графіті на колоні сьогодні неможливе.

Окрема проблема – відповідність цього надпису тому, що увійшов у місцеву традицію з XVIII ст. В описах XVIII-XIX ст. про дряпана **φ** та відкрите в зондажі графіті можуть бути тотожні, а можуть бути й ніяк не пов'язані між собою. Отже, питання про грецький надпис на колоні Спаського собору все ще відкрите, а інші пам'ятки грецької епіграфіки в монументальних пам'ятках Чернігова наразі невідомі.

На сьогодні в місті достовірно грецькі графіті зафіксовані лише на керамічному посуді, який є предметом імпорту. Це – амфори візантійського виробництва XI-XIV ст.

Уламки амфор з грецькими надписами є лише частиною комплексу фрагментів амфор з графіті [189, с. 176]. Переважна більшість цих графіті чітко атрибутується як кириличні: їх можна прочитати як давньоруське слово або ж вони мають у своєму складі характерні лише для старослов'янської мови літери.

Єдиний масштабний надпис грецькою виявлено в Чернігові на амфорі, знайденій у шарах XII ст. під час розкопок міського посаду, під керівництвом А.Л. Казакова у 1997-1998 рр. по вул. Кирпоноса, 24 (Додаток А, рис. 121).

Амфора була археологічно ціла. Нині вона відреставрована. За класифікацією Ю.В. Ковалю, її можна віднести до грушоподібних амфор з дугоподібними ручками із групи I [164, с. 152-157]. Походження цього типу пов'язують з Трапезундом. Серед таких амфор або, як їх ще називають, «магарік», виокремлюють дві групи: 1) ранні: IX-XI ст.; 2) пізні: XII-XV ст. Чернігівська знахідка, ймовірно, належить до пізньої групи, що відповідає і її стратиграфічному датуванню. Цей тип амфор є широко розповсюдженим у всій середньовічній Русі. Згідно зі спостереженнями Ю.В. Ковалю, на них частіше, ніж на інших, зустрічаються різноманітні графіті [164, с. 156].

Після реставрації стало можливо зафіксувати на плічках чернігівської амфори цілу низку прокреслених літер (Додаток А, рис. 122). Більшість з них мають відповідники як серед кириличних, так і серед грецьких графем, як, наприклад: **τ** (кириличне **твердо**, грецьке **tau**) або **ω** (кириличне **оть**, грецьке **омега**).

Утім, прочитати надпис можна лише грецькою, як: **τὸ δὴ τὸ πλωῦν** – «те, що для плавання». Це підтвердили й консультації з фахівцями в галузі кириличної та грецької епіграфіки (А.Ю. Виноградов).

За палеографією, згідно з припущенням А.Ю. Виноградова, надпис можна датувати XII ст. Судячи з глибини прорізаних літер, його зроблено вже після обпалу посудини, що дає кілька варіантів його виконання: на місці виробництва (Трапезунд); в одному із проміжних місць транспортування (міста Причорномор'я); безпосередньо на території Русі (Київ, Чернігів тощо). Грунтуючись на змісті надпису, який, судячи з усього, засвідчував призначення амфори для мореплавців, його було зроблено на місці виробництва або ж у процесі транспортування по Причорномор'ю.

Ще один ймовірний грецький надпис, виявлений на фрагменті амфори, також знайдено в Чернігові під час розкопок посаду 1993 р. Він походив з шарів XI-XII ст. Графіті нанесено навколо горла амфори, трохи нижче її ручок. Воно складається з 6 знаків (Додаток А, рис. 123). Нижню частину багатьох з них втрачено, тому окремі літери можна реконструювати лише приблизно.

Через пошкодження визначити зміст надпису також неможливо. Судячи з усього, графеми літер, як і в попередньому випадку, відповідають як кириличним, так і грецьким: **к р (?) (ξ) λ (с)**. Третя літера подібна до **а**, четверта могла бути верхньою частиною з або лігатурою. Утім, певні підстави визнати грецьку приналежність графіті дає знання про місце виробництва амфори.

За низкою ознак (загладжена поверхня, велике «комірцеве» вінце, сплюснені у перетині ручки, що кріпляться під вінцем) амфору можна віднести до «нікейсько-триллійських» грушеподібних амфор II групи, тип I [164, с. 157-159]. Вони датуються кінцем X – XI ст. та відомі по всьому басейну Егейського і Чорного морів. Надзвичайно багато амфор цього типу зафіксовано на території Таманського городища (Таматархи), що вважається літописною Тмутараканню. Амфори зустрічаються в шарах городища з другої половини X ст. та складають численну групу: за підрахунками В.М. Чхайдзе, – 35 тисяч фрагментів і 4 цілих екземпляри [276, с. 160]. До того ж графіті на цьому типі амфор тут зустрічається частіше, ніж на інших [276, с. 160]. Враховуючи відомі зв'язки Чернігова з Тмутараканню у XI ст., є можливість припустити таманське походження як самого знайденого в Чернігові фрагменту амфори, так і грецького графіті на ньому. У той же час, дискусій-

ним залишається місце виробництва цього типу амфор [164, с. 157-159]. Відповідно, цей зразок міг потрапити до Чернігова іншим шляхом, і надпис на ньому не обов'язково було зроблено в Тамарсі.

Більшість інших графіті на амфорах складаються з однієї або декількох літер. До того ж переважають літери, спільні для грецької та кириличної писемності. Вони не складають слів і мають, судячи з усього, числове значення. Це, наприклад, фрагмент стінки амфори з літерою **Ϡ** (кирилична **фіта**, грецька **тета**), знайдений при дослідженні церкви-усипальні на Чернігівському дитинці в 1985-1986 рр. у складі комплексу кераміки XI-XIII ст. (Додаток А, рис. 124) [13]. Швидше за все, це – частина графіті з числовим значенням (**Ϡ** – 9), подібно до графіті на амфорах Саркела та Тмутаракані, де **тета** в усіх випадках зустрічається в купі з іншими літерами [259, с. 74-75].

Досить часто грецькі графіті на амфорах можуть бути одним знаком-лігатурою. Так, на фрагменті амфори, знайденої під час археологічних досліджень у 1992 р. біля площі П'ять кутів, було зафіксовано графіті-лігатуру (Додаток А, рис. 125) двох літер **Т** та **Р**, що можуть формувати між собою літеру **Π**. У числовому значенні, однаковому як для грецьких, так і для кирилических літер, виходять числа: **Т** (300), **Р** (100), **Π** (80). Сама амфора відповідає вже згаданому типу грушоподібних амфор з великим «комірцевим» вінцем і датується XI-XII ст.

Як аналогію можна згадати графіті-лігатуру на фрагменті амфори з розкопок Замкової гори 1979 р. у Новгороді-Сіверському (Додаток А, рис. 126). Графіті складається з двох чітких літер **Н** та **Л**, і, можливо, **Р** між ними. У разі, якщо це числовий надпис, літери означатимуть: **Н** (8), **Л** (100), **Р** (30). Амфора, імовірно, також відноситься до того ж грушоподібного типу, що й знайдена в 1992 р. у Чернігові.

Слід згадати ще одну можливу опцію грецьких надписів з одиноких літер або лігатур – умовні позначки чи скорочення, зрозумілі тільки власникам. Тобто вони можуть лише зовні скидатись на числові. Варто зауважити, що як числа зазвичай використовували літери з додатковою позначкою, наприклад, у вигляді титла. Прикладом цього може бути знахідка графіті на стінці амфори з розкопок О.Є. Черненко на території Чернігівського дитинця у 2017 р. (Додаток А, рис. 127). На фрагменті стінки збереглися дві прокреслені літери під титлом: **В** (2), **І** (10). Досить впевнено мож-

на визначити їхнє числове значення: 12. Утім, записувати літерами числа могли й без додаткових позначок [259, с. 75].

Складно визначити, де й ким були зроблені подібні графіті. Є висока ймовірність, що їх авторами були купці слов'янського походження (можливо, мешканці міста), пов'язані з візантійською торгівлею, які знали числові значення літер та позначали ними призначені для продажу амфори. Водночас такі графіті могли зробити й самі візантійці, як безпосередньо після виробництва, так і в процесі транспортування (продажу) амфор на територію Русі.

У будь якому випадку знахідки грецьких графіті, що могли мати числове значення, для Чернігова рідкісні, але не унікальні. Водночас на сьогодні в місті відомо лише одне графіті грецькою, що є написом, котрий можливо прочитати. До того ж він, судячи з усього, зроблений на амфорі ще на місці її виготовлення або невдовзі після цього.

Все свідчить про неочікувано незначну поширеність грецьких графіті в Чернігові. Серед епіграфіки на монументальних спорудах взагалі не зафіксовано достовірних грецьких надписів, хоча це може бути зумовлено й поганою збереженістю в чернігівських храмах давніх потинькованих поверхонь, які зазвичай були тлом для графіті. Заради об'єктивності варто зауважити, що в майбутньому ймовірність виявлення графіті грецькою цілком можлива, у тому числі й на стінах пам'яток давньої архітектури. Їх можуть виявити, наприклад, при подальшому розкритті залишків фрескового розпису в Успенському соборі Єлецького монастиря.

3.2.2. На відміну від грецьких, латинських графіті у Чернігові набагато більше. Однак усі вони належать до достатньо пізнього часу.

До латинських надписів прийнято відносити як власне записи латиною, так і зроблені іншими мовами, з використанням латинського шрифту (з використанням латинських літер). Для Давньої Русі одними із найбільш ранніх надписів з використанням латинського шрифту є ті, що збереглися на знахідках предметів західноєвропейського імпорту. Прикладом може слугувати відомий меч з клеймом **Ulfberht**, знайдений у могильнику поблизу с. Шестовиці під час розкопок П.І. Смолічева в 1925 р., та датований другою половиною X ст. [155, с. 82, 121]. Відомою є також випадкова знахідка в урочищі Борки (т. зв. Макорецька дача) меча, що був датований серединою XIII ст., із 23-24 латинськими літерами на обох сто-

ронах [155, с. 53-54, 86, 134]. Літери було інтерпретовано як початки слів, а сам надпис отримав досить цікаве розгорнуте тлумачення: A[rma] C[epi] P[ro] V[ictoria] N[ominis] E[terni] D[omini], E[terni] R[egis] U[niversi], E[terni] O[mnipotentis] ... E[terni] D[omini], A[rma] C[epi] P[ro] V[ictoria] N[ominis] E[terni] S[ancti] – «Я взяв зброю задля перемоги імені вічного Бога, вічного царя все-світу, вічного всемогутнього ... вічного Бога, я взяв зброю задля перемоги імені святого» [155, с. 53-54]. Проте подібні надписи, поперше, не є графіті, бо є викарбуваними або відлитими тощо; по-друге, їх зроблено в місці виробництва предметів озброєння, далеко за межами слов'янського світу.

Власне ж латинські середньовічні графіті на території Давньої Русі є досить рідкісними, а в Чернігові вони взагалі до сьогодні не зафіксовані.

Найбільш ранні латинські графіті в місті – це надписи на монументальних спорудах. Вони датуються досить чітко – перша половина XVII ст., і пов'язані з періодом перебування Чернігівщини в складі Речі Посполитої. На сьогодні такі надписи відомі у Борисоглібському соборі, Іллінській церкві з Антонієвими печерами та в Успенському соборі Єлецького монастиря. На жаль, інформативність цих надписів вкрай мала, що зумовлено як їх поганою збереженістю, так і недостатньою вивченістю пам'яток.

Переважає більшість надписів є своєрідними джерелами особового характеру, містять прізвища, імена та дати. Надписи з датами можна визначити як пам'ятні. У своїй суті це – латинські графіті, проте в лінгвістичному аспекті, як можна буде побачити при подальшому розгляді, вони відображають польську або руську мову XVII ст.

Єдиними винятками є латиномовні вирази, характерні тодішньому діловодству. Як, наприклад, вираз **Anno Domini** («у рік Божий»), що часто передує записам дати.

Графіті Борисоглібського собору до сьогодні, на жаль, не збереглися. Їх лише частково згадують у матеріалах звітів про реставрацію другої половини XX ст., під час якої їх і втрачено. На жаль, перебудова собору під час його відновлення «у формах XII ст.» призвела до майже повної втрати давніх тинькованих поверхонь, що фактично унеможливило нові подібні знахідки.

Серед інших у звітах показано й один латинський надпис. Його зафіксовано на хорах собору М.В. Холостенком у 40-х рр. [1, фото 47]. У альбомі ілюстрацій до звіту про його роботи вміщена фо-

тографія графіті (Додаток А, рис. 128). На жаль, у звіті її видруковано в дзеркальному відображенні, не відомо також, наскільки повно фото охопило надпис.

На фото зафіксовано один рядок, який можна умовно поділити на декілька фрагментів: **IAKII//(B)//C(K).MIC(S)//bonh**. Графіка написання є латинською, хоч деякі графеми нетипові. Закінчення **mics** у другому слові нібито може свідчити, що це є вираз латиною. Водночас, це може бути записом імені та прізвища. Якщо дозволити собі певне потрактування останніх трьох графем, які мають пошкодження, то перша його частина є іменем **Iakub** (Якуб). Тоді наступне слово буде прізвищем **C(k)(o)micz** (Хоміч). Остання літера у цьому випадку трактується як **Z**, з огляду на те, що вона може мати зворотну графіку написання.

Трете слово (**bonh**) надпису може бути початком додаткового прізвища, яке не збереглося, або початком латинського слова, що якимось чином було дотичне до автора. Виникло графіті, скоріш за все, коли Борисоглібський собор відійшов домініканському ордену. Судячи з наведених П.М. Кулаковським даних, це відбулось ще до 1627 р. [157, с. 70]. Досить ймовірно, що надпис міг залишити шляхтич католицького віросповідання.

Надпис у Антонієвих печерах було зафіксовано під час протиаварійних та археологічних досліджень у 1972-1973 рр. [20, с. 52, рис. 91]. Його виявили на стіні глухого коридору, розміщеного зліва від церкви Миколи Святоші (Додаток А, рис. 129). Варто зауважити, що в цьому ж коридорі, але на іншій стіні, тоді ж зафіксували кириличний надпис: «**Господи, спаси раба свого Тарасія**» [20, с. 52, рис. 89, 90]. Отже, за аналогією можна припустити поминаний зміст латинського графіті.

Згадане латинське графіті можна тлумачити як: ...**minsky**. У звіті про дослідження зазначено, що це лише закінчення надпису, його початок не зберігся. Найбільш імовірно, що це було власне польське ім'я або ж прізвище, однак яке саме – через погану збереженість встановити неможливо.

Датувати надпис можна тільки умовно. Враховуючи хронологію більшості датованих латинських надписів польського походження в Чернігові, його можна віднести до 1628-1648 рр.

Окрім вже згаданого графіті, під час досліджень у печерах було зафіксовано залишки інших латинських надписів. Це переважно окремі літери, чи пошкоджені фрагменти слів, що не піддаються інтерпретації (Додаток А, рис. 130). Втім, комплекс Антонієвих пе-

чер та суміжної з ними Іллінської церкви все ще недостатньо досліджений та може зберігати значну кількість невідомих графіті, у тому числі – латинських.

У зв'язку з цим слід згадати, що під час архітектурно-археологічних досліджень Іллінської церкви під керівництвом О.Є. Черненко, за участі автора, у 2015-2016 рр. вдалось зафіксувати цілий комплекс надписів XVII ст. [273; 270]. Вони збереглися на північному фасаді церкви на рівні її другого ярусу, що біля схилу гори.

Серед надписів є декілька, зроблених латиницею. Перший знаходився в арці проходу на хори, на висоті 187 см від порогу (Додаток А, рис. 131). На жаль, нашарування пізнішого тиньку перекривають початок та кінець цього надпису, можна прочитати лише: **...vob.v.yd.** Інтерпретувати його можна тільки умовно, за аналогією з іншими, як власне ім'я автора графіті. Другий знаходиться там само, лише трохи нижче (Додаток А, рис. 79). Його було зафіксовано під нашаруванням кириличних графіті. Читається він досить чітко, це чоловіче ім'я: **Teodor** (Теодор). Варто зауважити, що нижче прочитуються два рядки кирилицею: 1) **И** 2) **СТЕФАН.**

Якщо подібне накладання не є випадковим, тоді це було б цікавим поєднанням в пам'ятному записі: «Теодор» латиницею і «Стефан» кирилицею. У будь якому випадку, важливим є сам факт знаходження латинських надписів серед загалу кириличних напівскорописних графіті другої половини XVII ст., що збереглися на стіні Іллінської церкви.

Набагато інформативнішим за згадані вище є комплекс латинських надписів Успенського собору Єлецького монастиря.

Фактично всі вони розміщені в нартексі собору. Умовно їх можна розділити на дві групи: 1) надписи в апсиді так званої «хрещальні»; 2) надписи на стінах нартексу (Додаток А, рис. 1, 2).

Особливою рисою латинських надписів Успенського собору є те, що майже кожен другий з них містить дату. На жаль, значні нашарування пізніших «текстів», у більшості випадків, роблять інтерпретацію цих дат та власне текстів гіпотетичною. Проблемою є навіть саме їх виокремлення, що значно ускладнює дослідження. Ті надписи, які вдалось наразі прочитати, складають лише частину комплексу. Значна частина латинських надписів перекрита нашаруваннями пізніших кириличних графіті або виконана тонким гострим предметом, що робить їх ледь помітними.

Майже всі латинські надписи в апсиді «хрещальні» розміщені на висоті 40-120 см від сучасної підлоги; переважна більшість –

близько до верхньої означеної межі. На сьогодні вдалось виокремити 15 латинських графіті, які в картограмі надписів Успенського собору автором були позначені під №№ 37-52 (Додаток А, рис. 2, 3, 4, 5). Тому подальший їх розгляд доцільно здійснити відповідно до цієї нумерації.

Графіті № 37 збереглося на північній стіні апсиди та є одним із найбільших (Додаток А, рис. 132). Його можна тлумачити як **(H) C H(e)bovsky**. Досить імовірно, це польське прізвище з ініціалами **H. C. Hlebosky**, що могло звучати як Хлебовський або Глебовський.

Ще два графіті (№№ 38 та 39) розміщені в центрі апсиди під фрескою Оранти. Фреска тут має значні пошкодження, є скупчення пізніших кириличних надписів, що ускладнює виокремлення латинських літер та робить їх визначення гіпотетичним.

Графіті № 38 добре прорізане, графеми достатньо великі (Додаток А, рис. 133). У ньому можна виокремити два рядки: 1) **(J)ER(Z)Y** 2) **An(n)o 16(4)3**. Початок першого рядка дещо стертий; записане слово можна тлумачити як польське ім'я **Jerzy** (**Ежи**). Другий рядок містить дату, що потверджує формула **Anno**, яка є вживаним скороченням від **Anno Domini** – у рік Божий.

Перші дві цифри дати читаються досить чітко, однак третя має пошкодження. Втім, враховуючи час перебування Чернігова в складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.), найімовірніше, що це була дата **1643**.

Ще один надпис № 39 розміщений дещо нижче за попередні (Додаток А, рис. 134). У ньому також два рядки, однак через погану збереженість виокремити їх можна лише приблизно. Є ймовірність, що це – залишки двох окремих надписів: 1) **164(4)** 2) **AN(o)64(8)ZI(A)NAG**. У першому рядку досить чітко можна розгледіти дату – 1644. Другий рядок розпочинається з літер **AN**, що може бути частиною вже згаданої скороченої формули **Anno**.

Ще сім надписів (№№ 40-43; №№ 50-52) знаходяться на південній стіні апсиди. Графіті № 40 пошкоджено тріщинами в тиньку (Додаток А, рис. 135). Воно складається з трьох рядків: 1) **Henrich Swy(c)**. 2) **ANNO** 3) **16 46**.

Загальна схожість написання, однаково глибоке прорізання знаків та компактне розміщення дозволяють розглядати їх як цільне графіті. Варто зауважити, що під його третім рядком були зафіксовані інші, тонше прорізані, латинські графеми, які можуть бути

більш ранніми. На жаль, через ушкодження визначити ці більш ранні графеми неможливо.

Графіті № 40 можна тлумачити як ім'я Генріх з прізвищем, що не збереглося, та датою – 1646 р. Зважаючи на те, що ім'я Генріх не є поширеним у Центрально-Східній Європі в XVII ст., є підстава припустити, що його власник міг бути вихідцем із Західної Європи. Оскільки відомо, що тодішня Річ Посполита активно залучала німецьких найманців, це досить ймовірно. Таким чином, наприклад, інтерпретуються окремі західноєвропейські імена, виявлені серед надписів-графіті кінця XVI ст. у Спасо-Преображенському соборі в Полоцьку [152].

Графіті № 41 розміщене трохи нижче від надпису № 40. Воно збереглося значно гірше за нього (Додаток А, рис. 136). Тут можна виокремити два рядки та досить приблизно декілька літер з датою: 1) **(S)OW..4N....N(O)W** 2) **4(0) 164(7)**. Припустимо, це був пам'ятний запис. Тоді перший рядок є ім'ям його автора.

Графіті №№ 42-43 розташовуються вище за попередні, на рівні людського зросту. До того ж № 42 представлено лише одним рядком, перебивається тріщинами й частково затерте (Додаток А, рис. 137). Його можна тлумачити як **.(N).(i)ko(l).i St(e)mpko(r/v)(n)(o)k...A**. Закінчення надпису пошкоджене, однак рядок виглядає більш-менш повним.

Враховуючи спотворення початкових літер, перше слово умовно визначається як **Nikolai** (Миколай). Початок другого слова читається досить чітко – **St(e)mpko**, однак визначити його закінчення проблематично. Можна запропонувати два варіанти: 1) **St(e)mpkovsky** 2) **St(e)mpkov**. Останні літери могли бути фрагментом слова чи скорочення.

Варто зауважити, що в Успенському соборі переважна більшість латинських надписів має характер саме пам'ятних записів, у той час як кириличні цього ж періоду зазвичай є поминальними. Але це лише загальне спостереження, яке може бути обумовлено станом збереженості графіті в соборі.

Латинський надпис № 43 в апсиді також є пам'ятним. Він розміщений вище за № 42, складається з одного рядка й читається досить чітко, хоча в деяких місцях є затертим: **.ny.(1)628 WALENTI B...IELEWICZ** (Додаток А, рис. 138). Якщо дата та ім'я не потребують особливих тлумачень, то для прізвища можливо кілька варіацій: 1) **Biergielewicz** 2) **Bergielewicz**. Найбільш можливим вида-

ється варіант **Bergielewicz**, тоді ім'я та прізвище будуть звучати як Валентій Бергелевич.

Вдалось відшукати відомості щодо людини, яка мала таке ім'я. Валентій Бергелевич згадується в королівському привілеї від 13 грудня 1633 р., вміщеному в Метриці Коронній [30]. Це лановий козак, що володів 12 волоками на пустошах Велика і Мала Весь під Черніговом. По суті, це ленний землевласник.

Явища ланового козацтва на території Чернігівського воєводства досить добре висвітлені у науковій літературі. Фактично це була одна з форм ленного землеволодіння. Мова йде про землеволодіння товаришів козацьких хоругв, осаджених на землі біля Чернігова, Новгород-Сіверського та Ніжина [158, с. 4]. Осадження таких хоругв навколо Чернігова розпочалося в березні – квітні 1625 р. Пам'ятний запис в Успенському соборі міг бути залишений Валентієм Бергелевичем на відзнаку отримання їм земель чи привілею. Судячи зі змісту надпису, він не був подякою й не мав релігійного змісту.

Є також дані щодо іншого Бергелевича – Яна. Це міг бути син Валентія. У 1667 р. за рішенням сеймика Чернігівського воєводства, що відбувся в Володимирі, Ян Бергелевич був призначений одним з трьох комісарів, які мали поділити гроші, виділені московською стороною для компенсації шляхті втрати земельних володінь на Чернігівщині; на тоді він вже був чернігівським городничим. Ян був присутній і на сеймику воєводства у Володимирі 7 січня 1671 р. Відомо також, що в 1673 р. Ян Бергелевич сплатив поголівне як чернігівський городничий [296, с. 181]. Укладачі покажчика чернігівських урядників вважають, що Ян фіксується на посаді чернігівського городничого між 21 квітня 1667 р. та 29 травня 1688 р. [84, с. 158].

Слід наголосити на тому, що, судячи з вказаної у надписі дати, розглянуте графіті може бути найбільш раннім поміж інших відомих латинських графіті Чернігова (у всіх інших випадках відзначено пізніші дати). Таким чином, є підстави припустити, що надписи латиною поширюються в місті тільки через десять років після його включення до складу Речі Посполитої. Можливо, їх поява пов'язана зі змінами конфесійної приналежності храмів міста, у тому числі – Успенського собору, що відбулася близько 1626 р.

Як відомо, 23 березня 1626 р. було відновлено Чернігівську архимандрію, що надавалася прихильнику унії Кирилові Ставровцькому [157, с. 71]. Її фактичним центром став Єлецький монас-

тир. Досить імовірно, що латинські графіті в Успенському соборі з'являються тільки після передачі монастиря унійній церкві. Чи створено ці графіті власне поляками, питання дискусійне, оскільки місцеве населення також могло використовувати в цей час латиницю. Враховуючи приналежність Успенського собору до унії, серед відвідувачів могли бути як їх місцеві представники, так і вихідці з Білорусі чи Волині.

Слід також згадати, що саме Кирило Ставровецький розпочав відбудову Успенського собору після значних руйнувань, спричинених військовими діями початку XVII ст. Однак реалізувати свій задум, судячи з усього, йому не вдалось через нестачу коштів, мізерну підтримку унії як місцевим населенням, так і польською владою. Фактично одразу після смерті Кирила Ставровецького у 1647 р. унійна церква в Чернігові занепадала [157, с. 192].

Графіті №№ 50-52 також розміщені на південній стіні апсиди, на фрескових зображеннях апостолів. Ці надписи тонко прорізано в тиньку та виконано в скорописному стилі, що зумовило проблематичність їх наступного виокремлення та інтерпретації. Окрему увагу привертає розміщення графіті №№ 50-51 на досить значній висоті над підлогою, порівняно з іншими надписами в апсиді (Додаток А, рис. 3, 4, 5).

Через значні пошкодження та відсутність дати обидва ці графіті є малоінформативними.

Графіті № 50 є, ймовірно, записом в два рядки. На жаль, через тріщину в першому рядку та втрату тиньку у другому, воно прочитується погано (Додаток А, рис. 139). Можна лише припустити, що це запис двох імен з прізвищами:

1) **Ка.(n).sky B.(H)al.to(v)sky I(a)n(n)Ky(i)** 2) **К(a)..st..ky Н...lk..**

Звертає на себе увагу ім'я в першому рядку, яке можна прочитати як Іоаннікій Галятовський. Однак його ім'я латиною писалося дещо інакше – **Joanicium Galatowski** [288, с. 55]. Але повністю заперечувати зв'язок цього надпису з відомим архимандритом Єлецького монастиря не варто. Графіті могло бути створено, наприклад, одним з його не дуже обізнаних у правописі прихильників (ченцем монастиря, прочанином тощо). Звертає на себе увагу те, що ім'я зроблено безпосередньо на зображення одного з апостолів, розміщених поруч з фігурою Богоматері. Це може бути своєрідна алюзія, натяк на заслугу автора творів, присвячених чудесам Богородиці.

Графіті № 51 знаходиться дещо нижче від попереднього. Воно складається, судячи з усього, з 6 рядків, рівномірно віддалених один від одного (Додаток А, рис. 140). Оскільки інші латинські графіті Успенського собору, які складаються з багатьох рядків, є переважно своєрідними списками імен та прізвищ, можна припустити такий самий зміст надпису й у цьому разі. Можна також прочитати фрагменти зазначених імен, судячи з усього – переважно польських:

- 1) **(M)ikolai ..sko(w)sky.** 2) **Ja(n)... ..(w)olsky** 3) **Sk... ..ky**
4) **...a...B...** 5) **Ma(c)e.y ...ol...k(y)** 6) **Marek (P)at.s(h)..ky.**

Графіті № 52 розміщено дещо вище за графіті № 43 (Додаток А, рис. 3, 4, 5). Це запис імені та прізвища в один рядок, виконаний у скорописній манері з подвоєнням ліній, що цього разу, ймовірно, було зроблено з метою декоративного оформлення надпису чи для того, щоб виділити його серед інших. Графіті можна прочитати як **Jan S(a)(d)o(v)sky** (Додаток А, рис. 141).

Наступним буде розглянуто багаторядковий надпис, № 44 загальної нумерації, що був зафіксований на південній стіні нартексу Успенського собору (Додаток А, рис. 142). Цей надпис знаходиться на значній висоті, близько 3,5 м від сучасної підлоги, і складається з 10 рядків: 1) **Anno.K(j)** 2) **1647** 3) **Michal(z)..** 4) **Sokolo(m)sky** 5) **Alexander** 6) **K(o)narzenisky** 7) **(V).alenti** 8) **(P)rzym.noi..(n)dz** 9) **(S/T)a(l)una(t)ko** 10) **(w)ovi..**

Усі рядки нанесені по краю фрескового розпису стовпцем. Вони лише в деяких місцях заходять на нього; останні три рядки затерті. Загалом вони складають перелік імен та прізвищ під датою **Anno 1647.**

Імовірно, імена в цьому переліку належали одній групі осіб. Припустимо також, що цей «список» міг бути трохи ширшим. Про це свідчать затерті фрагменти літер з його правого боку, на фресковому розписі.

Оскільки більшість латинських надписів в Успенському соборі мають таку структуру: ім'я та прізвище, чи ініціали та прізвище, логічно припустити таку ж структуру надпису і цього разу. Однак через втрати частини тексту співвідношення конкретних імен та прізвищ можна визначити досить умовно.

Щодо причини створення даного переліку імен, саме в указаний рік можна висловити кілька припущень. Перше, надпис може бути пов'язаний зі смертю Кирила Ставровецького у 1647 р. Це міг бути список осіб, якимсь чином причетних до цієї події.

Друге припущення – «список» пов'язаний з одним із перших відзначених у ньому прізвищ – Соколовський. Прізвище Олександра Соколовського, католицького єпископа київської дієцезії, досить часто згадується у контексті справ Чернігівського воєводства [157, с. 191]. Відомо, що з 1637 р. він брав участь в королівській граничній комісії по встановленню путивльської ділянки кордону.

Остаточне розмежування цієї ділянки припадає на липень 1647 р. [157, с. 203]. З 1636 р. у згадках про королівську граничну комісію фігурує також брацлавський каштелян Габріель на прізвище Стемповський.

Таке прізвище було знайдено й серед надписів Успенського собору. Однак впевнено пов'язати «список» з діяльністю комісії неможливо: судячи з позиції прізвища Соколовський у «списку», воно стосується згаданого у попередньому (3-му) рядку надпису імені Міхал, а не до наступного (5-го) рядку з іменем Олександр. Окрім того, інші згадані в графіті прізвища не зустрічаються серед переліку причетних до діяльності комісії осіб.

Ще одну групу графіті зафіксовано на фресковому фрагменті західної стіни нартексу. Відповідно до картограми графіті, ці надписи належать до групи № 6. Переважну більшість у ній складають кириличні надписи, але є й п'ять латинських.

Графіті № 45 знаходиться в центрі групи. Воно складається з 6 досить чітких літер. Їх можна прочитати як: **SOLTA(N)** (Додаток А, рис. 143). До того ж лише остання літера **N** має пошкодження, що робить її визначення відносним.

Надпис, скоріше за все, є шляхетським прізвищем Солтан. Це прізвище досить часто фігурує в пов'язаних з Чернігово-Сіверщиною документах першої половини XVII ст., у тому числі – у зв'язку з Слеським монастирем. Так, наприклад, є згадки, що в 1626 р. село Виблі (нині – Куликівського району Чернігівської обл.) належало Василю та Павлу Солтанам [167, с. 304]. Однак у 1635 р. власником села записаний Чернігівський Слеський монастир. Це дозволяє припустити передачу майнових прав від власників монастиря, та, відповідно, їхній зв'язок з обителлю.

Є також згадка про Миколу Солтана серед земських урядників Чернігівського воєводства (1621-1648 рр.) [157, с. 416]. Відомо, що він походив з Київського воєводства, брав участь у регіональних воєнних експедиціях та був чернігівським писарем з 21 березня 1633 р. до 1648 р. Відома також низка деталей з його біографії, які дещо уточнюють, вони ґрунтуються на окремих джерелах: за віро-

сповіданням – православний; перебував під протекцією Владислава IV та Адама Киселя; жовнір, учасник московських експедицій 1609-1618 рр. у складі хоругв каштелянів – віленського Миколая Глебовича й смоленського Бакера Стравінського [31; 85, с. 68; 157, с. 416].

Миколі Солтану належали значні земельні володіння на Чернігівщині та Київщині. Так, 26 червня 1630 р. він отримав села Кавенки, Салигино і Дробишів у Новгород-Сіверському повіті, а 2 лютого 1633 р. – містечко Дівиця під «правом доживотним». У Київському воєводстві він володів разом з Олександром і Самуелем Солтанами селом Ноздриш. У 1638 р. Сейм призначив Миколу Солтана одним з комісарів для визначення меж між королівськими й шляхетськими маєтностями. Ймовірно, сином Миколи був Ієронім Владислав Солтан, стародубський підкоморій, який в 1667 р. отримав від московського уряду компенсацію за втрачені володіння на Чернігівщині [31; 85, с. 68; 157, с. 416].

Є ймовірність, що графіті в Успенському соборі міг залишити саме Микола Солтан, пов'язаний з містом не лише правом на земельні володіння, але й призначенням Сейму. Враховуючи, що Єлецький монастир певний час був центром архімандрії, можливо, що Солтан як писар міг відвідувати храм як у справах, так і як звичайний мирянин.

Наступні три графіті (№№ 46-48) розміщені в центрі групи (Додаток А, рис. 144). Вони накладаються на великий кириличний надпис та, порівняно з іншими графіті собору, слабше прорізані.

Гіпотетично згадані графіті можна визначити як запис імен: **ЕВН(Е)НИ(А)// W(O)N(Y)A //(?)SVOYK(O)**. Це могли бути як скорочення від повних імен, так і прізвиська. За аналогією з іншими латинськими надписами Успенського собору, їх можна віднести до першої половини XVII ст.

Останнє латинське графіті (№ 49) у цій групі розміщено в нижній частині збереженої ділянки фрескового розпису. Воно починається фрагментами квадратних дужок, має декілька збережених літер та затерті цифри: **\SC(A).1(6)4(0).IS** (Додаток А, рис. 145). Зліва від нього простежуються залишки літер, які б могли бути його початком. Інтерпретувати це графіті можна як латинський запис з датою та аббревіатурою імені автора: **(ANNO) \SC(A) 1640 IS**.

Загальна кількість та концентрація латинських надписів в Успенському соборі свідчить про його велику кількість відвідувачів за часів унії. Водночас через брак джерел достеменно невідомо

мо, у якому стані на той час був храм, та чи можна було в ньому вести богослужіння. Існуючі з цього приводу думки дуже різняться. Більшість авторів, посилаючись на свідчення Іоаннікія Галятовського, вважають, що в 1610 р., під час загарбання Чернігова київським підкоморним С. Горностаєм, Успенський собор було спалено, внаслідок чого обвалилися склепіння та центральна баня (за Галятовським: «Верхи мурованные и по боках упали, настаток великий верх»), а відновили його лише в 70-х рр. XVII ст. [252, с. 263]. Утім, на думку Н.М. Яковенко, картина руйнування собору, скоріш за все, була Галятовським перебільшена [288, с. 49-50]. Можна згадати, що, згідно з висновками І.В. Моргілевського (досліджував архітектуру храму в 1923 р.), під час використання Успенського собору унійною общиною в «хрещальні» було відновлено вівтар та встановлено мармурову купель [201, с. 197-204].

Розташування графіті на значній висоті, доступній лише з риштування, може бути свідченням ремонту собору в час входження Чернігова до складу Речі Посполитої, скоріш за все – за архімандрита Кирила Ставровецького (1626-1647 рр.). Мова йде про те, що для написання графіті на значній висоті їх автори могли скористатись риштуванням, встановленим для ремонту. Менш вірогідним видається наявність в цей час у нартексі куп будівельного сміття, які дозволили б дістатися до підвищених ділянок стін. Принаймні, це суперечить вже згаданим спостереженням І.В. Моргілевського.

Цікавим є також факт скупчення латинських надписів у апсиді «хрещальні», які, судячи з усього, вказують на її особливе сприйняття відвідувачами. Можливо, це пов'язане із фресковим зображенням Богоматері Оранти, що вміщене на поверхні апсиди. Про традицію вшанування цього образу в Чернігові в першій половині XVII ст. може свідчити шосте з чудес Богородиці, змальоване Іоаннікієм Галятовським у творі «Скарбница потребная». Мова тут іде про події, що відбулися після розорення Успенського собору в 1610 р. [252, с. 267-269].

Загалом пам'ятки латинської епіграфіки Чернігова складають досить розрізнений комплекс. Знов слід наголосити, що всі вони належать до ранньомодерної доби (XVII ст.). У окремих випадках можна зробити припущення щодо авторства надписів і спробувати відтворити контекст і причини їх нанесення.

Узагальнюючи сказане, варто наголосити на особливому значенні комплексу надписів з Успенського собору Єлецького монастиря. Він розширює джерельну базу для вивчення періоду перебу-

вання Чернігова в складі Речі Посполитої. У попередньому розділі дослідження вже було розглянуто кириличні графіті із собору, також створені у XVII ст. Їх співіснування із синхронними надписами латиницею свідчить, безперечно, про одночасне використання населенням регіону двох систем писемності в повсякденному житті. При цьому, враховуючи певні персоналії, графіті латиницею залишали як поляки, так і русини (жителі Південної Русі).

Працюючи з некириличними графіті X-XVII ст., дослідники найчастіше намагаються пов'язати їх з іноземними впливами або присутністю іноземців.

У Чернігові такі графіті з'являються з X ст. Це так звані руноподібні (псевдорунічні) графіті, зовні подібні до графем писемності тюрків та скандинавів («читабельні» руни в місті досі не зафіксовано). До того ж впродовж всього періоду існування Давньої Русі простежується паралельне побутування кириличних графіті, псевдорунічних знаків та символів, що говорить про укорінення останніх у місцевій культурі.

Вивчення знахідок із територіально найближчих до Чернігова поселень (Виповзів, Шестовиця), а також інших центрів Давньої Русі, дозволяє засвідчити, що руноподібні знаки, подібні до чернігівських, були широкоживаними як в регіоні навколо Чернігова, так і на інших територіях. Основну масу предметів з такими знаками складали кістяні вироби (гребені, астрагали) та пірофілітові пряслиця. Через графічну подібність до обох відомих рунічних систем письма (тюркської та скандинавської) однозначно встановити походження та символіку цих знаків малоймовірно. Скоріше за все, вони відігравали роль маркувальних і водночас сакральних.

Можна припустити, що сакральні символи побутували лише на достатньо ранньому етапі та поступово втрачали своє значення. У реаліях середньовічної Русі сакральні символи могли втрачати своє значення під впливом християнізації, що й призвело до їх перетворення в маркувальні. Тобто, можна припустити існування достатньо усталеної системи знаків-символів, поширеної на території Чернігова в X-XIII ст. Визначити, чи була ця система на початковому етапі власне писемністю, чи складалась із сакральних символів різного походження, неможливо, оскільки у більшості випадків ми маємо справу з поодинокими символами.

Складно також однозначно визначити походження кожного окремо взятого знаку, враховуючи численні аналогії серед старожитностей різних неслов'янських культур Європи.

Традиція використання подібних графіті, ймовірно, починає згасати після загибелі Давньоруської держави. Останніми свідченнями їх використання є рідкісні знахідки предметів, які датуються кінцем XIII ст. Це могло бути наслідком світоглядних змін, через які виходять з ужитку нехристиянські символи. Можливо також, що подібні знаки трансформуються у лишень маркувальні, втрачаючи початковий сакральний зміст. Подібну ситуацію можна спостерігати на прикладі так званих «хаузмарок» у Новгороді Великому, де графічно подібні символи були лише знаками власності. Прикладом такої трансформації можуть бути також бортні знамена з Путивльського та Рильського повітів, що датуються кінцем XVI ст. – 20-ми роками XVII ст. Серед них присутня низка знаків, ідентичних руноподібним графіті давньоруського часу, що дозволяє допустити їх зв'язок з місцевою архаїчною символікою.

Наявність латинських та грецьких надписів X-XIII ст. для Давньої Русі не є винятковим явищем. У випадку Чернігова відомі писемні свідчення, які дозволяють припустити наявність носіїв латинської та грецької писемності принаймні серед представників місцевої соціальної верхівки та чернецтва. Однак на сьогодні в місті відомі лише окремі знахідки середньовічних графіті грецькою та жодного – латиницею. При цьому всі грецькі графіті було виявлено на предметах імпорту. Безумовно, є ймовірність, що їх авторами були місцеві купці, пов'язані з візантійською торгівлею. Водночас такі графіті могли зробити й самі візантійці, як безпосередньо під час виробництва, так і в процесі транспортування предметів імпорту на територію Русі.

Для першої половини – середини XVII ст. (після 1620 р.) фіксуються численні надписи латиницею. Латинські графіті переважно мали характер пам'ятних записів: «ім'я + прізвище + дата». Усі ці дати збігаються з періодом перебування Чернігова в складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.). По своїй суті це – латинські графіті, проте в лінгвістичному аспекті вони відображають скоріше польську або руську мову XVII ст. Це збігається й із тим, що з ідентифікованих авторів переважна більшість була представниками шляхти, які у цей час перебували в Чернігові. Як суто латинські можна трактувати тільки латиномовні вирази, характерні для тодішнього діловодства, як, наприклад, вираз **Anno Domini** («у рік Божий»), що часто передуює записам дати.

З писемних джерел відомо, що храми, у яких було зафіксовано латинські графіті, натоді належали католицькій чи унійній церквам

(Борисоглібський та Успенський собори). Відомо, що Успенський собор Єлецького монастиря був фактичним центром унійної єпархії. Саме в ньому зафіксовано найбільшу кількість латинських надписів, зокрема й датованих. Дати в надписах відповідають часу від надбання його унійною церквою (1620-ті рр.) до втрати (найбільш пізні графіті датовані 1647 р.). Окремих авторів надписів вдалось ідентифікувати за архівними матеріалами – Баргілевич, Солтан, Хлебовський. Загалом же пам'ятки латинської епіграфіки Чернігова складають досить розрізнений комплекс. Варто наголосити, що всі вони належать до ранньомодерної доби (XVII ст.).

ВИСНОВКИ

Графіті Чернігова X-XVII ст. є відбиттям складних історико-культурних процесів та змін у соціокультурному просторі міста. Основну частину їхнього комплексу складають кириличні графіті, пов'язані з християнізацією населення в процесі залучення регіону до складу Давньоруської держави. Крім того, на території Чернігова було виявлено зовні подібні до рун знаки та символи, пам'ятки грецької та латинської писемності, поява яких обумовлена різночасовими іноземними контактами та впливами.

Епіграфічні пам'ятки можна вважати окремою категорією історичних джерел, знання про які ґрунтуються на результатах натурних досліджень рухомих та нерухомих об'єктів, що мають графіті. Тобто, у процесі їх вивчення як речових джерел є: 1) предмети з графіті; 2) поверхні стін та архітектурні деталі давніх монументальних пам'яток, а також первинні поверхні стін печерних комплексів, що зберегли графіті. Як зображальні джерела використовуються фотографії та замальовки тих епіграфічних пам'яток, які на сьогодні втрачені. Такі зображення містять наукові археологічні та реставраційні звіти, публікації тощо. Писемні джерела представлені, перш за все, самими надписами, а також текстовою частиною наукових звітів, записами та публікаціями дослідників, у яких подано опис графіті.

Кількість відомих графіті для кожного окремо взятого періоду в історії міста відмінне. Це залежить від низки чинників: збереження монументальних пам'яток та їхніх фрескових розписів, ступеня археологічної дослідженості тих чи інших періодів в історії міста тощо. Крім того, значення має специфіка окремих категорій надписів, які побутують в обмежені хронологічні періоди. Це, напри-

клад, кириличні записи-формули «*Представився раб Божий*», типові для XII-XIII ст., і які не мають пізніших зразків.

Аналіз історіографії дає змогу стверджувати, що епіграфічні пам'ятки X-XVII ст. з території Чернігова потрапляли в поле зору науковців спорадично.

Фіксація надписів здійснювалась принагідно, лише в загальному контексті археологічних та архітектурних досліджень. Лише наприкінці XX ст. з'явилась низка тематичних публікацій, присвячених епіграфічним пам'яткам міста. Втім, до сьогодні ця тенденція не отримала подальшого розвитку.

Комплексний аналіз графіті Чернігова дозволяє зробити низку висновків щодо специфіки, побутування та характеру графіті X-XVII ст. Можна виокремити кілька якісно відмінних етапів у розвитку місцевої епіграфіки.

Кириличні надписи в місцевій епіграфіці з'являються в XI ст. та спочатку є вкрай рідкісними. Водночас у цей час поширені графіті у вигляді різноманітних знаків та символів. Серед них переважають так звані руноподібні, які з'являються ще з X ст, та, ймовірно, є рефлексією рунічної писемності тюрків та скандинавів. Паралельне побутування кириличних графіті та псевдорунічних знаків і символів фіксується впродовж усього періоду існування Давньої Русі, що говорить про укорінення останніх у місцевій культурі.

Грецька та латинська писемність у цей період на території Чернігова практично не зустрічається. Окремі винятки становлять предмети імпорту, надписи на яких, скоріше за все, були зроблені ще на місці їх виробництва. Характер самих надписів підтверджує це припущення – більшість з них відображають призначення, об'єкти або є клеймами.

У XII-XIII ст. використання кириличного письма набуває масового характеру. Це підтверджують численні знахідки кириличних надписів на різноманітних предметах побуту, що належали представникам різних соціальних верств населення міста. Зростає також кількість графіті в храмових спорудах. В останньому випадку вони мали переважно зміст релігійного характеру. Це молитовні або поминальні записи. Значно рідше фіксуються пам'ятні надписи, що повідомляли про певні події.

Переважно сакральний зміст кириличних графіті Чернігова обумовлений тим, що розповсюдження кирилиці було безпосередньо пов'язане з поширенням християнської віри та церковного обряду. Водночас графіті з іменами на предметах побуту (переважно знаки

власності) вказують на поступову десакралізацію цієї системи письма та використання її в утилітарних цілях.

У XIV-XV ст. кількість кириличних надписів зменшується, що обумовлено соціокультурними змінами в часи після монгольської навали. Натоді виходять із вжитку руноподібні графіті та інші нехристиянські символи. Найбільш пізні з них належать до кінця XIII ст., хоча аналоги в пізнішій регіональній символіці дозволяють припустити укорінення деяких знаків у місцевій традиції.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. з'являються перші датовані графіті, які зафіксовано в складі епіграфічного комплексу Успенського собору Єлецького монастиря. Однак навряд чи сфера їх поширення була настільки вузькою.

Можна припустити, що вони були наявні в інших храмових спорудах, але не дійшли до сьогодення. Водночас відсутність надписів XV – початку XVI ст. на рухомих предметах можна пояснити як загальним занепадом Чернігова в цей період, так і незначною кількістю тогочасних артефактів, які дійшли до нашого часу.

У XVI – на початку XVII ст. починають з'являтися перші пам'ятні графіті за формулою *«тут був + ім'я»* та зберігається традиція поминальних надписів. При цьому зміни в записях дат та поява нового типу пам'ятних записів свідчать про певні зрушення у світогляді та культурі місцевого населення.

У першій половині XVII ст. датовані кириличні графіті зникають, натомість фіксуються численні надписи латиницею. Їх поширення збігається з періодом перебування Чернігова в складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.). Практично всі латинські графіті мають характер пам'ятних записів: *«ім'я + прізвище + дата»*. Безумовно, не можна повністю заперечувати, що окремі кириличні графіті створювались і в цей час, однак на сьогодні вичленити їх у загальному масиві ранньомодерних надписів не вдалося.

Відомі численні кириличні надписи з другої половини XVII ст. На відміну від більш раннього часу, характер цих графіті переважно світський – записи імен та прізвищ. Лише декілька можна означити як поминальні.

Це, звісно, не свідчить про повну відсутність сакрального змісту в надписах. Так, фіксуються молитовні записи з формулами *«Спаси, Господи»* або *«Раб Божий»*. Таким чином, на підставі аналізу графіті можна простежити головні етапи розвитку писемності в Чернігові, а також політичні, суспільні та світоглядні зміни, які

відбувалися в соціокультурному просторі в період, що досліджується.

Перспективи подальших досліджень графіті Чернігова Х-ХVII ст. можна визначити наступним чином: створення корпусу графіті Чернігівської області; виокремлення палеографічних особливостей надписів ХVII ст. на основі подальшої фіксації датованих графіті й створення відповідних палеографічних таблиць; проведення детального порівняльного аналізу місцевої епіграфіки та епіграфіки інших регіонів Європи, у тому числі Польщі, Болгарії, Сербії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. Архівні джерела

Науковий архів

Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ

1. НАДР 1718. Борисо-Глебский собор в г. Чернигове. Материалы обследования / Н.В. Холостенко. К., 1948.
2. НДФ 6102/1. Исследования Борисоглебского собора 1947-1948 гг. в г. Чернигове. К., 1948.
3. НДФ 6102/3. До звіту про архітектурно-археологічні роботи по дослідженню Борисоглібського собору в м. Чернігові в 1948 р. Переліки, фото руйн та знахідок. К., 1948.
4. НДФ 6103/1. Отчеты экспедиции 1950 года треста «Строймонумент» по исследованиям Борисоглебского собора в г. Чернигове. К., 1951.
5. НДФ 6111. Висновок по реставрації Успенського собору Єлецького монастиря. К., 1949.
6. НДФ 6115. Наблюдения и исследования, проведенные в 1949-1954 гг. во время ремонтно-восстановительных работ по Успенскому собору Елецкого монастыря в г. Чернигове. К., 1955.
7. НДФ 6116/1. Кельи Елецкого монастыря в г. Чернигове. Материалы проектного задания. Шурфы. М., 1954-1955.
8. НДФ 6116/2. Кельи Елецкого монастыря в Чернигове. Отчеты о произведенных в 1953-1954 гг. 20-ти шурфах. М., 1955.

Науковий архів Інституту археології НАН України

9. Фонд експедицій. 1951/10. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1953 г. К., 1951.
10. Фонд експедицій. 1981/37. Коваленко В.П. Отчет о раскопках собора XII в., в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г., 58 с., 122 табл., польова документація.
11. Фонд експедицій. 1983/140. Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. Чернигов, 1986.
12. Фонд експедицій. 1984/153. Шекун А.В. Отчет о раскопках на древнерусском поселении Лесковое I у с. М. Листвен Репкинського району Черниговської області в 1981 г. Чернигов, 1984.

13. Фонд експедицій 1986/168. Коваленко В.П. Отчет об археологических исследованиях на Черниговском детинце в 1984-1987 гг. Т. V. Исследования церкви-усыпальницы XI в. в 1985-1986 гг. Чернигов, 1986.

14. Фонд експедицій. 1988/226. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Исследования Детинца древнего Чернигова в 1984-1986 гг. Работы на раскопе IV (1985 г.). Чернигов, 1988. Т. III. Чернигов, 1985.

15. Фонд експедицій. 1991/214. Карнабед А.А. Отчет об архитектурно-археологических охранных исследованиях на территории Елецкого монастыря XI-XVIII вв. и охранных наблюдениях на территории детинца XI-XII вв. в г. Чернигове в 1990 г. Чернигов, 1991.

16. Фонд експедицій. 2003/227. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2003 р. Чернігів-Київ, 2003.

17. Фонд експедицій. 2006/264. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2005 р. (вул. Горького, 6-А, “Вал”). Т. 2. Чернігів-Київ., 2006.

**Архів Українського державного науково-дослідного
та проектного інституту «УкрНДІпротреставрація»**

18. № 631. Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968-69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове. К., 1970.

**Архів Чернігівського обласного історичного музею
імені В.В. Тарновського**

19. Инв. № Ал-1941. «Руно орошенное, Пречистая и преблагославенная Дева Мария» (Чернигов, 1697).

**Архів національного архітектурно-історичного заповідника
«Чернігів стародавній»**

20. КП-630. ДФ-453. Отчет экспедиции спелео-археологической секции, проводившей противоаварийные работы и археологические исследования Антониевых пещер в Чернигове в период с марта 1972 г. по март 1973 г. Чернигов, 1973.

21. КП-1193/10. ДФ-1010. Борисоглебский собор в Чернигове. Памятник архитектуры XII в. Техно-рабочий проект восстановления и реставрации здания / Управл. по делам архитект. СМ УССР. Научн.-исследов. и проект. сектор Республ. научн.-реставрац. мас-

терских, нач. Говденко Г.И., автор проекта Холостенко Н.В. и др. К., 1952.

22. КП-500/1. ДФ-432. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1976 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки в г. Чернигове. Чернигов, 1976.

23. КП-308/1. ДФ-1. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. Руководитель работ Карнабед А.А. Чернигов, 1974.

24. КП-308/4. ДФ-4. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника. Руководитель работ Карнабед А.А. Чернигов, 1975.

25. КП-498/1. ДФ-426. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1975 года на территории охранной заповедной зоны памятников архитектуры г. Чернигова. Руководитель работ Карнабед А.А. Чернигов, 1976.

26. КН-1654. ДФ-1043. Руденок В. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове в 2000 г. Чернигов, 2001.

27. Дф-1768/5 Отчет по реставрации настенных фресковых росписей XII в. в юго-западной части нартекса Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове. К., 1991.

28. Ддф 1568/3. Казаков А.Л., Гребень П.Н. Отчет об охранных археологических работах на черниговском посаде в 1987 году (СШ № 1). Том III. Чернигов, 1987.

29. Ддф 1568/4. Казаков А.Л., Гребень П.Н. Отчет об охранных археологических работах на черниговском посаде в 1987 году (СШ № 1). Том IV. Чернигов, 1987.

Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie

30. Metryka Koronna. Sygn. 180. K. 245. 245 v.

31. Riksarkivet, Skokloster E[nskilda] 8636. f. 246. 246 v.

1.2. Речові джерела

Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського

32. Фрагмент кераміки. Арх-1960. Чернігів, 1953.

33. Фрагмент кераміки. Арх-815. Чернігів, Вал, 1985.
34. Фрагмент кераміки. ЧОІМ Варх 133. Ліскове, 1980.
35. Фрагмент кераміки. ЧОІМ Варх 134. Ліскове, 1980.
36. Фрагмент кераміки. ЧОІМ Варх 132. Ліскове, 1980.
37. Пряслице. Арх-602. Ліскове, 1998.
38. Астрагал. Арх-1035. Шестовиця, 2000.
39. Астрагал. Арх-1574. Виповзів, 2010.
40. Астрагал. Арх-1036. Шестовиця, 2000.
41. Астрагал. Арх-1839. Шестовиця, 2009.
42. Астрагал. Арх-1677. Шестовиця, 2009.
43. Трубочата кістка. Арх-1092. Шестовиця, 1999.
44. Фрагмент кераміки. Варх-106. Чернігів, 1992.
45. Фрагмент кераміки. Варх-136. Ліскове.
46. Фрагмент кераміки. Варх-169. Ліскове.
47. Фрагмент кераміки. Варх-137. Ліскове.
48. Пряслице. Варх-16/8-41. Льговка.
49. Пряслице. Варх-16/8-52. Льговка.
50. Пряслице. Варх-16/8-38. Льговка.
51. Пряслице. Арх-1377. Шестовиця, 2005.
52. Пряслице. Арх-1847. Шестовиця, 2009.
53. Пряслице. Арх-493. Ліскове.

**Національний архітектурно історичний заповідник
«Чернігів стародавній»**

54. Фрагмент кераміки. КН 1589, № 115. Чернігів, 1995.
55. Астрагал. КН 1567/3. Чернігів, 1990-1991.
56. Астрагал. КН 1567/4. Чернігів, 1990-1991.
57. Кістяний гребінь. КН 1687. Чернігів, 2006.
58. Пряслице. КН 1692. Чернігів, 2006.
59. Пряслице. КН 1144/11. Чернігів, 1989.
60. Пряслице. КН 1735. Седнів, 2007.
61. Пряслице. КН 1692. Чернігів, 2006.
62. Пряслице. КН 1689. Чернігів, 2006.
63. Пряслице. КН 1687. Чернігів, 2006.
64. Пряслице. КН 1687. Чернігів, 2006.
65. Пряслице. КН 1658. Чернігів, 2005.
66. Пряслице. КН 1468. Чернігів, 1988.
67. Пряслице. КН 734. Чернігів, 1985.
68. Пряслице. КН 1686. Чернігів, 2006.
69. Амфора. ДА № 17 473. Чернігів, 1997-1998.

70. Фрагмент амфори. КН 1168, № 297. Чернігів, 1993.
71. Фрагмент амфори. КН 1573. Чернігів, 1992.
72. Скринька-мошевик. КП 114. Чернігів, 1969.
73. Хрест, прикріплений до дошки гробу. КН 447/1. Чернігів, 1978.
74. КН 1262 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Карнабеда А.А. в 1990 р. у Чернігові.
75. КН 1601 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Руденка В.Я. в 2000 р. у Чернігові.
76. КН 585 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Кузнецова Г.О. в 1972-1973 рр. у Чернігові.
77. КН 386 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Карнабеда А.А. в 1974 р у Чернігові.
78. КН 386 Фрагменти фрескового розпису з розкопок Карнабеда А.А. в 1976 р у Чернігові.
79. Кістяний виріб, КН 1688. Чернігів, 2006.

1.3. Опубліковані джерела

80. Зизаній Лаврентій. Граматика Словенська / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. К.: Наукова думка, 1980. 55 с.
81. Летапісы і хронікі Вялікага Княства Літоускага (XV-XVII ст.) / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; уклад., прадм. камент. В.А. Чамарыцкага. Мінск: Беларуская навука, 2015. 479 с.
82. Українська література XIV-XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. Повісті. Поет. твори / Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась. К.: Наукова думка, 1988. 600 с.
83. Історія українського правопису XVI-XX століття. Хрестоматія / За ред. Німчука В.В. К.: Наукова думка, 2004. 570 с.
84. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy. / Oprac. E. Janas, W. Kłaszewski. Kornik, 2002.
85. Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628-1635. Krakow, 1999. T. I.

2. ЛІТЕРАТУРА

86. Абдулхакова Л.Р. Из истории русского деепричастия: учеб. пособ. для студентов филологического факультета. Казань, 2007. 64 с.
87. Авдеев А. Путь формулы «преставися раб Божий»: от поминальных граффити до эпитафий // Гістарычна-Археалагічны зборнік. Мінск: Беларуская навука, 2015. Выпуск 30. С. 47-51.
88. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР: учеб. пособ. М.: Высшая школа, 1980. 335 с.
89. Аврутина А.С. Древнетюркские рунические памятники: система письма и фонологическая реконструкция. М.: Едиториал УРСС, 2011. 136 с.
90. Артамонов М.И. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища // Советская археология. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954. Т. XIX. С. 263-268.
91. Артамонов Ю.А., Василенко А.А., Новик Т.Г., Руденок В.Я. Поминальные граффити из Ильинской церкви в Чернигове // Вопросы эпиграфики. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. Выпуск VI. С. 31-42.
92. Артамонов Ю.А. Три древнерусских надписи из храма Святой Софии в Константинополе-Стамбуле // Вопросы эпиграфики. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. Вып. III. С. 300-321.
93. Арциховский А.В., Тихомиров М.Н. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 года). М.: Наука, 1953. 66 с.
94. Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962-1976 гг.). М.: Наука, 1978. 191 с.
95. Асеев Ю.С., Логвин Г.Н. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії, архітектури та будівельної техніки України. К., 1959. С. 30-43.
96. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // Советская археология. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1965. Т. 3. С. 14-27.
97. Андросчук Ф.О., Зоценко В.М. Скандинавські Старожитності Південної Русі. Paris, 2012. 365 с.
98. Андросчук Ф.О. Нормани і Слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби Раннього Середньовіччя). К.: Есе, 1999. 140 с.

99. Андрощук Ф.А., Зоценко В.Н. О времени и обстоятельствах появления норманнов в междуречьи Днепра и Десны // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів: Сіверянська Думка, 1996. С. 4-13.

100. Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (по Путивльским и Рыльским переписным книгам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Советская археология. М.: Наука, 1964. № 4. С. 151-169.

101. Беляев Л.А. Русские средневековые надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII-XVII вв. М.: Модус-Граффити, 1996. 567с.

102. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. По материалам археологических исследований. К.: Наукова думка, 1982. 118 с.

103. Бережков М.Н. К истории черниговского Спасского собора // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908. М.: Тип-я Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. Том II. С. 1-28.

104. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. 384 с.

105. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. 391 с.

106. Бобровский Т.А. Древнерусская надпись-дипинто из Ближних пещер Киево-Печерской лавры // Ruthenica. К., 2010. Т. IX. С. 166-184.

107. Бобровский Т.А. О граффито 1150 года из Ближних пещер Киево-Печерской лавры // Храм і люди. Збірка наукових праць до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького. К., 2013. С. 54-65.

108. Боровський Я.Є. Знаки на пряслицях // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. Київ-Львів, 1997 р. С. 243-248.

109. Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Краткие сообщения Института археологии. М.: Наука, 1989. Вып. 195. С. 51-53.

110. Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. Видання 4-те. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.
111. Брайчевський М.Ю. Про датування шиферних пряслиць // Археологія. К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1950. IV. С. 91-98.
112. Браун Е.А. Шведская Руническая надпись, найденная на о. Березань // Известия императорской археологической комиссии. Вып. № 23. СПб., 1907. С. 66-75.
113. Веремейчик Е.М. Пирофилитовые пряслица из сельских поселений Черниговского Полесья // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С. 339-375.
114. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии. М.: Наука, 1974. 382 с.
115. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. К.: Наукова думка, 1966. 239 с.
116. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI-XVII вв.). К.: Наукова думка, 1976. 453 с.
117. Высоцкий С.А. Киевские граффити XI-XVII вв.. К.: Наукова думка, 1985. 206 с.
118. Висоцький С.О. Епіграфічна знахідка з Чернігова // Археологія. К., 1984. С. 92-96.
119. Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. (до історії укр. писемності). Львів-Київ-Нью-Йорк, 1998. 246 с.
120. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Кондуфор Ю.Ю. та інші. К.: Наукова Думка, 1988. 280 с.
121. Гиршберг В.Б. Материалы для свода надписей на каменных плитах Москвы и Подмосковья XIV-XVII вв. Часть I // НЭ. Том I. М., 1960. С. 3-77.
122. Гиршберг В.Б. Материалы для свода надписей на каменных плитах Москвы и Подмосковья XIV-XVII вв. Часть II // НЭ. Том III. М., 1962. С. 212-287.
123. Город как социокультурное явление исторического процесса / Под ред. Сайко Е.В. М.: Наука, 1995. 351 с.
124. Гейда О. Історичний опис Чернігівського Спасо-Преображенського собору протоієрея Іоанна Єленєва // Чернігівські старожитності. Вип. 1 (4). Чернігів, 2012. С. 67-72.

125. Гейда О.С. Церкви Остра у XVI-XIX ст. // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. К., 2016. С. 102-106.

126. Голубева Л.А. Граффити и знаки пряслиц из Белоозера // Культура средневековой Руси. Л.: Наука, 1974. С. 18-22.

127. Давидан О.И. Гребни Старой Ладоги // Археологический сборник. Вып. 4. Славянские Древности. Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. С. 95-108.

128. Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.). САИЕ1-57. М.: Наука, 1966. 112 с.

129. Даркевич В.П. Светское искусство Византии. М.: Искусство, 1975. 338 с.

130. Деснинские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф.М. Заверняева. Брянск: Издание Клиновской городской типографии, 2004. 408 с.

131. Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К. Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1991. 192 с.

132. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки. М.: Изд-во Восточной Литературы, 1963. 384 с.

133. Егорейченко А.А. Раскопки городища Ратюнки // Археологические открытия 2002 года. М.: Институт археологии РАН, 2003. С. 460-461.

134. Еліаде М. Трактат з історії релігій / Пер. з фр. Олексія Панича. К.: Дух і літера, 2016. 520 с.

135. Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III*. М., 2008. С. 609-648.

136. Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. № 17 (43)*. СПб., 2007. С. 115-119.

137. Ігнатенко І.М. Фрески Успенського собору Єлецького монастиря // Матеріали наукових конференцій: «Зодчество Чернігова

XI-XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи, 2002»; «Антоній Печерський, його доба та спадщина, 2003». Чернігів, 2004. С. 88-107.

138. Ігнатенко І., Василенко А. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. Чернігів: Просвіта, 1999. С. 22-24.

139. Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века // Ruthenica. К., 2007. Т. VI. С. 134-188.

140. Ионнисян О.М., Черненко Е.Е. Спасо-Преображенский собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований // Культурный шар. К.: Ларус, 2017. С. 423-447.

141. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М.: Наука, 1965. 590 с.

142. Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки. Издание второе, переработанное и дополненное / Ответственный редактор Л.П. Жуковская. М.: Наука, 1988. 184 с.

143. Залилов И.З. Граффити Спасо-Преображенской церкви в Полоцке XII-XVII вв. Полоцк: Спасо-Евфросиниевский женский монастырь, 2014. 108 с.

144. Зализняк А.А. О понятии графемы // «Русское именное словоизменение» с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию. М., 2002. С. 559-576.

145. Зайцев А.К. Черниговское княжество X-XIII вв.: избранные труды. М.: Квадрига, 2009. 226 с.

146. Звонська Л.Л. Грецька епіграфіка і палеографія: підручник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. 310 с.

147. Золотов Ю.М. Три памятника старомосковской эпитафии // Советская археология. М.: Наука, 1984. № 2. С. 246-250.

148. Золотов Ю.М. Семь надписей XVI-XVII вв. из Москвы // Советская археология. М.: Наука, 1987. № 3. С. 223-229;

149. Калечиц І.Л. Методика дослідження граффіти полоцкой Спасо-Преображенской церкви // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. 2014. Навук. зб. Вып. 9. Мінск: БДУ. С. 190-198.

150. Калечыц І.Л. Эпіграфіка Беларусі X-XIV стст. Мінск: Беларус. навука, 2011. 271 с.

151. Калечыц І.Л. Памінальныя запісы XV-XVI стст. у алтары Спаса-Праабражэнскай царквы г. Полацка // Весці БДПУ. Серыя 2. Мінск, 2012. № 4. С. 23-28.

152. Калечыц І.Л. Граффіты алтаря Спаса-Преображенской царквы горада Полоцка // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навуковы зборнік. Вып. 10. Мінск, 2015. С. 210-211.

153. Карнабід А., Заброда Л. Графіці на фресці «Три отроки в печі вогненній» Успенскага собору в м. Чернігові // Матэрыялы навуковых канферэнцый: «Зодчество Чернігова XI-XIII століть та його місце в архітэктурнай спадшчыні краін Цэнтральнай та Південно-Східнай Європы, 2002»; «Антоній Печерський, його доба та спадшчына, 2003». Чернігів, 2004. С. 108-113.

154. Казаков А., Жаров Г. Клад гривен из древнего Чернигова // Древний мир. К., 2001. № 2. С.48-49.

155. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX-XIII вв. САИ. Е I-36. М.-Л.: Наука, 1966. 109 с.

156. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. М.: Восточная литература РАН, 1994. 327 с.

157. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К.:Темпора, 2006. 495 с.

158. Кулаковський П. Ланові козацькі хоругви на Чернігово-Сіверщині у XVII столітті // Сіверянський літопис. Чернігів, 2012. № 5-6. С. 3-11.

159. Коваленко В.П. Спасский собор XIII века в Новгороде-Северском // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции. Чернигов-Новгород-Северский, 1989. С. 46-50.

160. Коваленко В.П. Скарб Ольговичів // «А се его сребро». Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди 70-річчя. К., 2002. С. 117-137.

161. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. «Свої погані», або Чернігівські ковуї // Чернігівщина incognita. Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. С. 37-43.

162. Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // Russia Mediaevals. Munchen, 1992. Т. VII. С. 40-54.

163. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицковго комплекса в 1998-2002 гг. // Дружинні Старожитності Центрально-Східної Європи IX-XI ст. Матеріали

Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця 17-20 липня 2003 року). Чернігів: Сіверянська Думка, 2003. С. 51-67.

164. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси. Конец IX – XVII век. М.: Наука, 2010. 269 с.

165. Кокорина Н.А. Керамика Волжской Булгарии второй половины XI – начала XIV в. Казань: Институт Истории, 2002. 383 с.

166. Кондратьев І.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. 152 с.

167. Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. 384 с.

168. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1970. 65 с.

169. Коренюк Ю.О. Фрески кінця XI ст. церкви Михаїла в Острі. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/korenjuk/oster.html> (дата звернення: 15.01.2018)

170. Коренюк Ю., Світлична Н. Матеріали фотоархіву І. Моргілевського у фондах Національного заповідника «Софія Київська» // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми: зб. наук. пр. К.: Інститут культурології НАМ України, 2012. С. 83-109.

171. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Частина I: Приділ св. Георгія Великомученика. К., 2010. 464 с.

172. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Частина II: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. К., 2010. 272 с.

173. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. III: Центральна нава. К., 2011. 400 с.

174. Корзухина Г.Ф. Серебряная чаша из Киева с надписями XII в. // Советская археология. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1951. Т. XV. С. 64-81.

175. Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике. М.: Восточная Литература РАН, 1996. С. 80-142.

176. Лапин Н.И. Социокультурный подход и социентально-функциональные структуры // Социологические исследования. 2000. № 7. С. 3-11.

177. Латуха Т.И. Реставрация фресок Успенского собора Елецкого монастыря М.Л. Бойчуком // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 84-86.

178. Латуха Т.И. Граффити Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове (к вопросу о начальном этапе канонизации православных святых на Руси) // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19-20 січня 1995 р., м. Чернігів). Чернігів: Сіверянська думка, 1995. С. 49-51.

179. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // Материалы и исследования по археологии СССР. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1958. № 74. 327 с.

180. Макаев Э.А. Язык древнейших рунических надписей (лингвистический и историко-филологический анализ). Изд. 2-е, стереотипное / Под ред. Кожуховой М.С. М.: Едиториал УРСС, 2002. 160 с.

181. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. К., 1928. С. 203-223.

182. Макаренко М.О. Чернігівський Спас. Археологічні дослідження 1923 року. К.: Всеукраїнська академія Наук, 1929. 90 с.

183. Макушников О.А. Памятники эпиграфики и сфрагистики из летописного Гомия // Гістарычна-Археалагічны зборнік. Мінск, 2000. № 15. С. 73-75.

184. Марков М. О достопамятностях Чернигова. М., 1816. 56 с.

185. Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов: Губернская тип-я, 1852. 176 с.

186. Матеріали круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» / За ред. Бобровського Т.А. К., 2010. 120 с.

187. Милорадович Г.А. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисо-Глебского. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1899. 55 с.

188. Моця О.П. Київська Русь: етапи формування державної території // Археологія. К., 2001. № 1. С. 42-50.

189. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. К.: Стародавній світ, 2011. 316 с.
190. Маракулин В.А. Знаки на предметах сетевого лова в средневековом Новгороде (по материалам Троицкого раскопа) // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Великий Новгород, 2009. Вып. 23. С. 389-397.
191. Медынцева А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI-XIV века. М.: Наука, 1978. 308 с.
192. Медынцева А.А. Надпись на чаше из Чернигова (клад 1985 г.) // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 106-110.
193. Медынцева А.А. Чара Владимира Давыдовича // Проблемы археологии Южной Руси: материалы ист.-археолог. семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв. Чернигов 26-28 сентября 1988». К.: Наукова Думка, 1990. С. 128-134.
194. Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси (по памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века). М.: Наука, 2000. 291 с.
195. Медведев А.Ф. Загадочная надпись XI в. из Новгорода // Славяне и Русь. М.: Наука, 1968. С. 437-439.
196. Мельникова Е.А. Эпиграфика древнерусских платежных слитков (в связи с надписями на гривнах из клада из Бюрге, Готланд) // ДГ. 1994 год. М., 1996. С. 143-150.
197. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. М.: Восточная литература РАН, 2001. 496 с.
198. Мельникова Е.А. Скандинавские амулеты с руническими надписями из Старой Ладоги и Городища на северо-западе Восточной Европы // Древнейшие государства Восточной Европы. М., 1994. С. 231-239.
199. Мельникова Е.А., Арендарь А.П. Граффити на восточных монетах из собрания Черниговского исторического музея им. В. Тарновского // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19-20 січня 1995 р., м. Чернігів). Чернігів: Сіверянська думка, 1995. С. 15-17.
200. Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. К.: Стародавній Світ, 2014. С. 532.

201. Моргилевський І.П. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. К., 1928. С. 197-204.

202. Мудрицька В. Епіграфічна пам'ятка з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: зб. наук. пр. Чернігів, 2005. Вип. 5. С. 34-36.

203. Музееведческая мысль в России XVIII-XX веков: сборник документов и материалов / Под ред. Э.А. Шулепова. М.: Этерна, 2010. 137 с.

204. Новик Т.Г. Середньовічний напис в чернігівських печерах // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18-19 травня 2006 р.). Глухів, 2006. С. 44-46.

205. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. К., 1982. 2 (92). С. 21-31.

206. Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. К., 2012. 231 с.

207. Никулина С.А. «Не зарастет травой забвенья». Раскопки 1840-х гг. во Вщиже Веры Михайловны Зиновьевой (Фоминой). Неопубликованные документы // I Тихановские чтения. Материалы краеведческой научно-практической конференции (14-15 ноября 2006 г.) / Брянск. науч. универ. б-ка им. Ф.И. Тютчева. Брянск, 2007. С. 241-273.

208. Орлов А.С. Библиография русских надписей XI-XIV вв. М.–Л., 1936. 180 с.

209. Павленко С.В. Исследования овручской средневековой индустрии пиррофиллитового сланца: концепция, методы, результаты // Археоминералогия и ранняя история минералогии. Материалы международного семинара. Сыктывкар, Республика Коми, Россия, 30 мая – 4 июня 2005 г. Сыктывкар, 2005. С. 134-136.

210. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). К.: Наукова думка, 1974. 111 с.

211. Петрашенко В.О., Козюба В.К. Нові дані про давньоруську писемність // Археологія. 2008. № 4. С. 90-95.

212. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. К.: Критика, 2015. 456 с.

213. Пуцко В.Г. Вщижский бронзовый хорос // Деснинские древности. Материалы межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвященной памяти

брянского археолога и краеведа Федора Михайловича Заверняева (28.II.1919-18.VI.1994). Брянск: Областная тип-я, 2002. С. 133-142.

214. Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури): навч.-метод. посібник / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко. К., 1997. 180 с.

215. Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования / Йитка Комендова та інші. Оломоуц, 2016. 157 с.

216. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. М.: Высшая школа, 1988. 416 с.

217. Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв.: каталог памятников. САИ. Е1-47. Л., 1982. 136 с.

218. Рыбаков Б.А. Овручские пряслица // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. М., 1946. Вып. 4. С. 21-31.

219. Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 году // Короткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. М., 1960. Вып. 79. С. 27-34.

220. Рыбаков Б.А. Раскопки во Вщиже в 1948-1949 гг. // КСИИМК. М.-Л., 1951. Вып. 38. С. 34-41.

221. Рыбаков Б.А. Вщиж – удельный город XII века // КСИИМК. М.-Л., 1951. Вып. 41. С. 56-58.

222. Рыбаков Б.А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь. М., 1953. С. 75-120.

223. Рыбаков Б.А. Русская эпиграфика X-XIV вв. (состояние, возможности, задачи) // Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки. М.: Изд-во Московского университета, 1984. С. 34-58.

224. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XIV ст. М.: Наука, 1964. 48 с.

225. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1948. 792 с.

226. Рыбаков Б.О. Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі // Археологія. К., 1947. Т. I. С. 53-64.

227. Рыбина Е.А. Западноевропейская система знаков собственности // Вспомогательные исторические дисциплины. Л.: Наука, 1981. Т. XII. С. 282-296.

228. Рыбина Е.А. Археологические очерки истории новгородской торговли X-XV вв. М.: Изд-во Московского университета, 1978. 167 с.

229. Рыбина Е.А. Новгород и Ганза. М.: Рукописные памятники Древней Руси. 2009. 320 с.
230. Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв. СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1992. 172 с.
231. Розенфельд Р.Л. О производстве и датировке овручских пряслиц // Советская Археология. М.: Наука, 1964. № 4. С. 220-224.
232. Русина О. Сіверська земля у складі Великого Князівства Литовського. К., 1998. 243 с.
233. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. М.: Синодальная тип-я, 1916. 101 с.
234. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV археологического съезда. М.: Синодальная тип-я, 1916. 41 с.
235. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / За ред. Моця О.П. К.: Шлях, 2003. 232 с.
236. Сергеева М.С. Деякі особливості орнаментики давньоруських виробів з кістки в Лісостеповому Придніпров'ї // «Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі»: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 145-149.
237. Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. К.: Академперіодика, 2002. № 4. С. 50-58.
238. Сергеева М.С. К вопросу о внешнем факторе развития художественной резьбы по кости в Южной Руси // Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник 2014-2015. Харьков, 2015. Выпуск 13. С. 244-256.
239. Сергеева М.С., Черненко О.Є. Дерев'яні вироби з давньоруського Чернігова (матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця) // Археологія. К., 2016. № 1. С. 32-42.
240. Соколова Т.Н., Рудская П.А., Соколов А.П. Архитектурные обмеры. М.: Архитектура-С, 2007. 114 с.
241. Словарь старославянского языка. Репринтное издание. Том 1. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. 950 с.
242. Словарь старославянского языка. Репринтное издание. Том 2. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. 648 с.

243. Словарь старословянского языка. Репринтное издание. Том 3. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. 680 с.
244. Словарь старословянского языка. Репринтное издание. Том 4. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. 1054 с.
245. Социокультурный контекст науки / Под ред. Мамчур Е.А. М.: ИФРАН, 1998. 221 с.
246. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992. 543 с.
247. Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков): Около 10000 слов. М.: Русский язык, 1994. 842 с.
248. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Войцехівська І.Н. та інші. К.: Либідь, 2008. 520 с.
249. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб.; Тип-я императорской академии наук, 1912. Том третий. 1684 с.
250. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб.: Тип-я императорской академии наук, 1902. Том второй. 1802 с.
251. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб.: Тип-я императорской академии наук, 1893. Том первый. 1416 с.
252. Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбниці потрібной» Иоанникия Галытовского в русском переводе. Чернигов: Десна, 2013. 312 с.
253. Толочко А.П. Очерки начальной Руси. Киев–Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. 336 с.
254. Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. 1998. № 2. С. 151-155.
255. Тимошенко В.І., Ватау Н.В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 117-119.
256. Уваров А.С. Древний храм на Вщижском городище // Уваров А.С. Сборник мелких трудов. Издание ко дню 25-летия со дня кончины. М., 1910. Т. 2. С. 386-388.

257. Фатьков А.М., Яганов А.В. Находки заготовок белокаменных изделий из раскопок селища Большое Саврасово 2 в 2013 году // Археология Подмосковья: материалы научного семинара. Выпуск 11. М.: Институт археологии РАН, 2015. С. 412-433.

258. Федорова Е.В. Латинская эпиграфика. М.: Изд-во Московского университета, 1969. 323 с.

259. Флерова В.Е. Граффити Хазарии. М.: Эдиториал УРСС, 1997. 176 с.

260. Холостенко Н.В. Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. Л.: Наука, 1974. С. 199-202.

261. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого Монастыря в Чернигове // Памятники культуры. Исследования и реставрация. Вып. 3. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1961. С. 5-68.

262. Холостенко Н.В. Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северском // Сб. сообщений института «Киевпроект». К., 1958. № 1-2. С. 34-43.

263. Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология, 1967. № 2. С. 188-210.

264. Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследование памятников культуры. М., 1990. Вып. III. С. 6-18.

265. Черненко О.Є. Графіті з княжого терема на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Чернігівські старожитності: збірник наукових праць. Чернігів, 2016. Вип. 4(7). С. 126-130.

266. Черненко О.Є. Чернігів XIII-XIV ст. у світлі нових археологічних досліджень // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 18-25.

267. Черненко Е.Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // Stratum plus. Археология и культурная антропология. Кишинев, 2016. № 5. С. 83-97.

268. Черненко Е.Е. К вопросу об однефных храмах Древней Руси (по материалам исследований Ильинской церкви в Чернигове) // Белорусское Подвинье: опыт, метод и выводы полевых и междисциплинарных исследований. Сб. науч. докл. III Междунар. науч. конф. Новополоцк ПДУ, 2016. С. 80-88.

269. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Новик Т.Г. Дослідження Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. К., 2014. 293 с.

270. Черненко О.Є., Новик Т.Г., Міхеєнко К.М. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. // Могилянські читання: зб. наук. праць. К., 2016. С. 193-196.

271. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*. К., 2005. Т. IV. С. 7-21.

272. Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання 2014 року: зб. наук. пр.: давньоруські храми: дослідження та збереження. До 925-ліття освячення Великої печерської церкви. К., 2015. С. 328-338.

273. Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Архітектурно-археологічні дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору // Археологічні дослідження в Україні 2014. К.: Стародавній Світ, 2015. С. 300-303.

274. Черненко О.Є., Новик Т.Г., Міхеєнко К.М. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2015 р. К., 2016. С. 228-230.

275. Черепнин Л.В. Русская Палеография. М.: Государственное изд-во политической литературы, 1956. 616 с.

276. Чахидзе В.Н. Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. М.: ТАУС, 2008. 328 с.

277. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова? З пробл. східнослов. глотогонії: Дві ст. про постановня укр. мови. К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. 33 с.

278. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.

279. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів, 1999 р. 184 с.

280. Шляпкин И.А. Русская палеография. СПб.: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1913. 102 с.

281. Щербак А.М. Несколько слов о приемах чтения рунических надписей, найденных на Дону // Советская Археология. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954. Т. XIX. С. 269-282.

282. Щербак А.М. Знаки на керамике и кирпичях из Саркела – Белой Вежи (к вопросу о языке и письменности печенегов) // МИА. М., 1959. № 75. С. 363-367.

283. Щепкин В.Н. Русская Палеография. М.: Наука, 1967. 220 с.

284. Щепкин В.Н. Новгородские надписи «graffiti» // Древности: Труды Московского Археологического общества. М., 1905. Т. XIX, Вып. III. С. 35.
285. Юрганов А.Л. Категории русской средневековой культуры. М.: Мирос, 1998. 448 с.
286. Яворский Д.Р. *Rax Naturalis* (социокультурные импликации понятия «природа» в европейской философии): монография. Волгоград, 2012. 232 с.
287. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. К.: Laurus, 2012. 472 с.
288. Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. К.: Лаурус. Критика, 2017. 704 с.
289. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. М.: Изд-во МГУ, 1956. 208 с.
290. Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990-1996 гг.) Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. М.: Русские словари, 2000. Том X. 430 с.
291. Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997-2000 гг.). М.: Русские словари, 2004. Том XI. 287 с.
292. Altmann Gabriel, Fengxiang Fan *Analyses of Script. Properties of Characters and Writing Systems*. Berlin-New York, 2008. 169 с.
293. Düwel Klaus. *Runenkunde 4., überarbeitet und aktualisierte*. Verlag J.B. Metzler Stuttgart Weimar, 2008. 295 с.
294. Glen D. Curry, Scott H. Decker *Graffiti*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.britannica.com/art/graffiti-art> (дата звернення: 07.04.2018).
295. Jaan Puhvel *Epigraphy*. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/epigraphy> (дата звернення: 07.04.2018).
296. Kulecki M. *Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wisniowieckiego*. Warszawa, 1997. 238 с.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А.

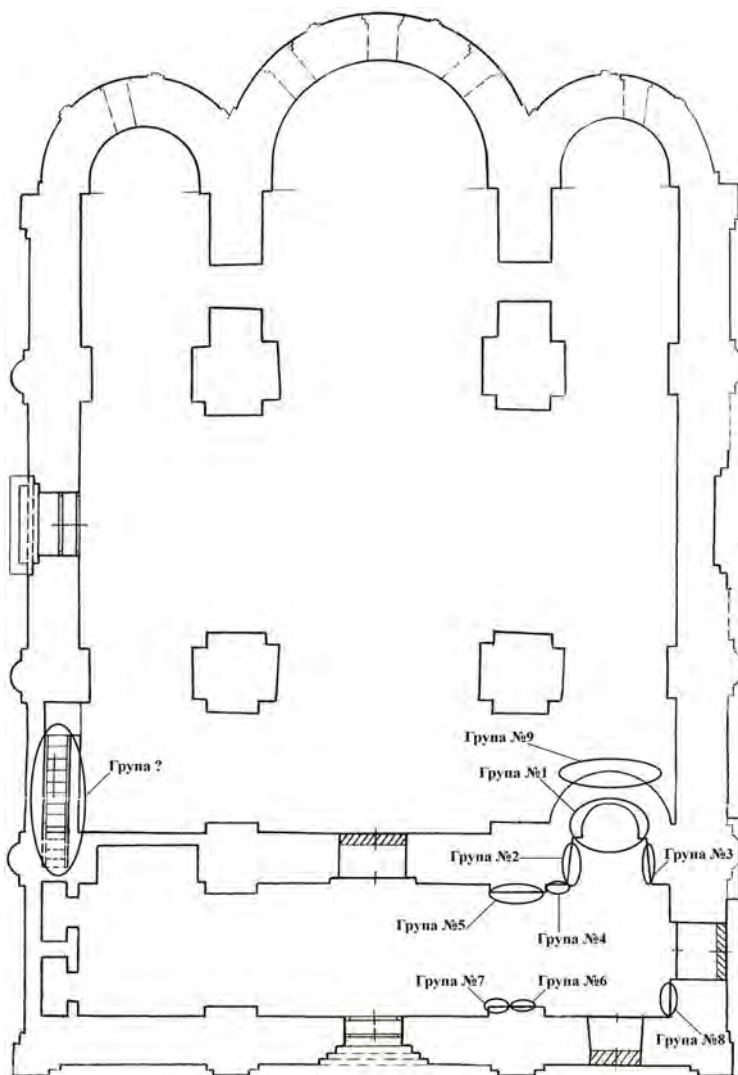

Рис. 1. Картограма груп графіті
в Успенському соборі Сельського монастиря.

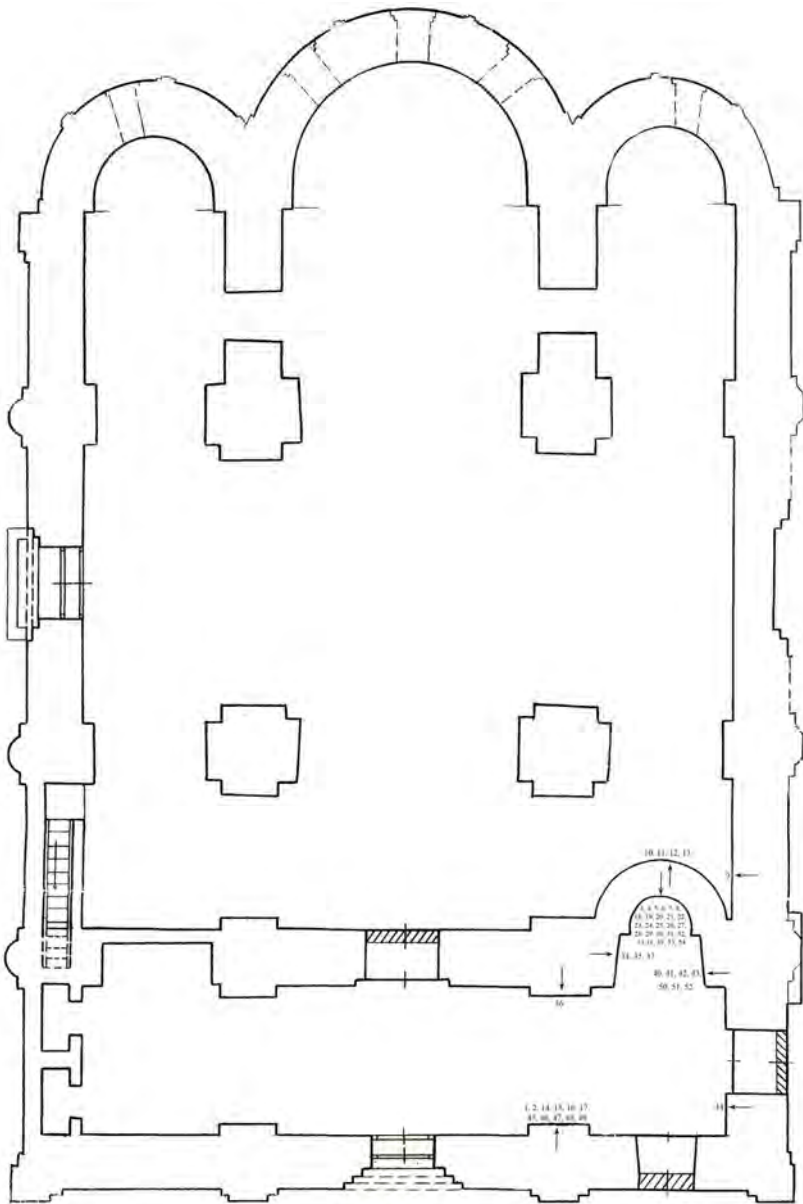

Рис. 2. Картограма графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря.

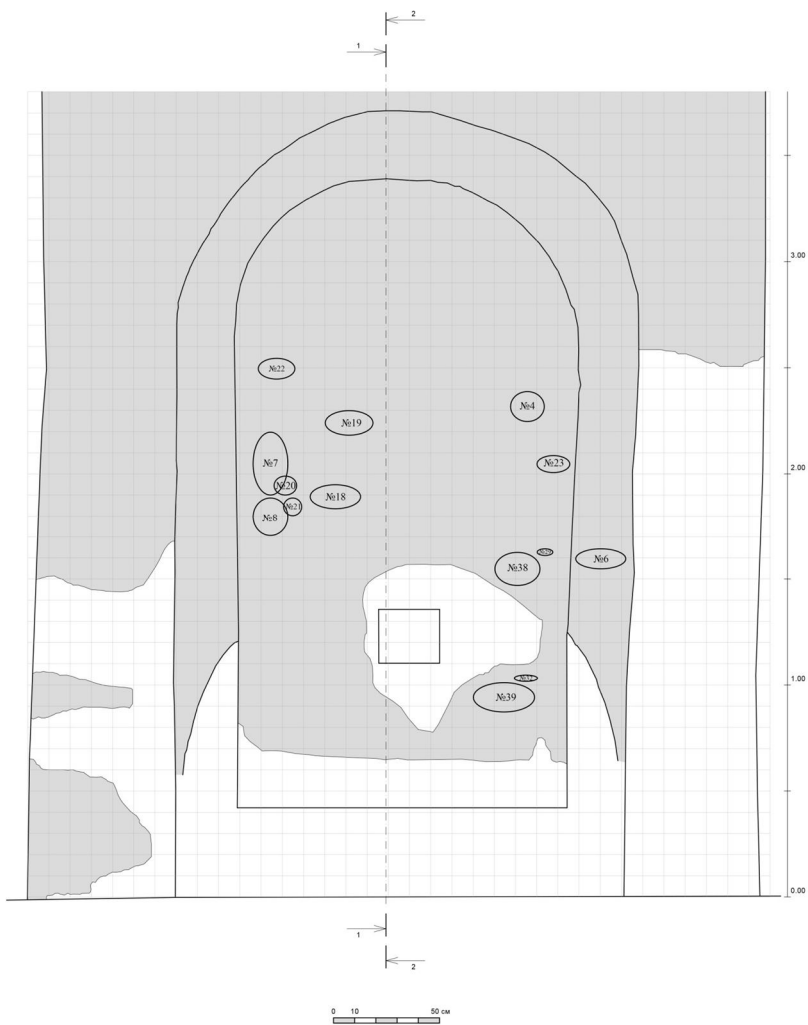

Рис. 3. Картограма графіті у апсиді «хрещальні»: східний бік.

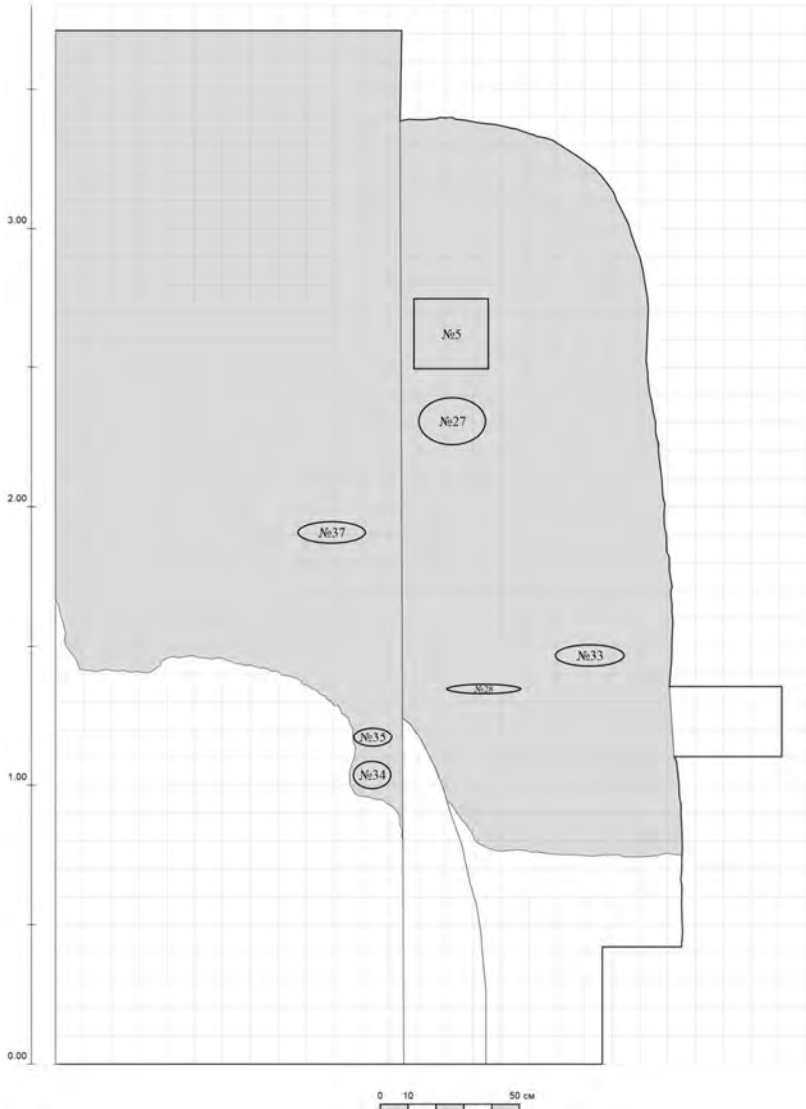

Рис. 4. Картограма графіті у апсиді «хрещальні»: північний бік.

1-1

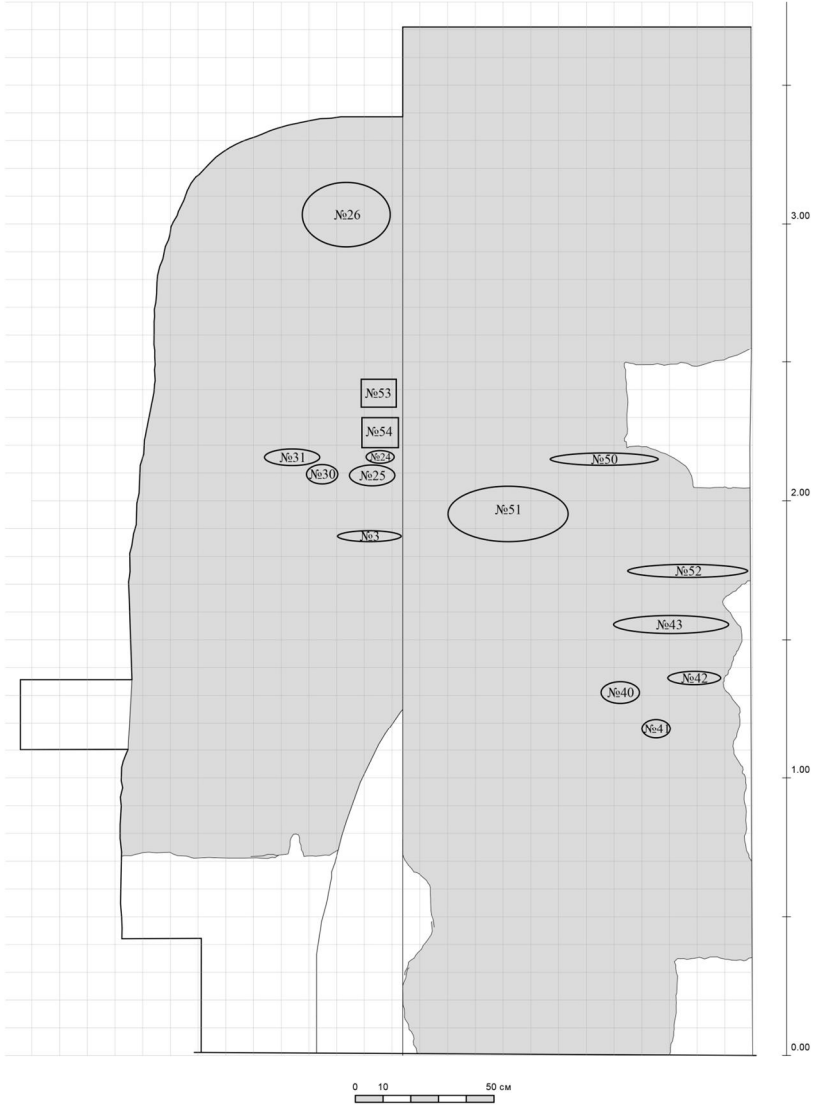

Рис. 5. Картограма графіті у апсиді «хрещальні»: південний бік.

Рис. 6. Графіті на південному фасаді
Спасо-Преображенського собору.
Фото 2017 р.

Рис. 7. Скринька-мошевик
з вівтаря Спасо-Преображенського собору
[71]

Рис. 8. Фрагменти тиньку з графіті із розкопок храму-усипальниці в Чернігові у 1985-1986 рр. [13, рис. 96].

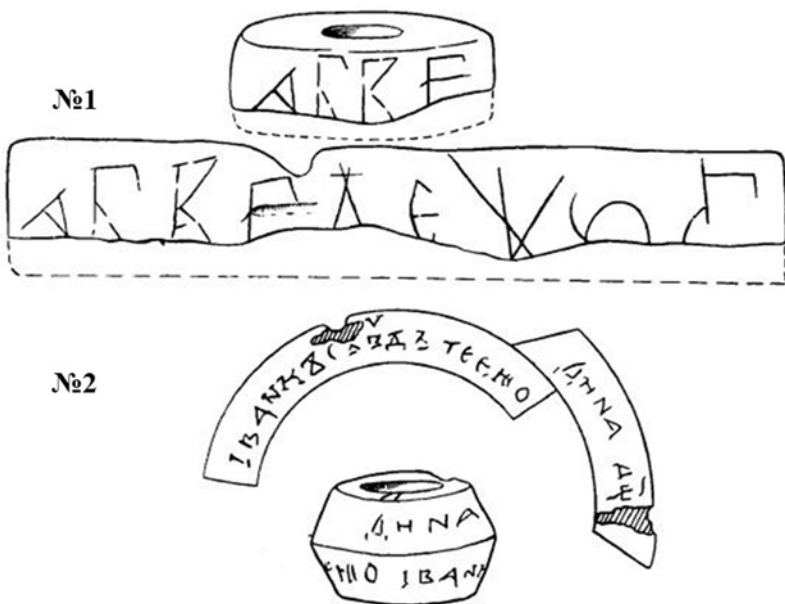

Рис. 9. Пряслиця з розкопок Любеча у 1957 р. (за: Б.О. Рибаківим) [218, с. 33].

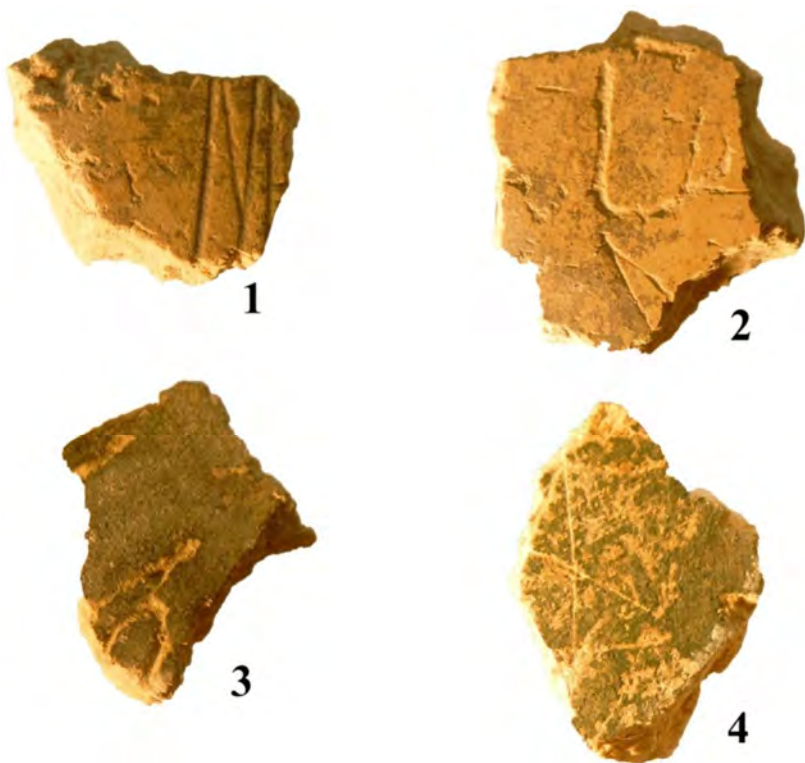

Рис. 10. Фрагменти тиньку з графіті
із розкопок біля Іллінської церкви у 1972-1973 рр. [75].

Рис. 11. Фрагменти тиньку з графіті із розкопок біля Іллінської церкви у 2000 р. [НАІЗ «Чернігів Стародавній», КН 1601].

Рис. 12. Графіті на стіні підземної споруди поблизу дзвіниці Іллінської церкви. Фото 1995 р. [203, с. 45].

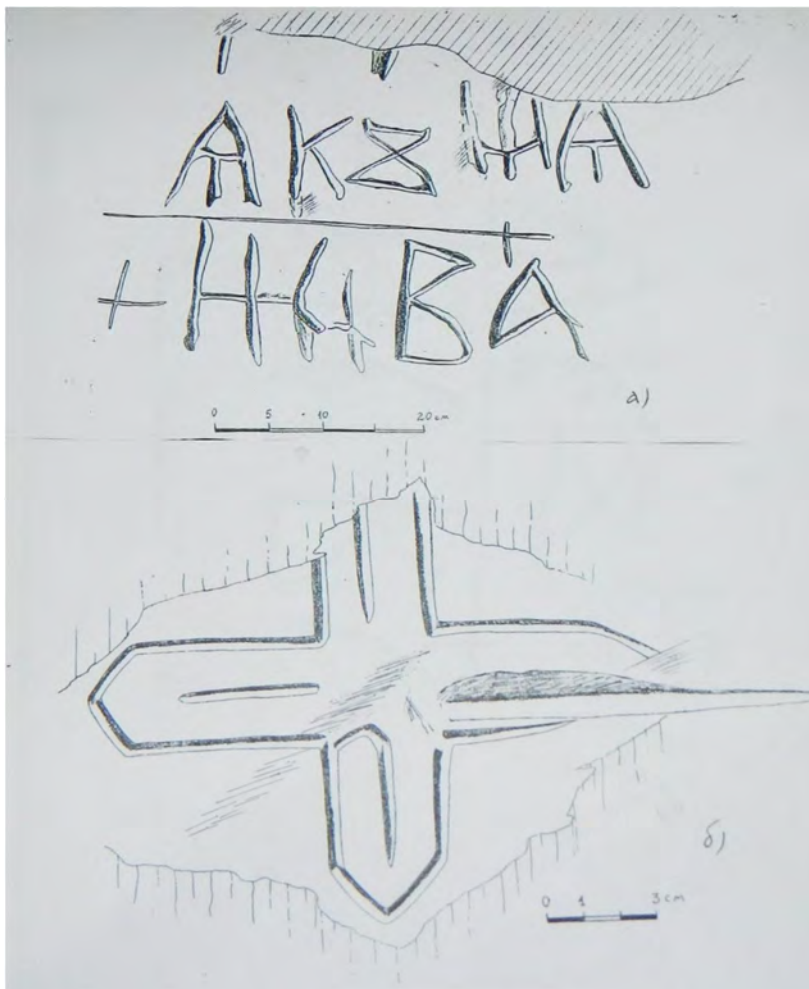

Рис. 13. Замальовка графіті на стінах підземних споруд поблизу дзвіниці Іллінської церкви (за: Т.Г. Новик) [203, с. 45].

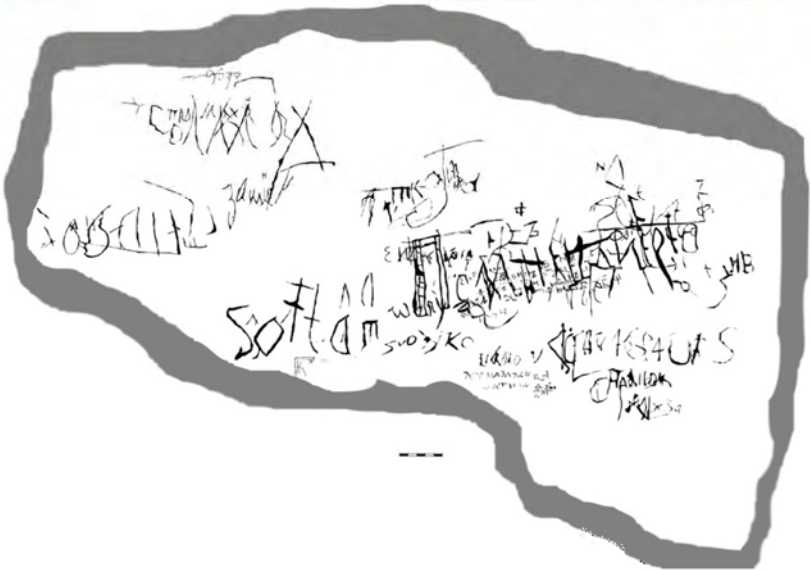

Рис. 14. Група графіті № 6
в Успенському соборі Слєцького монастиря, фото та промальовка.

Рис. 15. Фрагменти давньоруських графіті під пізнішими нашаруваннями у групі № 6, промальовка.

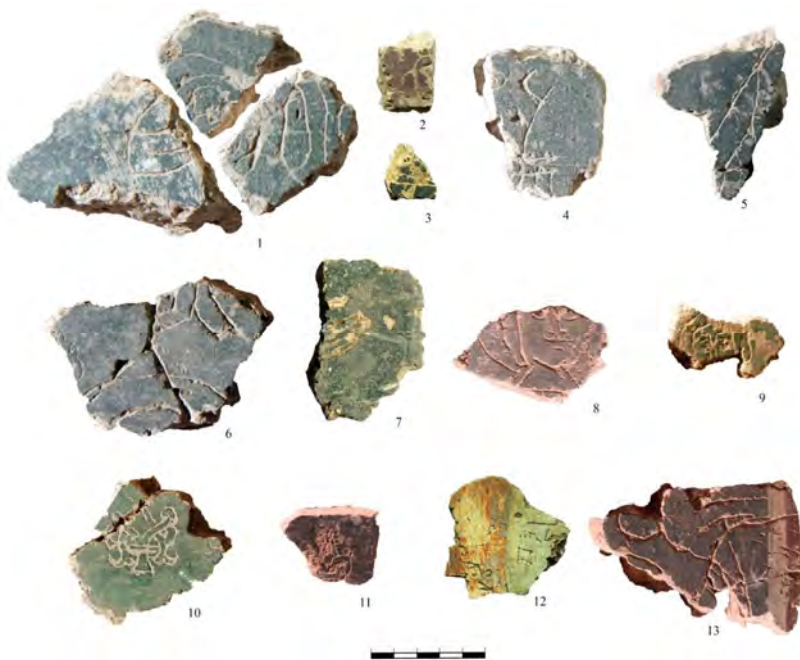

Рис. 16. Фрагменти фрески з малюнками-графіті з розкопок поблизу Успенського собору [73].

Рис. 17. Фрагмент фрески з графіті з розкопок поблизу Успенського собору: графіті № 1 [73].

Рис. 18. Фрагмент фрески з графіті
з розкопок поблизу Успенського собору: графіті № 2 [73].

Рис. 19. Фрагмент фрески з графіті з розкопок поблизу Успенського собору: графіті № 3 [73].

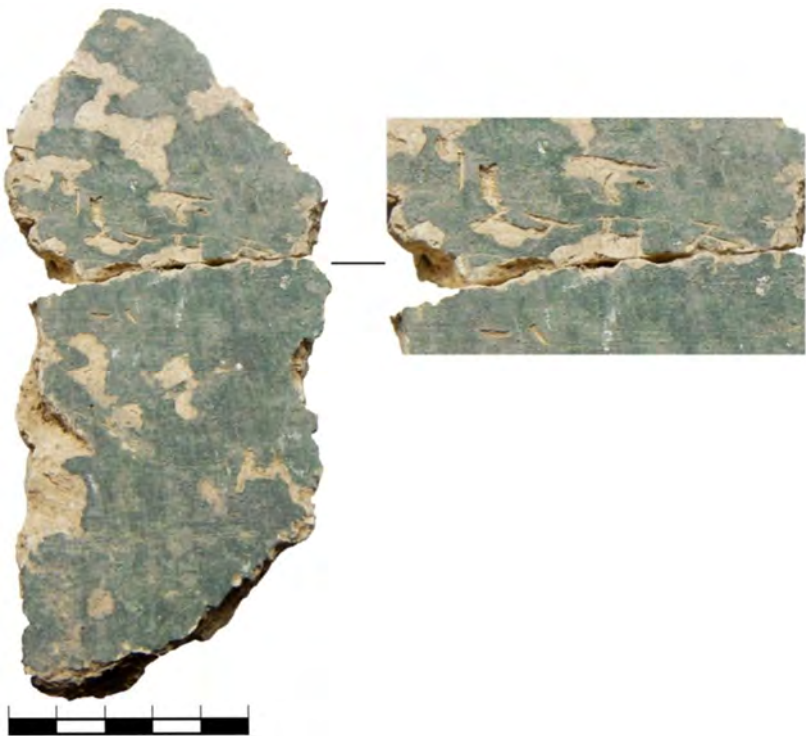

Рис. 20. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору:
графіті № 4 [73].

Рис. 21. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору:
графіті № 5 [73].

Рис. 22. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору:
графіті № 6 [73].

Рис. 23. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору:
графіті № 7 [73].

Рис. 24. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору:
графіті № 8 [73].

Рис. 25. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору:
графіті № 9 [73].

Рис. 26. Фрагмент фрески з графіті із Успенського собору:
графіті № 10 [73].

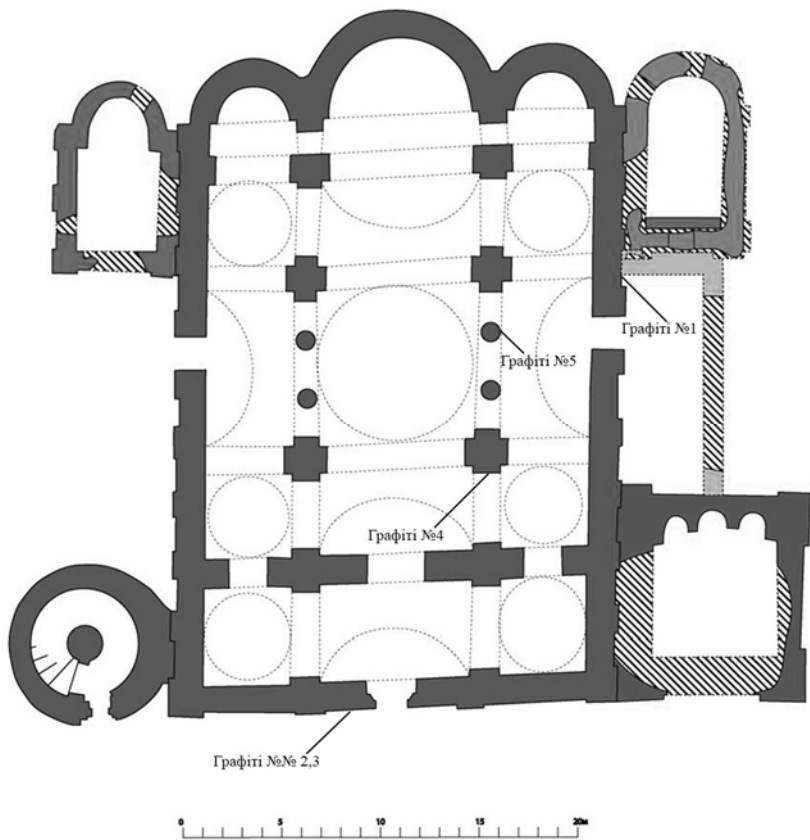

Рис. 27. Картограма графіті у Спасо-Преображенському соборі
(за: О.Є. Черненко)

Рис. 28. Зондажі в західному тамбурі
Спасо-Преображенського собору.
Фото 2016 р. з позначенням розміщення графіті.

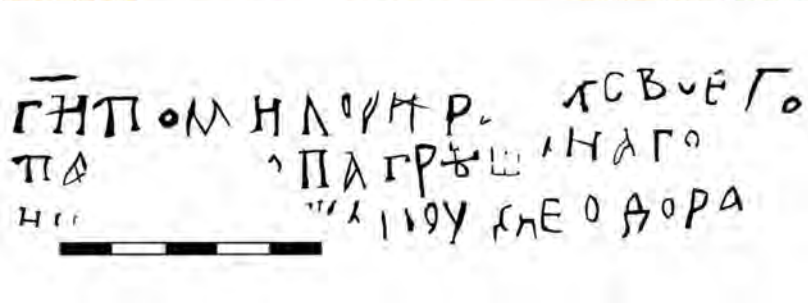

Рис. 29. Графіті № 2 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

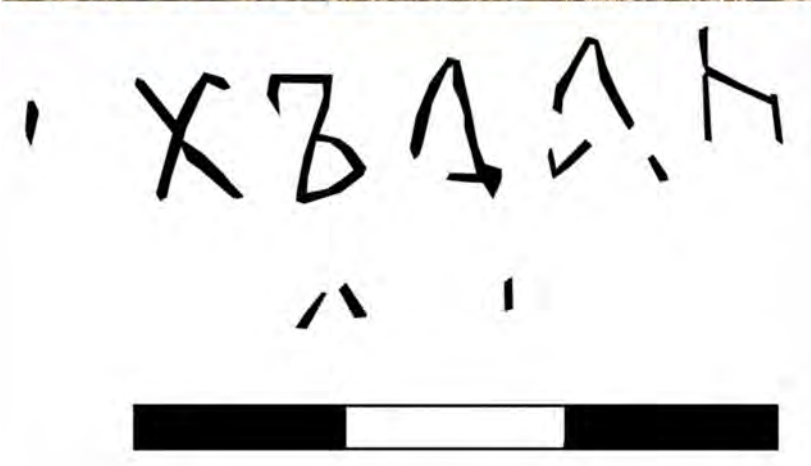

Рис. 30. Графіті № 3 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

Рис. 31. Малюнок-графіті у Спасо-Преображенському соборі:
зображення шестираменного хреста

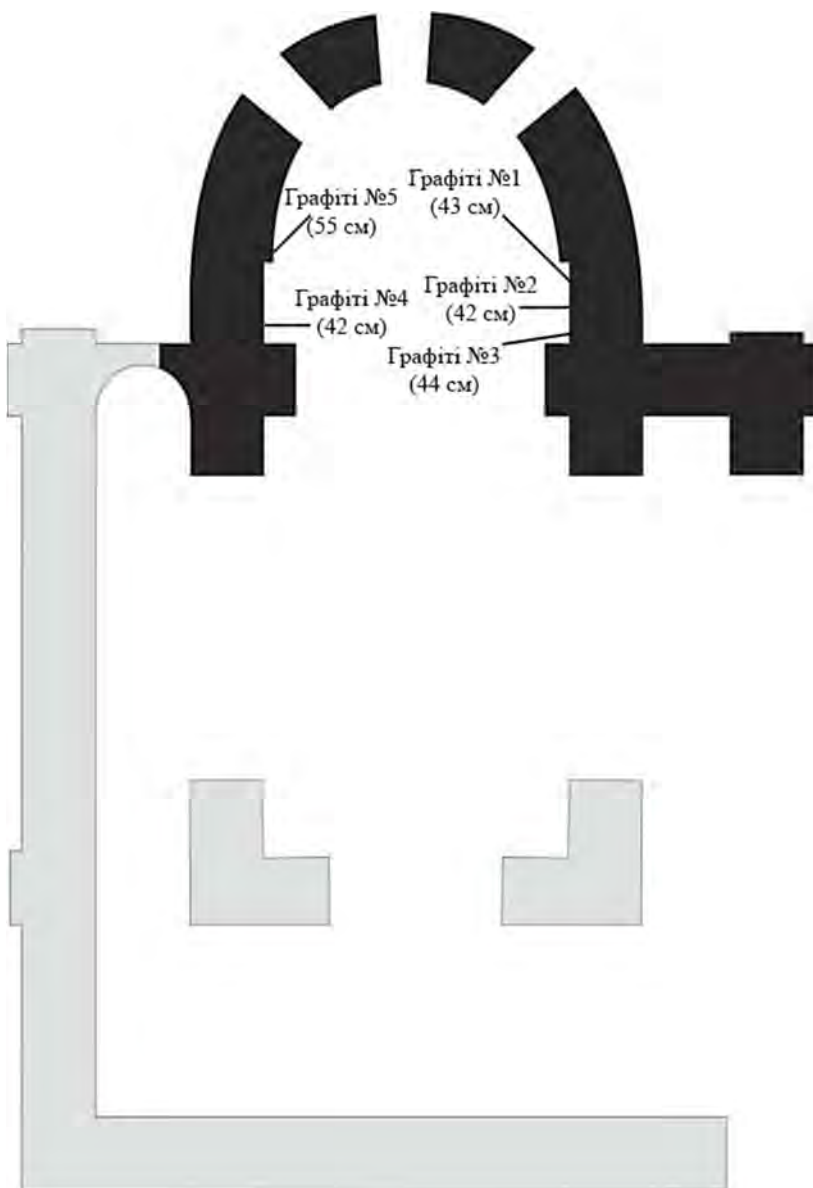

Рис. 32. Картограма графіті у Михайлівській церкві (Юр'єва божниця) в м. Остер (за: М. Константиновичем) [169].

Рис. 33. Фото графіті № 1 в Михайлівській церкві в Острі.

Рис. 34. Фото графіті № 1 в Михайлівській церкві в Острі.

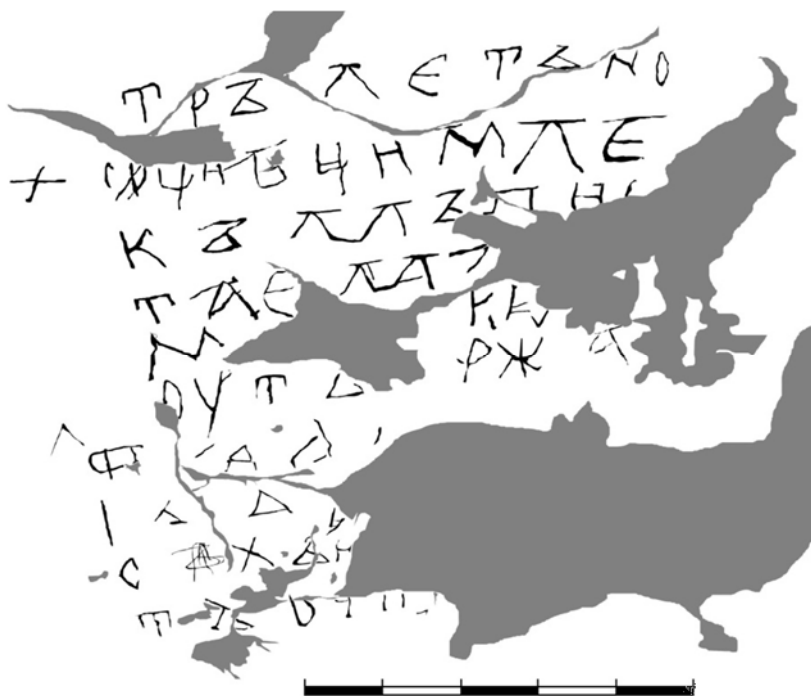

Рис. 35. Промальовка графіті № 1 в Михайлівській церкві в Острі.

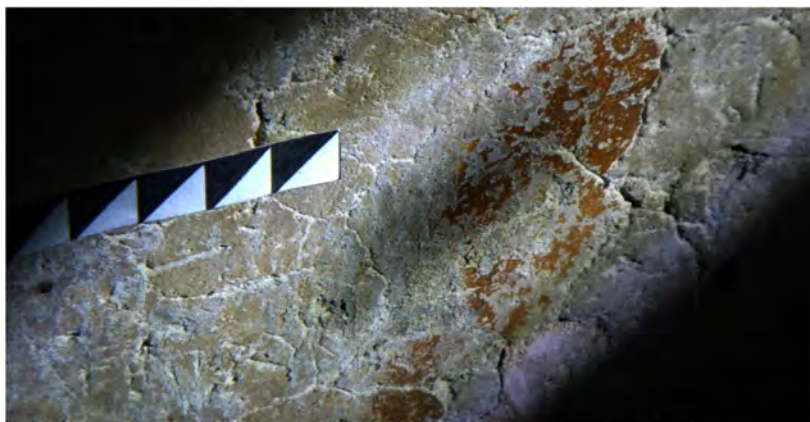

Рис. 36. Графіті № 2 в Михайлівській церкві в Острі, фото та промальовка.

Рис. 37. Графіті № 3 в Михайлівській церкві в Острі, фото та промальовка.

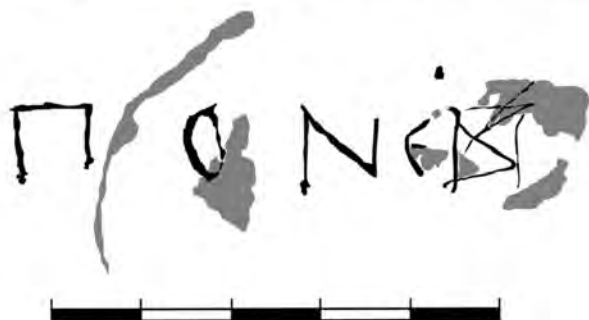

Рис. 38. Графіті № 4 в Михайлівській церкві в Острі,
фото та промальовка.

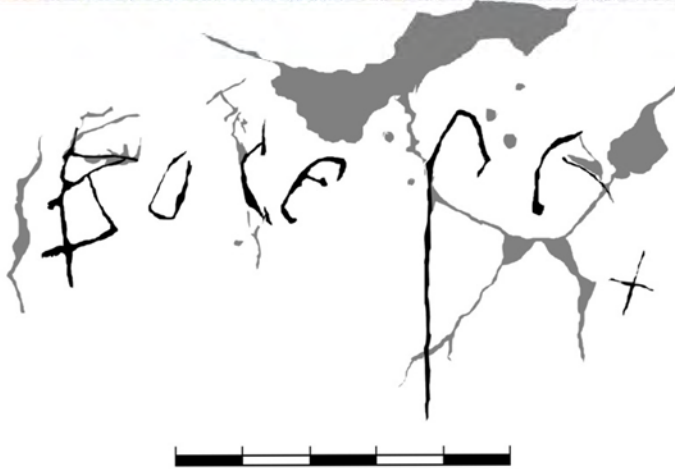

Рис. 39. Графіті № 5 в Михайлівській церкві в Острі,
фото та промальовка.

Рис. 40. Бронзова «арка» із Вщижа та графіті на ній
(за: Б.О. Рибаківим) [224, с. 253-255].

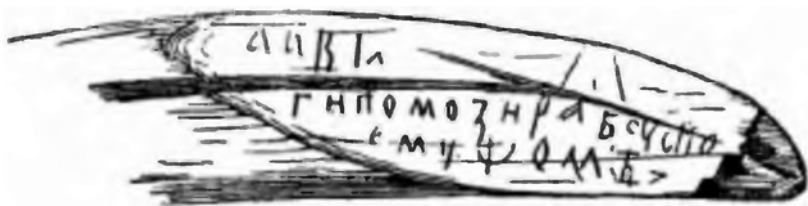

Рис. 41. Графіті на іклі кабана із Вщижа
(за: Б.О. Рибаківим) [221, с. 118].

Рис. 42. Дерев'яна миска з надписом з Гомеля
(за: О.А. Макушниковим) [183, с. 74].

Рис. 43. Фрагменти фресок з графіті з розкопок
Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському
[НСІКЗ «Слово о полку Ігоровім», б/н].

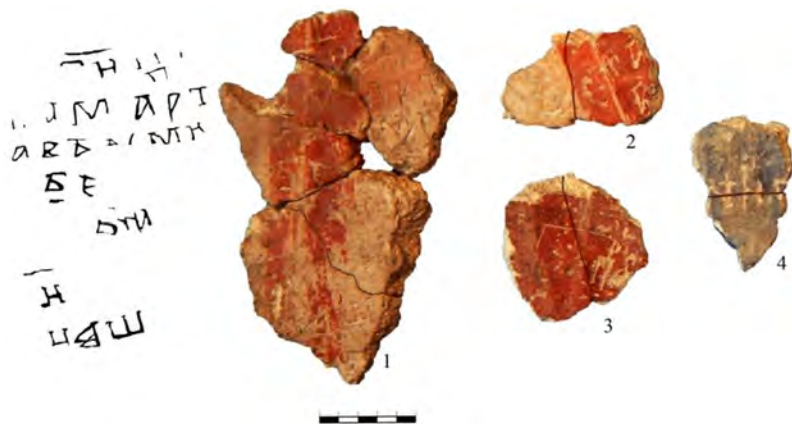

Рис. 44. Фрагменти фресок з графіті з розкопок Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському, фото та промальовка [НСІКЗ «Слово о полку Ігоровім», б/н].

Рис. 45. Фрагменти фресок з графіті з розкопок «княжого терему» у Новгороді-Сіверському. [264, с. 128].

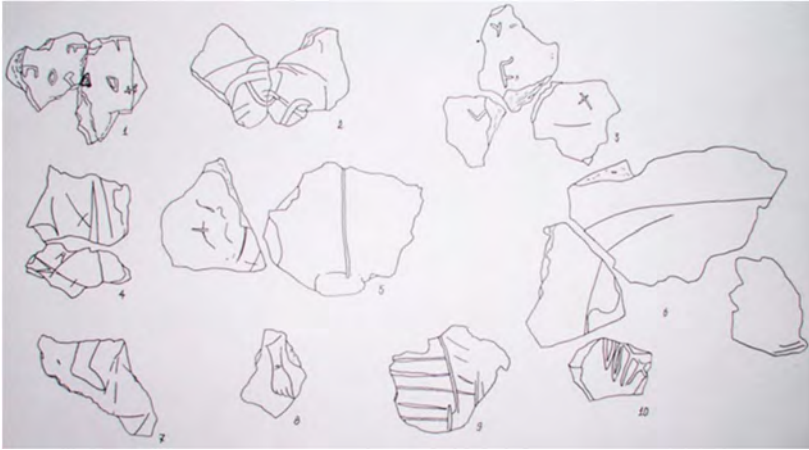

Рис. 46. Фрагменти фресок з графіті із «княжого терему» у Новгороді-Сіверському (за: О.Є. Черненко) [264, с. 128].

Рис. 47. Графіті на пряслиці з розкопок у Новгороді-Сіверському, фото та промальовка [НСІКЗ «Слово о полку Ігоревім», б/н].

Рис. 48. Важок з розкопок по вул. Князя Чорного в 2015 р., фото та промальовка.

Рис. 49. Графіті на пряслиці з розкопок у Чернігові, фото та промальовка [НАІЗ «Чернігів Стародавній», б/н].

Рис. 50. Графіті на пряслиці з розкопок поселення Ліскове, фото та промальовка [37].

Рис. 51. Графіті на фрагментах амфор з розкопок поселення Ліскове [1 – 34; 2 – 35; 3 – 36].

Рис. 52. Графіті на фрагментах амфор з розкопок у Чернігові (1953, 1985, 1995 рр.) [1 – 32; 2 – 33; 3 – 53].

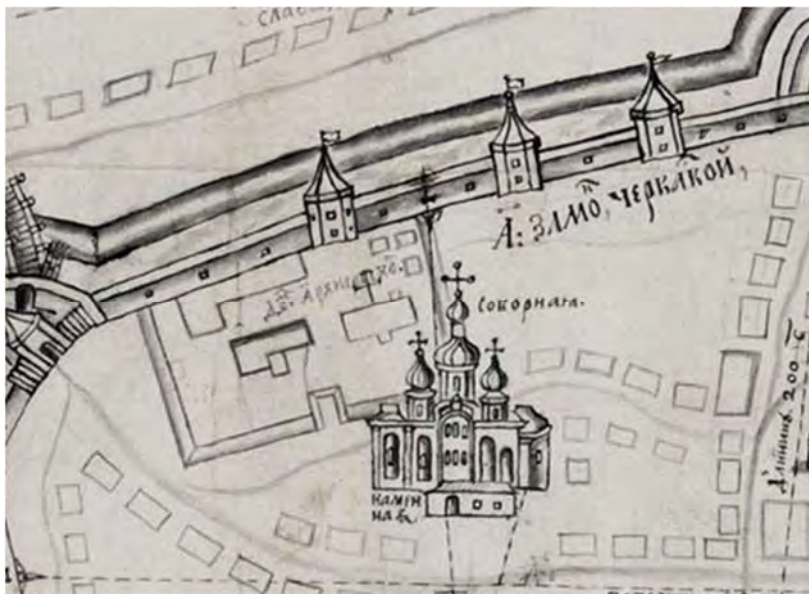

Рис. 53. Зображення південної галереї Спасо-Преображенського собору на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. [140, с. 427].

Рис. 54. Графіті на південній стіні Спасо-Преображенського собору (за: С.О. Висоцьким) [118, с. 93].

Рис. 55. Графіті № 1 зі Спасо-Преображенського собору, фото та промальовка.

Рис. 56. Графіті № 1 зі Спасо-Преображенського собору, фрагменти слів із другого рядку.

Рис. 57. Графіті № 4 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

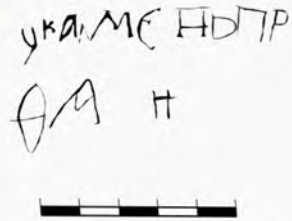

Рис. 58. Графіті № 5 у Спасо-Преображенському соборі,
фото та промальовка.

Рис. 59. Графіті № 1 з Успенського собору,
фото та промальовка.

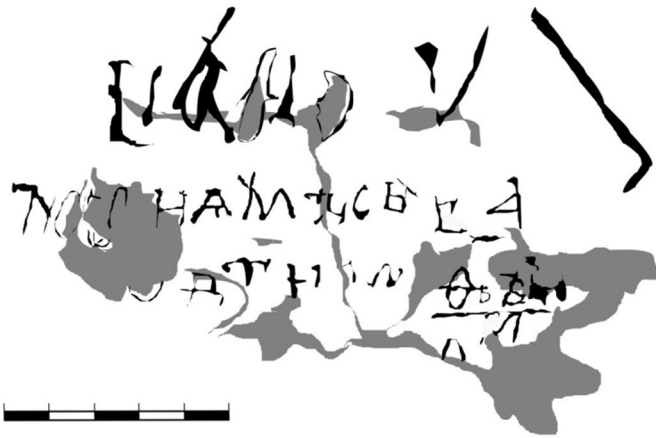

Рис. 60. Графіті № 2 з Успенського собору,
фото та промальовка.

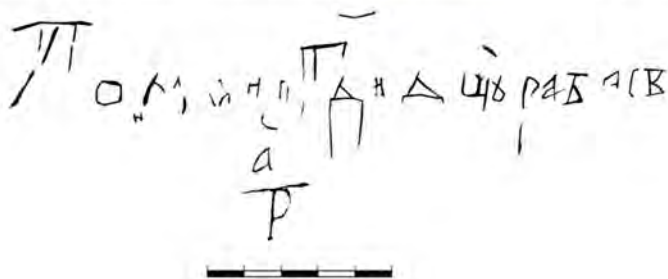
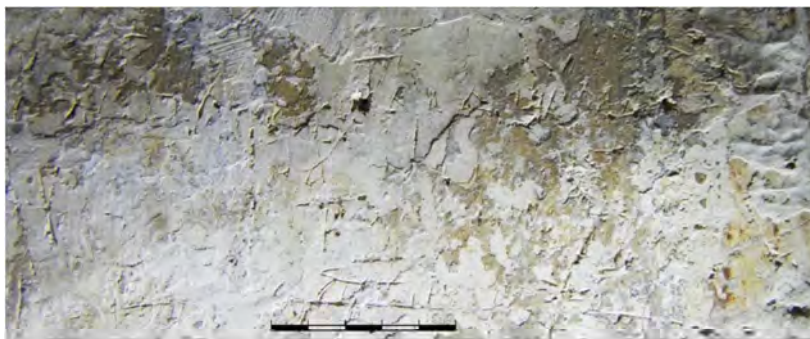

Рис. 61. Графіті № 3 з Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис. 62. Графіті № 32 з Успенського собору,
фото та промальовка.

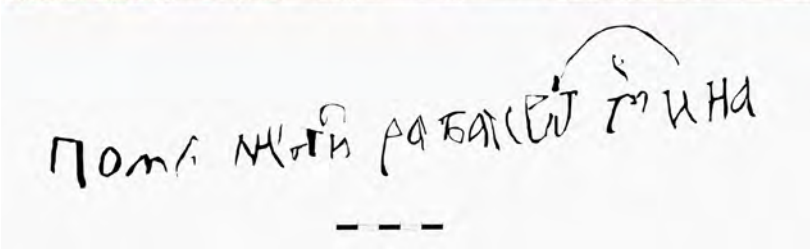

Рис. 63. Графіті № 33 з Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис. 64. Графіті № 36 з Успенського собору,
фото та промальовка.

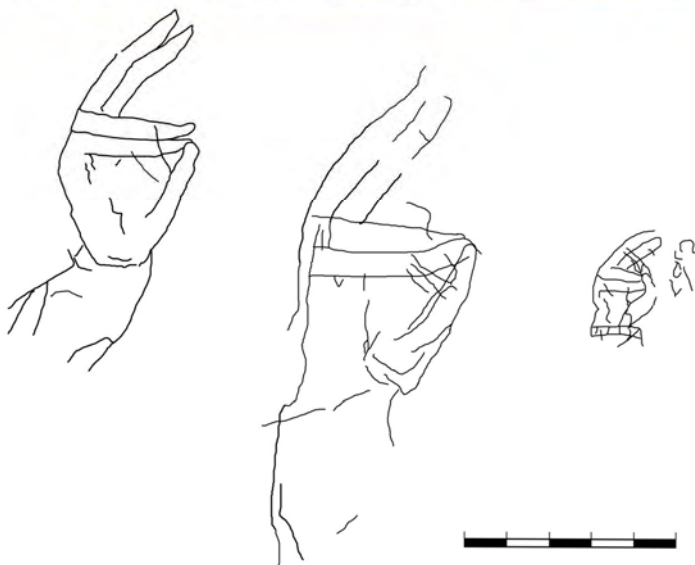
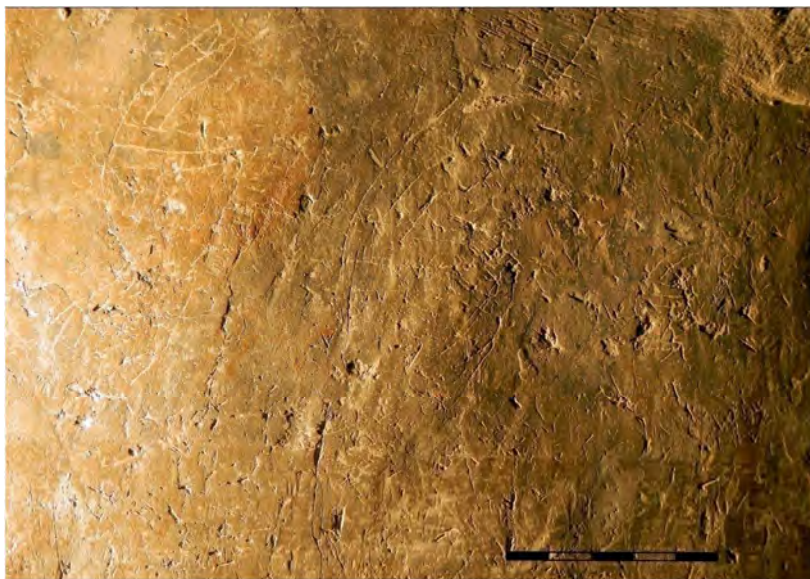

Рис. 65. Малюнки-графіті з Успенського собору, група № 6, фото та промальовка.

Рис. 66. Графіті № 4 з Успенського собору,
фото та промальовка.

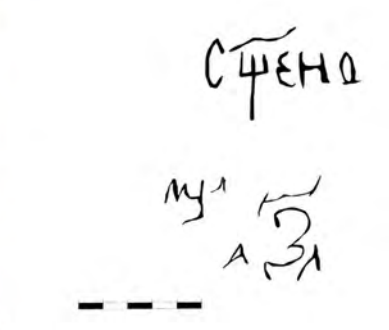
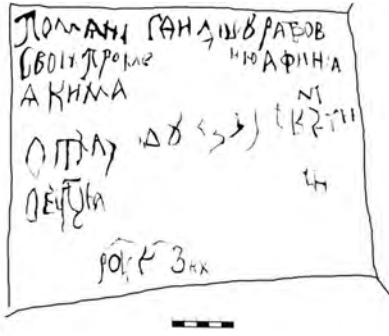

Рис. 67:
1 – Графіті № 5 з Успенського собору,
фото та промальовка;
2 – Графіті №№ 24-25 з Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис. 68. Могильна плита з розкопок Спасо-Преображенського собору у Новгороді-Сіверському [10, рис. 83, 84].

Рис. 69. Графіті з Антонієвих печер, фото та промальовка [20, фото 89, 90; рис. 20].

Рис. 70. Графіті № 6 з Успенського собору, фото та промальовка.

Рис. 71. Графіті № 7 з Успенського собору, фото та промальовка.

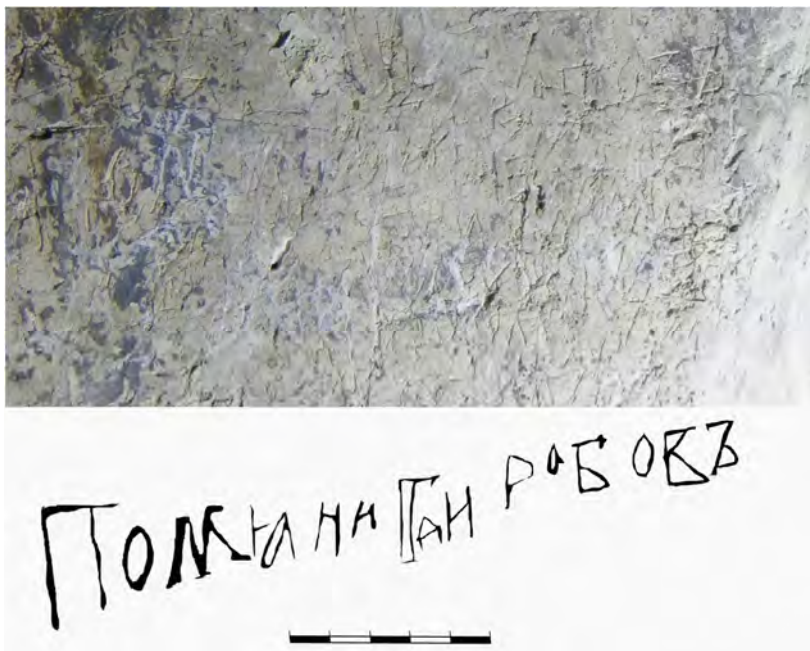

Рис. 72. Графіті № 18 з Успенського собору, фото та промальовка

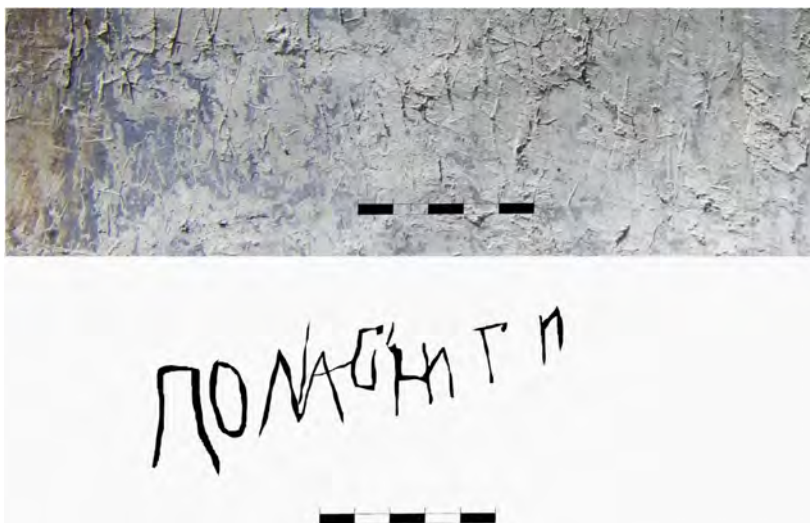

Рис. 73. Графіті № 19 з Успенського собору, фото та промальовка.

Рис. 74. Графіті № 21 з Успенського собору,
фото та промальовка.

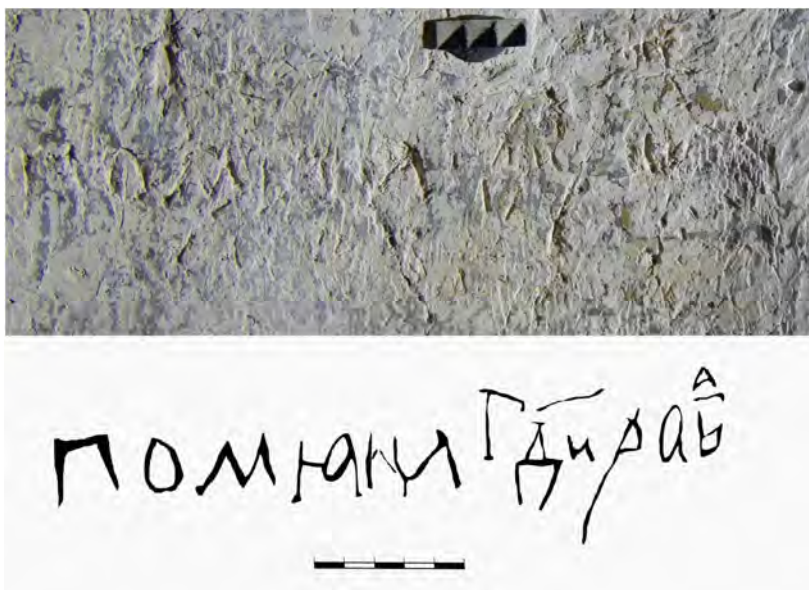

Рис. 75. Графіті № 23 з Успенського собору,
фото та промальовка.

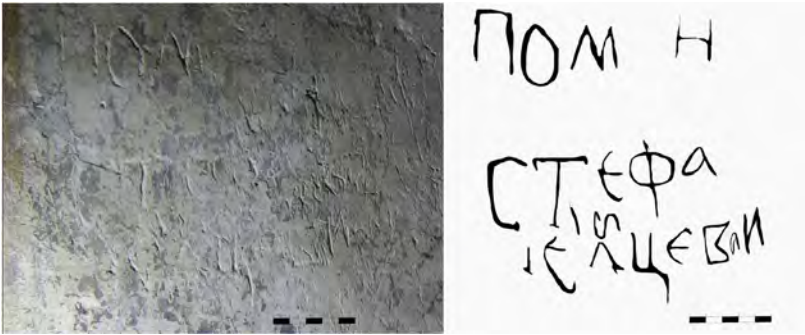

Рис. 76. Графіті № 27 з Успенського собору,
фото та промальовка.

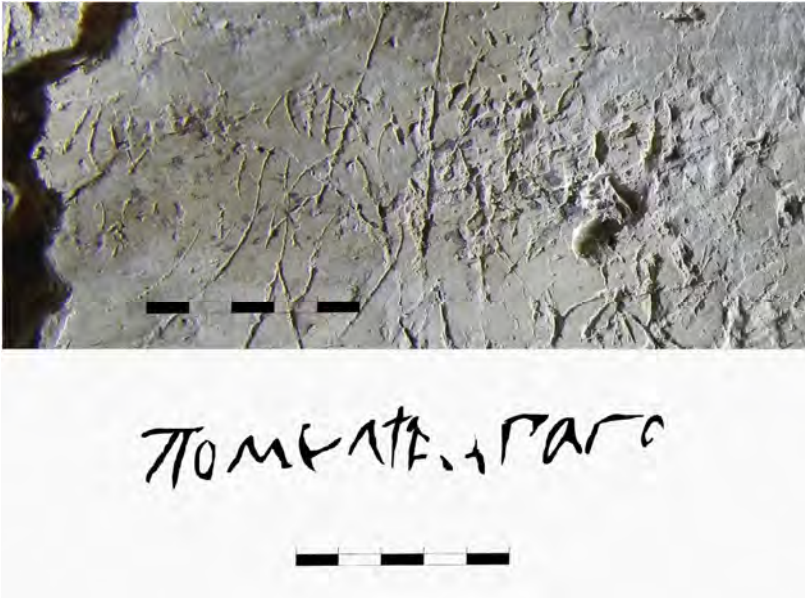

Рис. 77. Графіті № 30 з Успенського собору,
фото та промальовка.

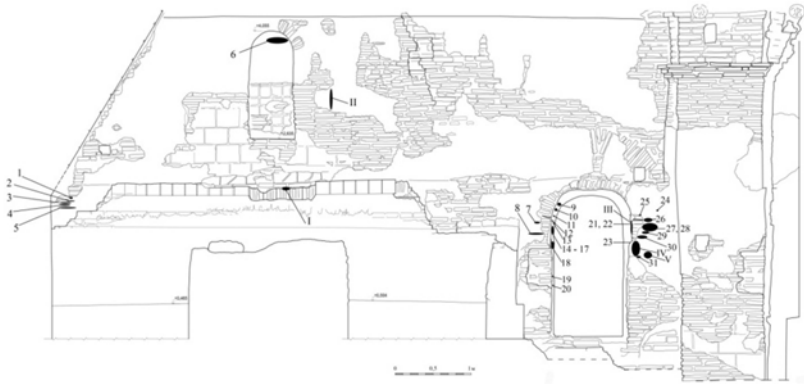

Рис. 78. Картограма надписів та малюнків на північному фасаді Іллінської церкви.

Рис. 79. Графіті №№ 11-17 на Іллінській церкві (у арці), фото та промальовка.

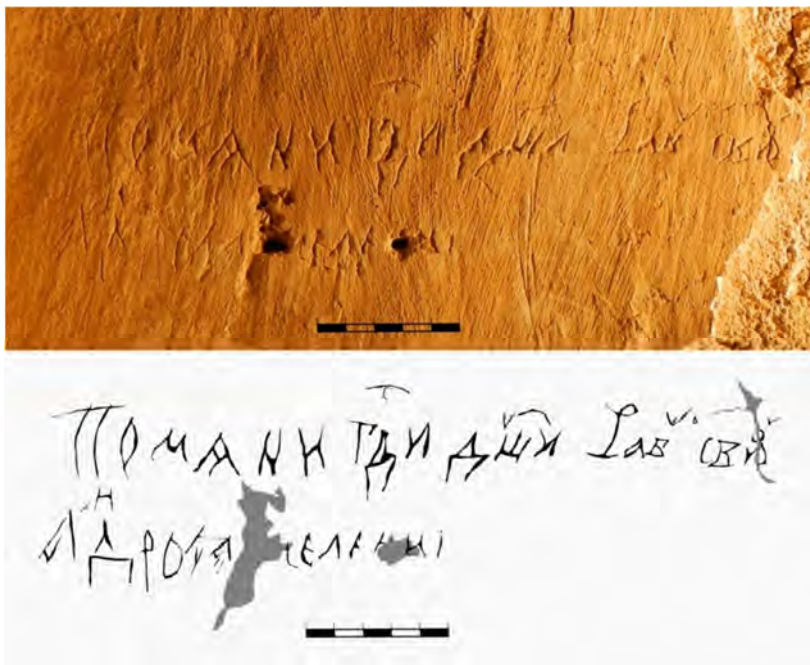

Рис. 80. Графіті № 8 на Іллінській церкві,
фото та промальовка.

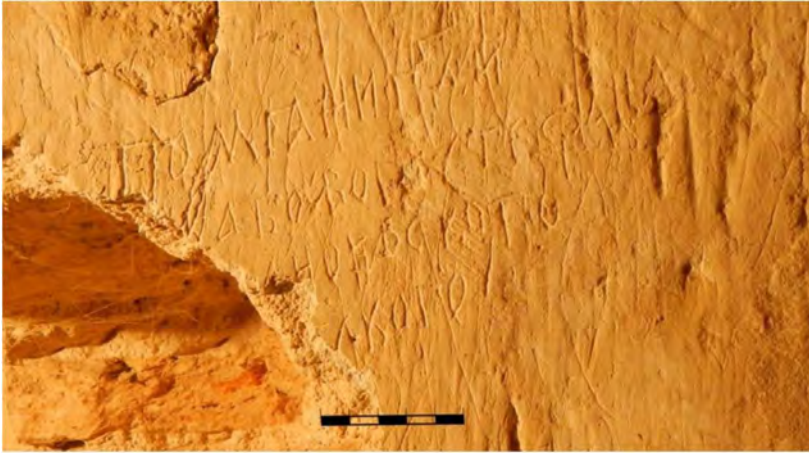

Рис. 81. Графіті № 18 на Іллінській церкві,
фото та промальовка.

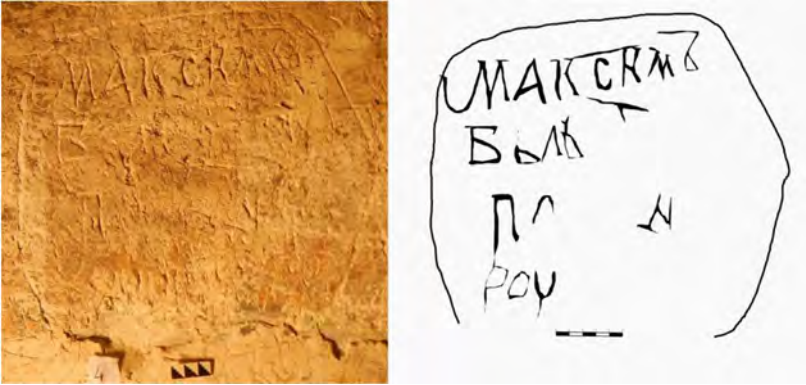

Рис. 82. Графіті № 8 з Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис. 83. Фреска «Три отроки в печі вогняній»
на західній стіні південної нави Успенського собору.
Фото 2016 р. з промальовкою графіті.

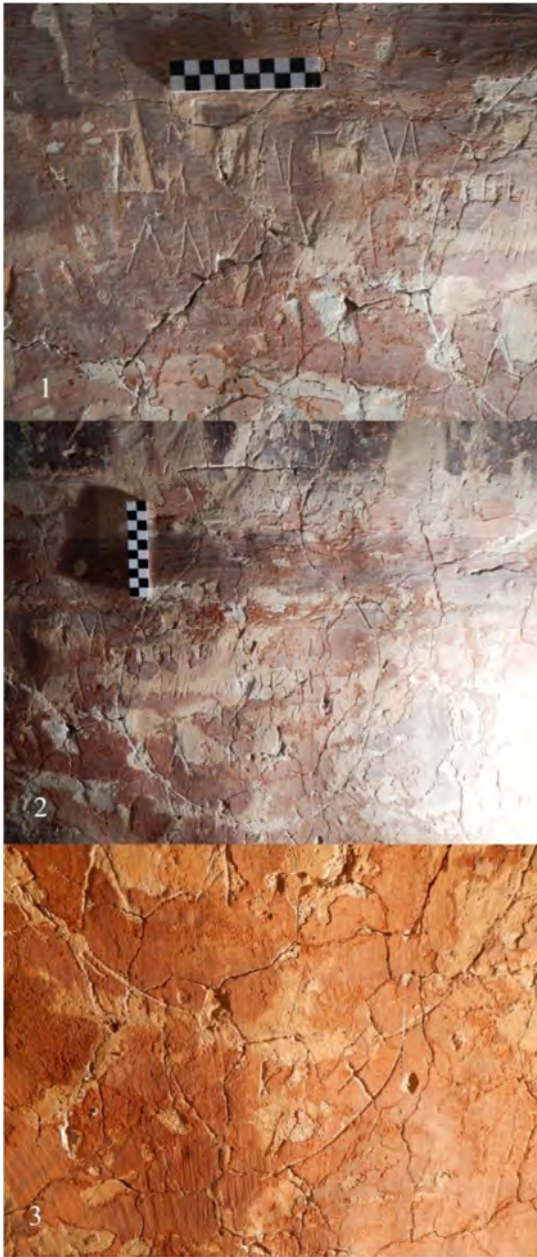

Рис. 84. Графіті №№ 10-11 з Успенського собору. Фото.

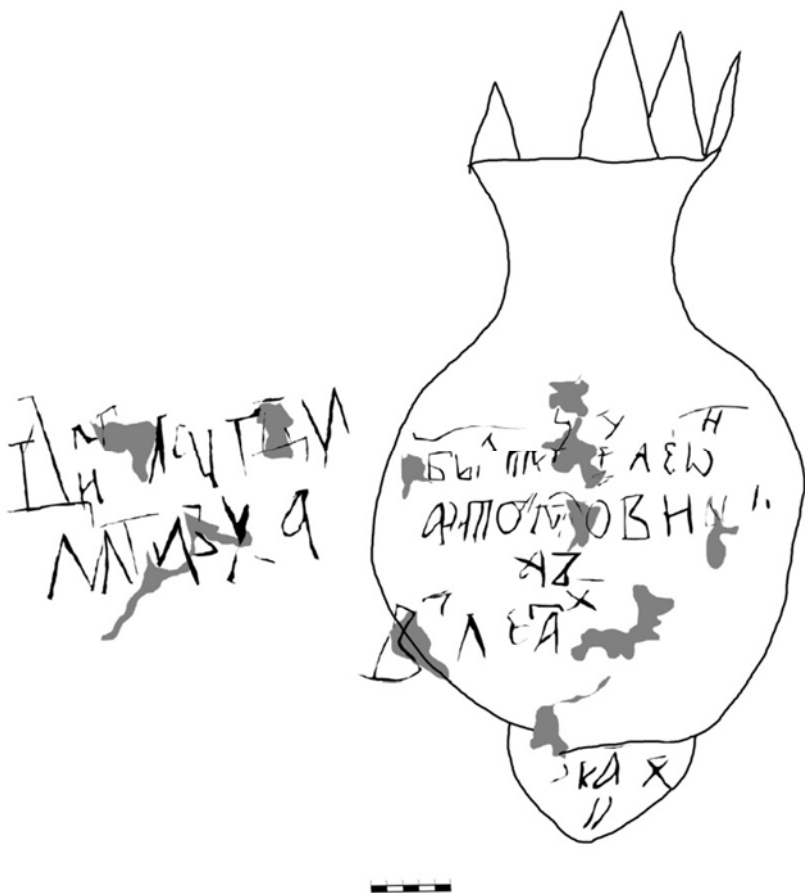

Рис. 85. Промальовка графіті №№ 10-11
з Успенського собору.

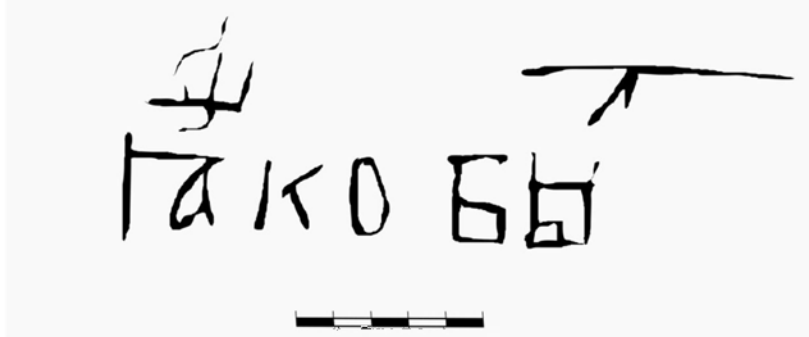

Рис. 86. Графіті № 12 з Успенського собору, фото та промальовка.

Рис. 87. Графіті № 13 з Успенського собору, фото та промальовка.

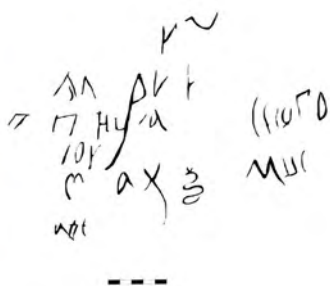

Рис. 88. Графіті № 26 з Успенського собору,
фото та промальовка.

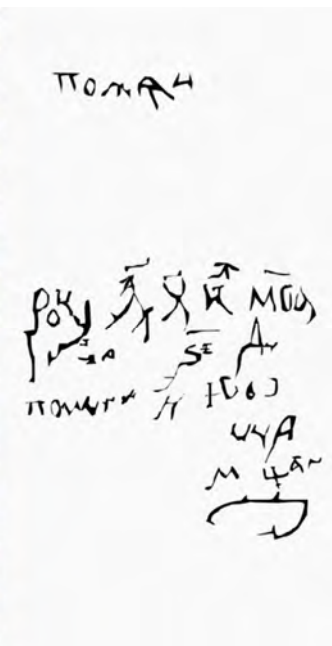

Рис. 89. Графіті з хорів Борисоглібського собору,
фото 1948 р. та промальовка [1, фото 29].

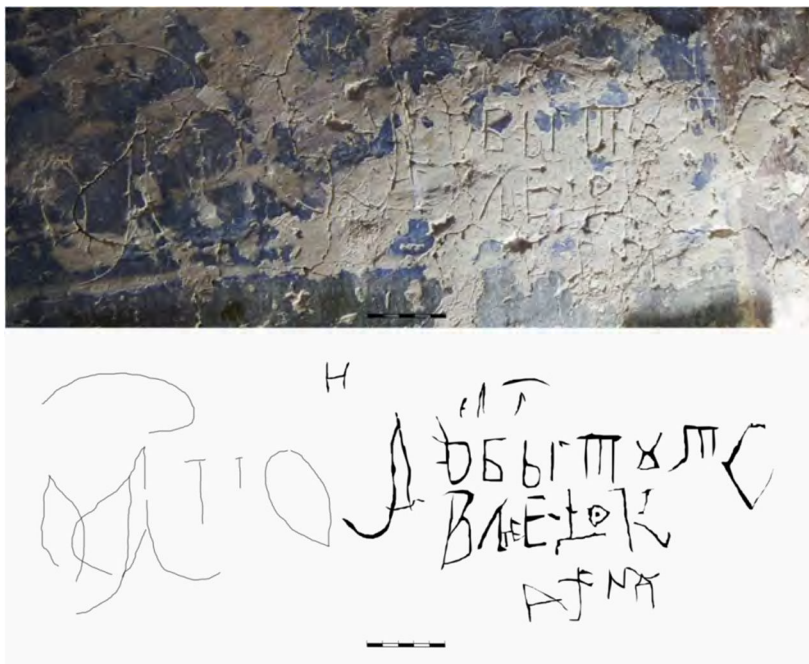

Рис. 90. Графіті № 9 Успенського собору,
фото та промальовка.

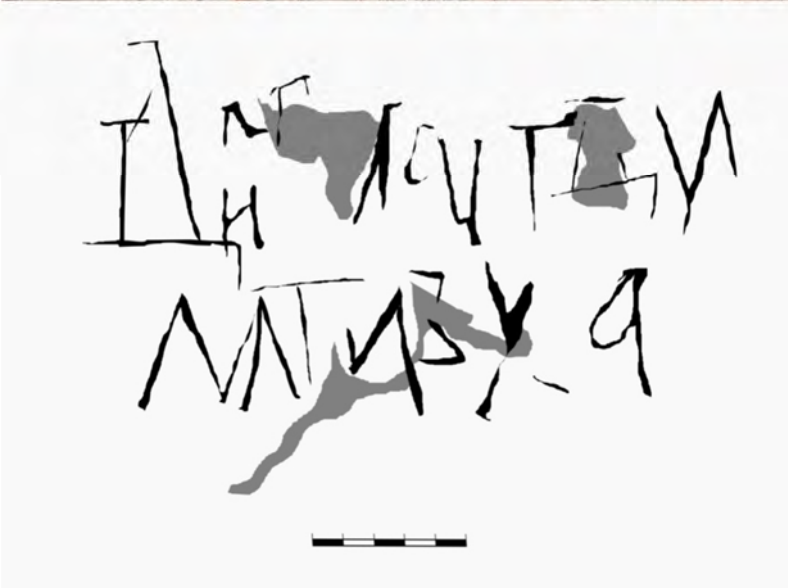

Рис. 91. Графіті № 10 Успенського собору, фото та промальовка.

Рис. 92. Графіті №№ 14-17 Успенського собору, фото та промальовка.

Рис. 93. Хрест з надписом з поховання Леонтія Полуботка [72].

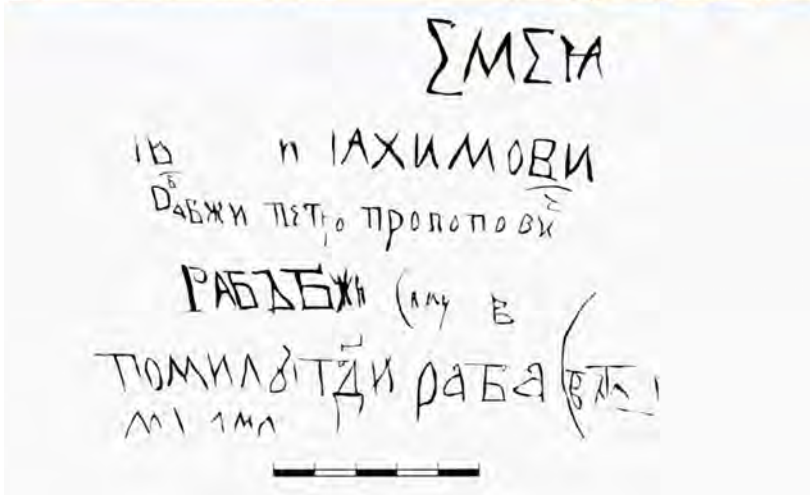

Рис. 94. Графіті №№ 1-5 з Іллінської церкви, фото та промальовка.

Рис. 95. Графіті № 23 з Іллінської церкви, фото та промальовка.

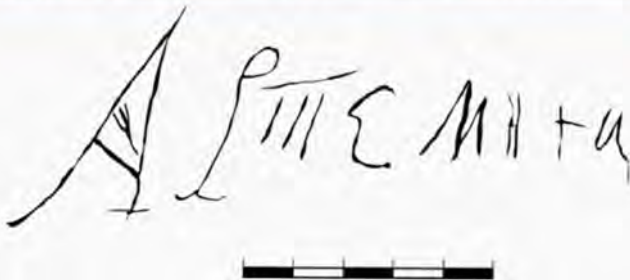

Рис. 96. Графіті № 24 з Іллінської церкви, фото та промальовка.

Рис. 97. Графіті №№ 26-30 з Іллінської церкви,
фото та промальовка.

Рис. 98. Малюнок-графіті з Іллінської церкви, зображення обличчя, фото та промальовка.

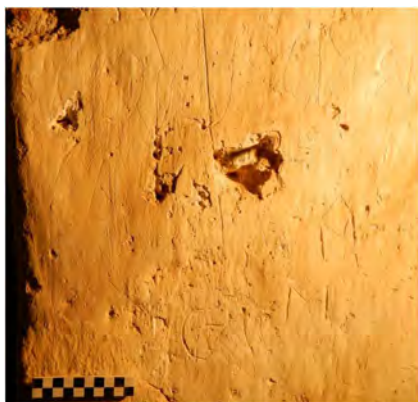

Рис. 99. Малюнок-графіті Іллінської церкви, зображення людської фігури та будинків, фото та промальовка.

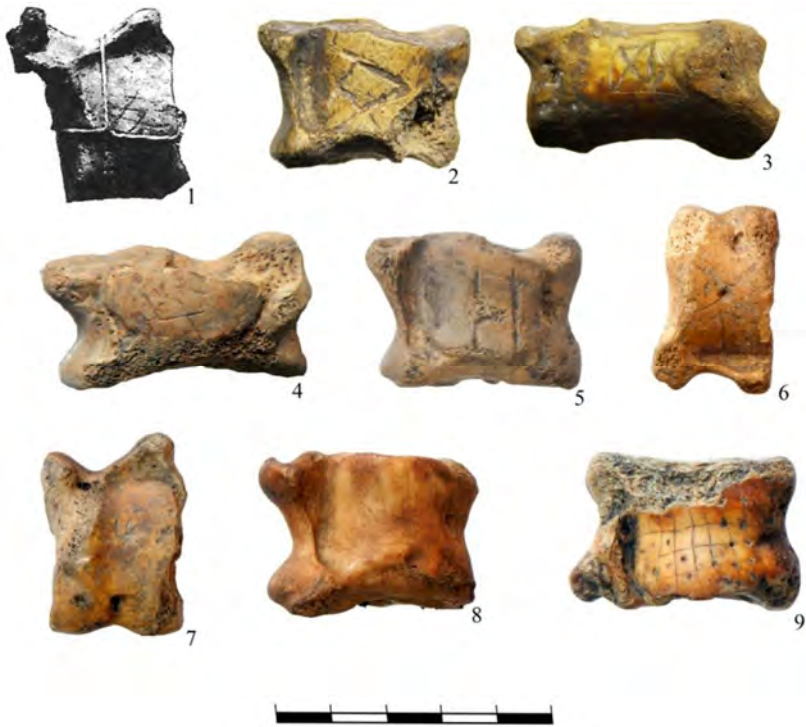
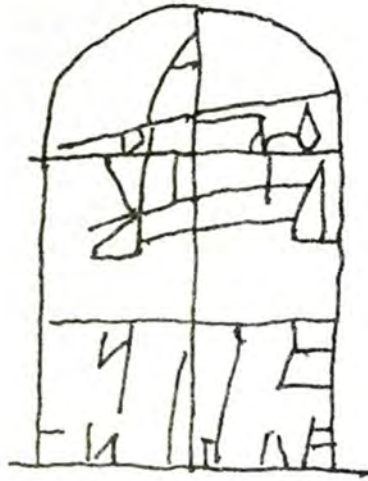

Рис. 100. Астрaгали з графіті. 1 – Чорна могила; 2-3 – дитинець Чернігова;
 4 – Магерки-1; 5, 7-9 – Шестовиця; 6 – Виповзів [1 – 232, с. 33; 2 – 54;
 3 – 55; 4 – 31. Магерки-1; 5 – 38; 6 – 39; 7 – 40; 8 – 41; 9 – 42].

1

2

Рис. 101. Зображення на баранячій кістці з розкопок кургану в ур. Берізки: 1 – за Д.Я. Самоквасовим; 2 – за М.Ю. Брайчевським [1 – 233, с. 11; 2 – 110, с. 31].

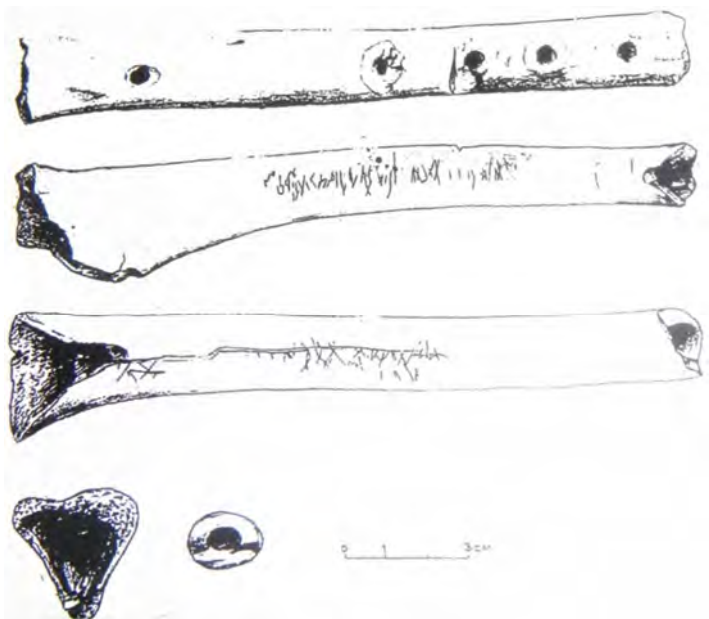

Рис. 102. Кістяна флейта з околиць Шестовиці
(за: В.П. Коваленком) [163, с. 59].

Рис. 103. Кістяна флейта з околиць Шестовиці [43].

Рис. 104. Кістка з графіті (?)
з розкопок Спасо-Преображенського собору [140].

Рис. 105. Кістяний гребінь з розкопок Дитинця Чернігова [56].

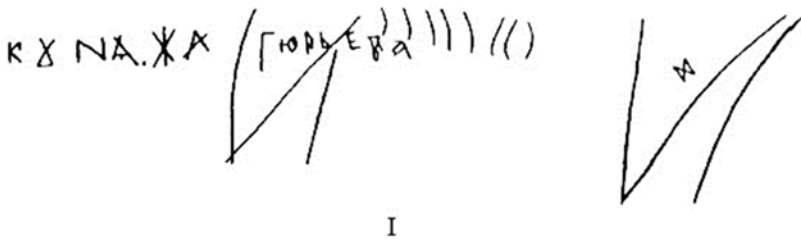

Рис. 106. Надпис на гребені з розкопок Дитинця Чернігова.
Промальовка.

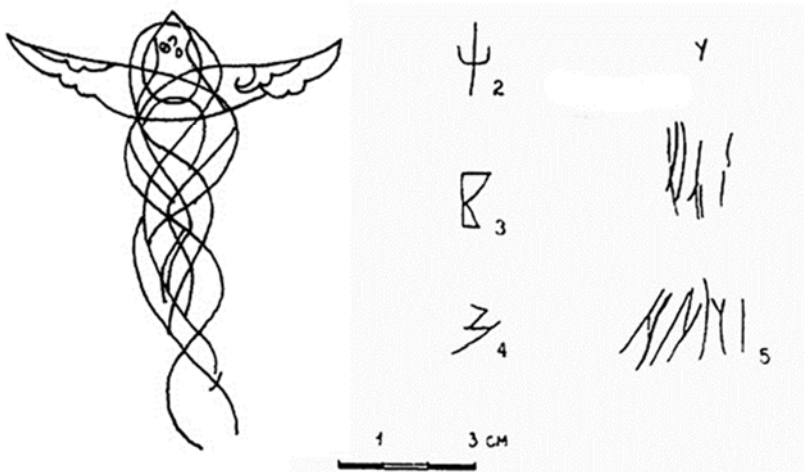

Рис. 107. Кістяний виріб з розкопок Дитинця Чернігова,
фото та промальовка [79].

I

II

Рис. 108. Графіті на чашах
зі скарбу 1985 р. на Дитинці Чернігова
(за: В.П. Коваленком) [160, с. 126, 133].

Рис. 109. Графіті на гривні
з розкопок 1999 р. на Передгородді Чернігова
[ЧОІМ ім. В.В. Тарновського, Нд 3530].

Рис. 110. Уламок амфори з графіті з розкопок Чернігівського посаду [44].

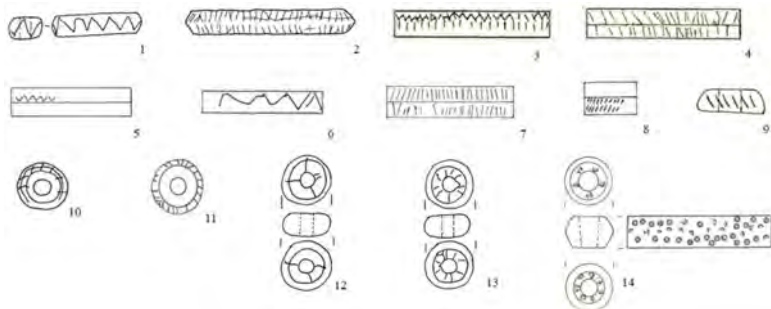

Рис. 111. Пряслиця з графіті. 1, 2, 12, 13 – Чернігів; 3, 9, 14 – Ліскове; 4, 11 – Льговка; 5 – Сібереж; 6 – Клонів; 7, 8 – Очеретяна Гора; 10 – Седнів [1 – 60; 2 – 58; 3 – 113, с. 359; 4 – 113, с. 371; 5 – 113, с. 371; 6 – 113, с. 365; 7 – 113, с. 372; 8 – 113, с. 372; 9 – 113, с. 359; 10 – 59; 11 – 113, с. 371; 12 – 57; 13 – 61; 14 – 113, с. 359].

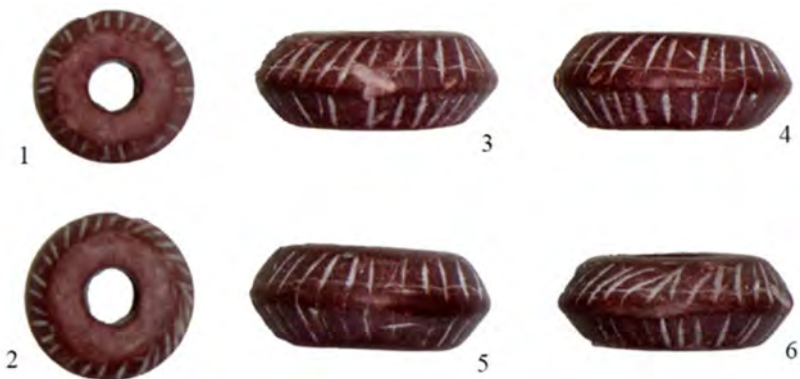

Рис. 112. Пряслиця з графіті з розкопок Чернігівського посаду [58].

Рис. 113. Пряслиця з графіті з поселення Льговка [I – 48; II – 49].

Рис. 114. Пряслице з графіті з поселення Льговка [50].

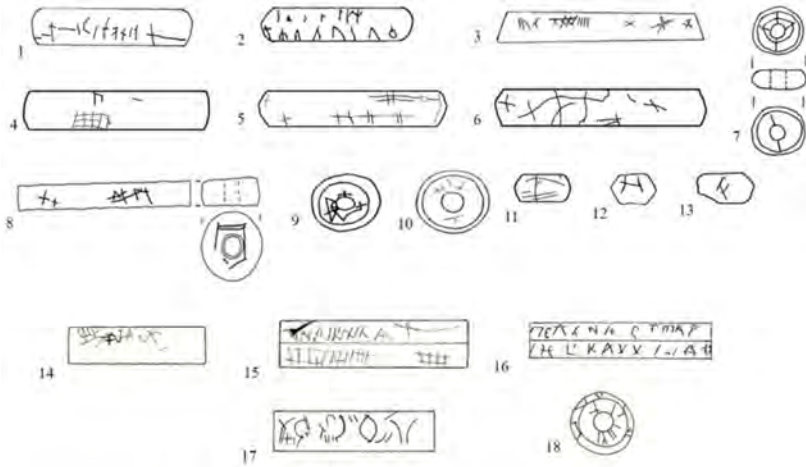

Рис. 115. Пряслиця з графіті. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 – Чернігів; 4 – Шестовиця; 14 – Сибереж; 15, 16, 17 – Ліскове-1; 18 – Козарки [1 – 62; 2 – 63; 3 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 64, розкопки Єлецького монастиря 2014 р.; 4 – 51; 5 – 64; 6 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 104, розкопки по вул. Горького у 2007 р.; 7 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 3, розкопки по вул. Інтернаціоналістів у 2011 р.; 8 – ЧОІМ, Арх-59, розкопки біля міської лікарні у 1992 р.; 9 – 63; 10 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 38, розкопки по вул. Горького у 2006 р.; 11 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 398, розкопки на Дитинці у 2008 р.; 12 – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 28, розкопки по вул. Інтернаціоналістів у 2011 р.; 13 – 65; 14 – 113, с. 371; 15 – 113, с. 359; 16 – 113, с. 359; 17 – 113, с. 359; 18 – 113, с. 367].

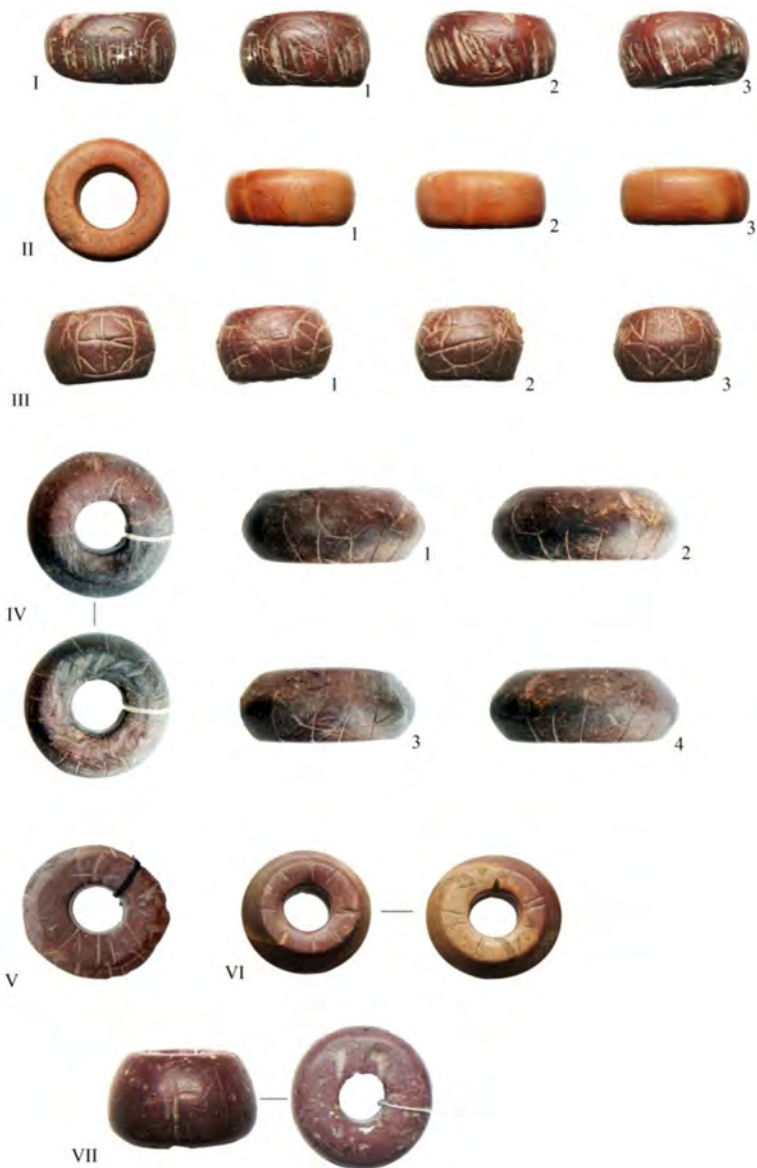

Рис. 116. Пряслиця з графіті. I, II, III, V, VI, VII – Чернігів;
 IV – Шестовиця [I – НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 362, розкопки
 на вул. Урицького; II – 66; III – 66; IV – 52; V – 53; VI – 68; VII – 66].

Знаки з чернігівських графіті	Скандинавські руни (за: К. Довелем)		Тюрські руни (за: І.Л. Кисляковим)	
	Старинні футарк	Молодші футарк	Донські	Кубанські
Υ Ϡ Ψ Ϟ	Υ	⚏ Υ	ΥΨ	ΥΨ ϠϠ
⊗ ⊘	⊗		⊗	
∩ ∪ ∩	∩	∩	∩∩∩	∩∩
⋈ ⋈	⋈		⋈⋈⋈	⋈⋈⋈⋈
↑ ↑	↑	↑	↑↑	↑↑
⚏	⚏	⚏	⚏⚏⚏	⚏
Υ Υ Υ		Υ	ΥΥ	Υ
↑ ↑ ↑	↑	↑ ↑	↑↑	↑ ↑
⊗	⊗		⊗ ⊗	

Рис. 117. Некириличні знаки Чернігово-Сіверщини X-XIII ст. та аналогії до них.

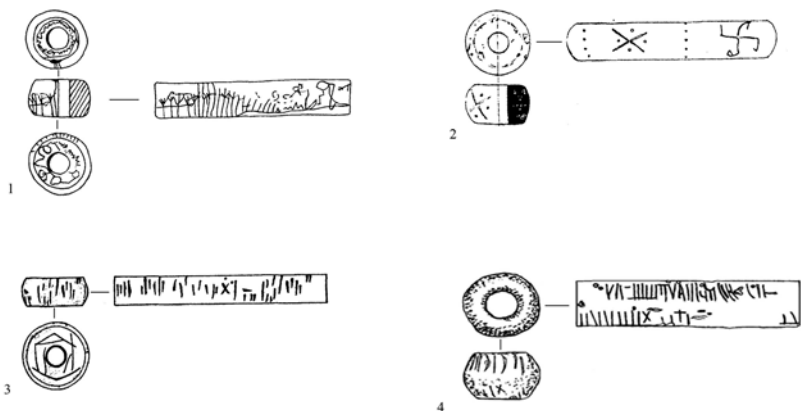

Рис. 118. Пряслиця з графіті. 1 – Мглин-2; 2 – Курганний могильник Борча; 3 – Борча-2; 4 – Горналь [1 – 130, с. 252; 2 – 130, с.150; 3 – 130, с. 83; 4 – 200, с. 173].

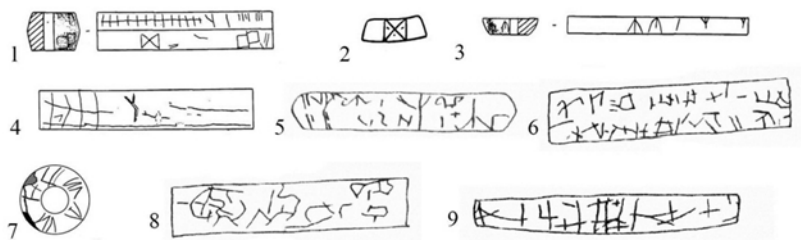

Рис. 119. Пряслиця з графіті. 1, 2, 3, 4 – Белоозеро; 5, 6 – Вишгород; 8, 9 – Київ [1 – 126, с. 19; 2 – 126, с. 19; 3 – 126, с. 21; 4 – 126, с. 19; 5 – 108, с. 246; 6 – 108, с. 246; 7 – 211, с. 91; 8 – 108, с. 246; 9 – 108, с. 246].

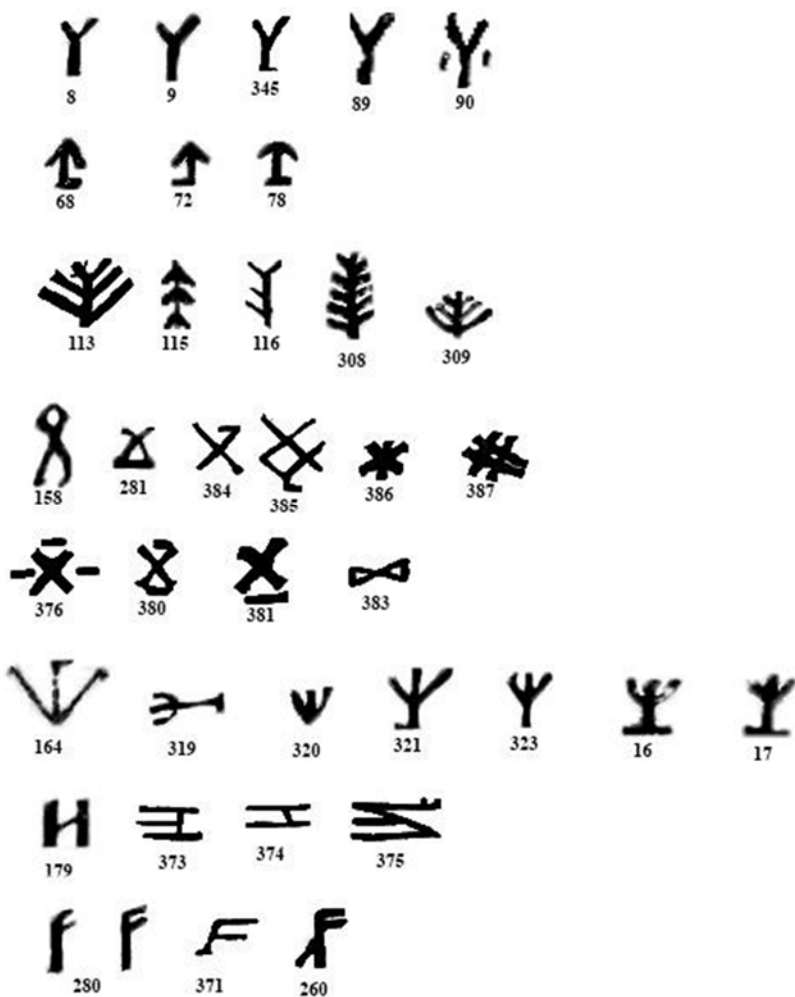

Рис. 120. Бортні знамена з Пугивльського та Рильського повітів (за: Г.Н. Анпілоговим) [100].

Рис. 121. Амфора з графіті з розкопок Чернігівського посаду [69].

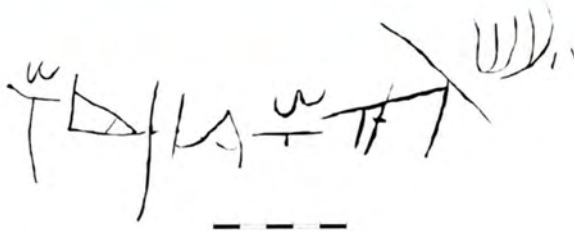

Рис. 122. Графіті на амфорі з розкопок чернігівського посаду.
Фото та промальовка.

Рис. 123. Графіті на уламку амфори з розкопок чернігівського посаду.
Фото та промальовка [70].

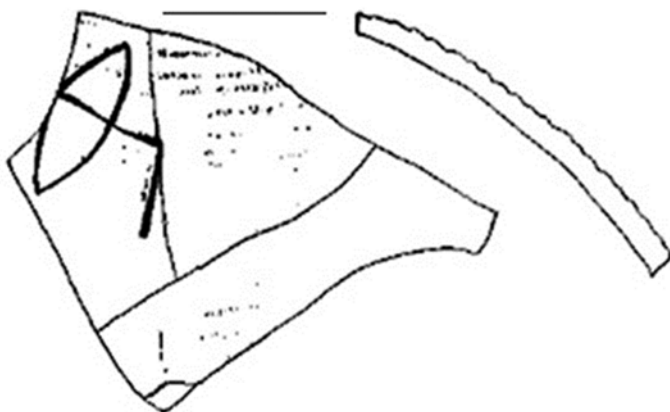

Рис. 124. Графіті на фрагменті амфори з розкопок Дитинця Чернігова [13, рис. 87].

Рис. 125. Графіті на фрагменті амфори з розкопок чернігівського посаду (пл. П'ять Кутів, 1992 р.). Фото та промальовка [71].

Рис. 126. Графіті на фрагменті амфори
з розкопок у Новгороді-Сіверському (Замкова гора, 1979 р.)
[НСІКЗ «Слово о полку Ігоровім», № 771].

Рис. 127. Графіті на фрагменті амфори з розкопок Дитинця Чернігова
(2017 р.) [НАІЗ «Чернігів Стародавній», № 50].

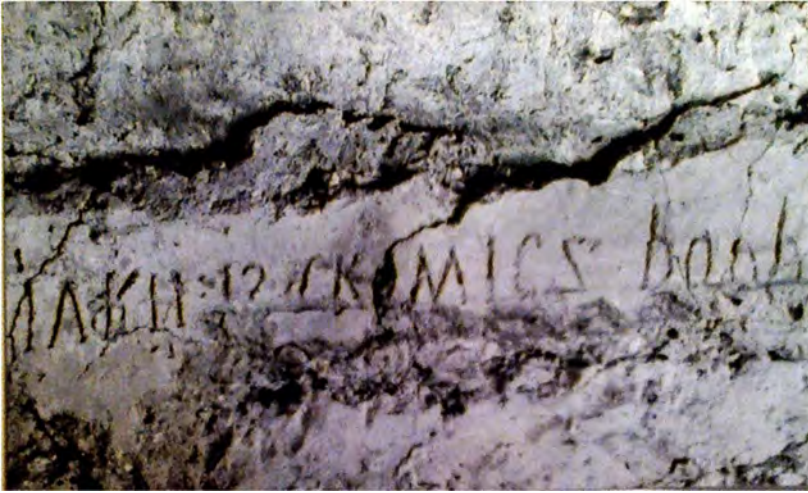

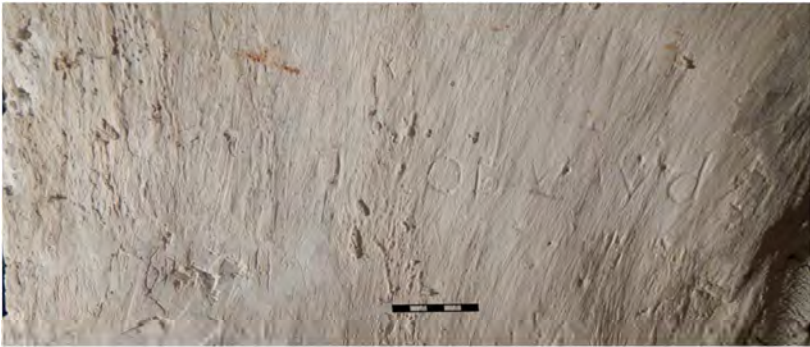
Рис. 128. Графіті на хорах Борисоглібського собору.
Фото 1948 р. [1, фото 47].

Рис. 129. Графіті в Антонієвих печерах
(за: В.Я. Руденком) [20, рис. 91].

Рис. 130. Латинське графіті в Антонієвих печерах. Фото 2017 р.

Г V O B : X ' J y d x

Рис. 131. Графіті № 10 в Іллінській церкві, фото та промальовка.

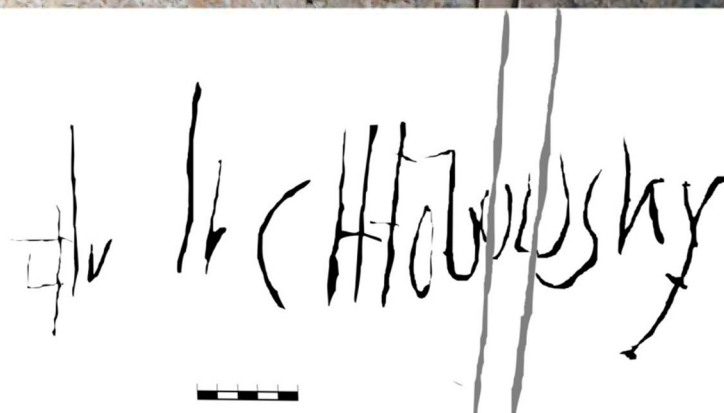

Рис. 132. Графіті № 37 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис. 133. Графіті № 38 Успенського собору,
фото та промальовка.

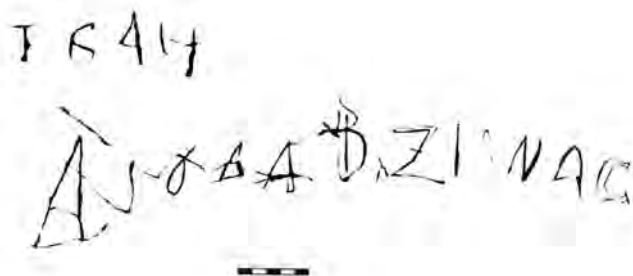

Рис. 134. Графіті № 39 Успенського собору,
фото та промальовка.

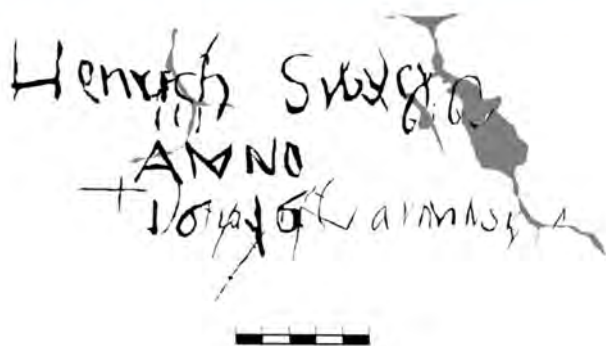

Рис. 135. Графіті № 40 Успенського собору,
фото та промальовка.

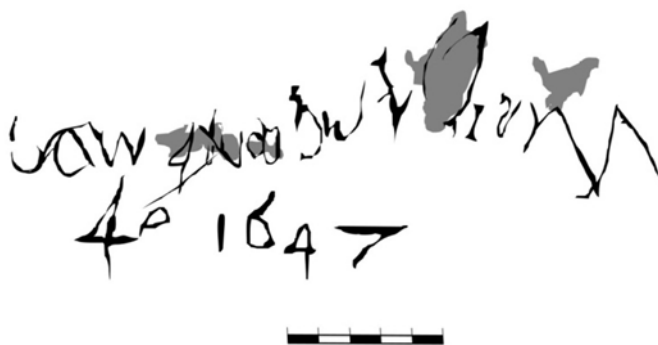

Рис. 136. Графіті № 41 Успенського собору,
фото та промальовка.

Рис. 137. Графіті № 42 Успенського собору, фото та промальовка.

Рис. 138. Графіті № 43 Успенського собору, фото та промальовка.

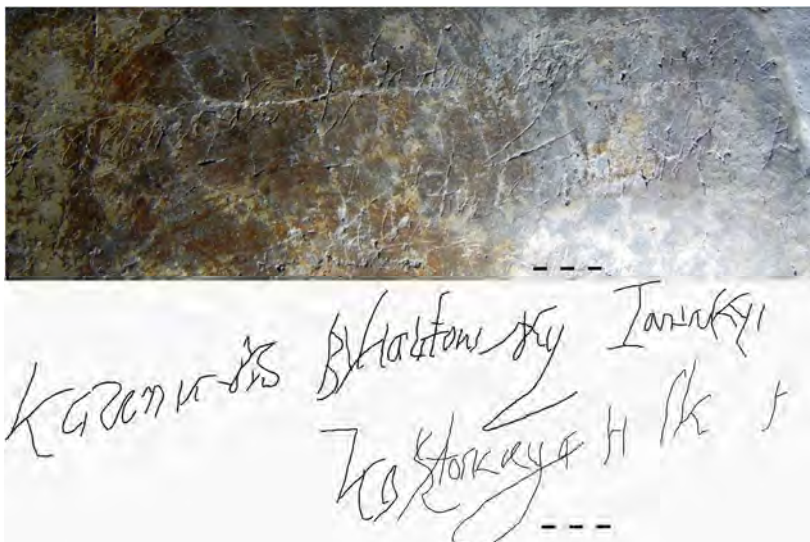

Рис. 139. Графіті № 50 Успенського собору,
фото та промальовка.

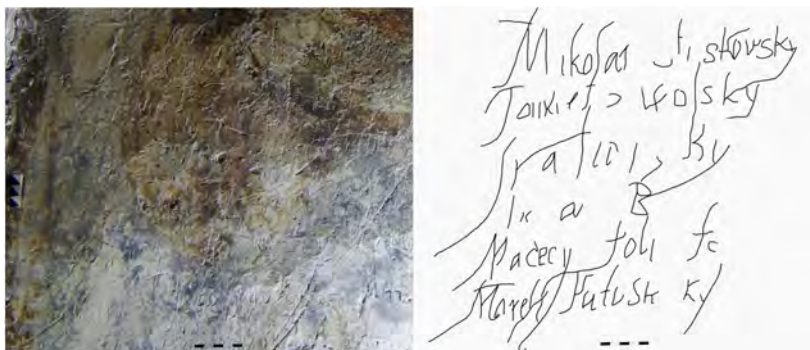

Рис. 140. Графіті № 51 Успенського собору,
фото та промальовка.

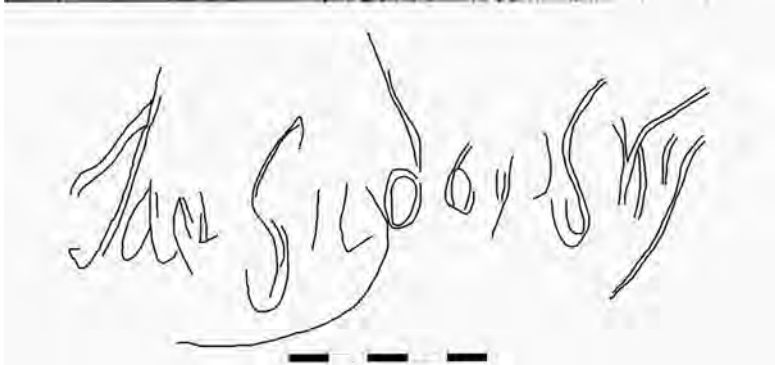

Рис. 141. Графіті № 52 Успенського собору, фото та промальовка.

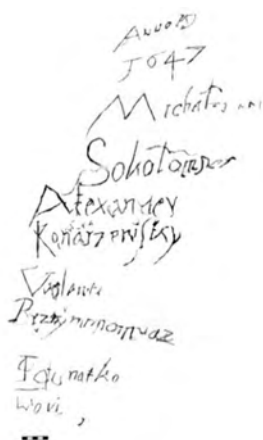

Рис. 142. Графіті № 44 Успенського собору, фото та промальовка.

Рис. 143. Графіті № 45 Успенського собору,
фото та промальовка.

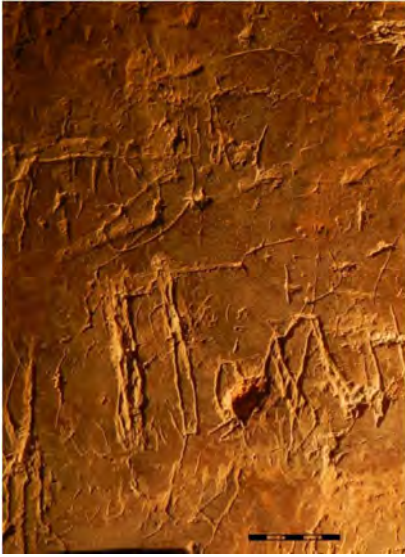

Рис. 144. Графіті №№ 46-48 Успенського собору,
фото та промальовка.

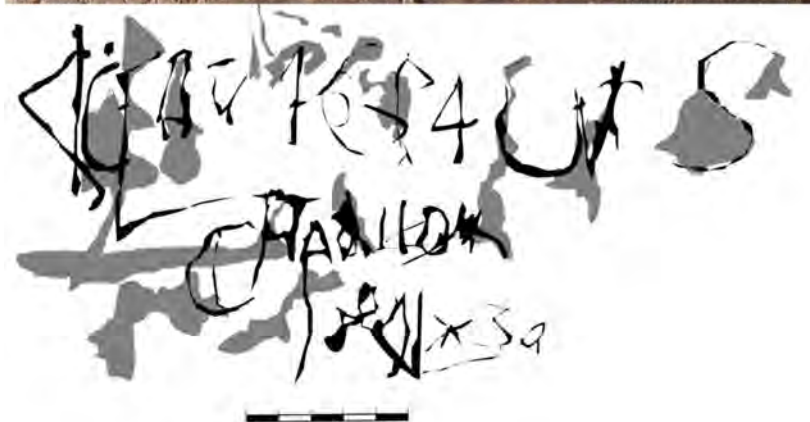

Рис. 145. Графіті № 49 Успенського собору,
фото та промальовка.

ДОДАТОК Б.

Таблиця № 1

Фрагменти надписів середини XI – кінця XII ст.
під графіті № 1 з Успенського собору.

1 рядок: ...N...[К].....Б («?»)

Графема	Датування	Примітки
N – перемичка	((1025 – 1450))	
N – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
К – основний вид зімкнута	((1025 – 1450))	Ознака непевна
К – нижня засічка коротка	((1025 – (1100 – 1450))	Ознака непевна
Б – похила щогла	((1025 – 1400) – 1410))	
Б – петля кутом уперед	((1025 – 1200) – 1450))	
Б – верхня засічка	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1025 – 1200) – 1410))	

2 рядок: ВН[Л]Ъ...Ъ...[Ж]Є... («?»)

Графема	Датування	Примітки
В – перелам поза щоглою	((1025 – 1340) – 1400))	
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – короткі верхні засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Ъ – похила щогла	((1025 – 1450))	Двічі
Ъ – петля кутом вперед	((1025 – 1200))	
Ъ – виступ вправо вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	Двічі
Є – нахилена ліворуч	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1025 – 1200))	

3 рядок: ...Н... («?»)

Графема	Датування	Примітки
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – короткі верхні засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Н – короткі нижні засічки	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	
Підсумок	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	

4 рядок: ...Т...[Р]Ы[Н]...[Ы]...[Т]...Б... («?»)

Графема	Датування	Примітки
Т – основний вид	((1025 – 1450))	
Т – без бокових засічок	((1025 – (1120 – 1300) – 1450))	
Р – петля кутом уперед	((1140 – 1450))	Ознака непевна
Ы – середня перемичка	((1025 – 1380) – 1400))	
Ь – вертикальна шогла	((1025 – 1450))	Двічі
Ь – петля кутом вперед	((1025 – 1200) – 1450))	Двічі
Б – петля зі зломом	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1025 – (1140 – 1200) – 1400))	
Підсумок рядків	((1025 – (1140 – 1200))	

Таблиця № 2

Графіті XII ст. зі Спасо-Преображенського собору

Графіті № 2

Графема	Датування	Примітки
Г – з нижньою засічкою	((1100 – 1380) – 1400))	2/4 =
Г – без бокової засічки	((1025 – (1140 – 1220) – 1450))	1/4 =
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	4/5 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	2/5 =
Н – з високою перекладаиною	(1350 – 1450)	1/5 <
П – з виступом угорі	((1025 – 1200) – 1300))	2/3 =
П – з нижніми засічками	((1120 – 1380) – 1410))	3/3 =
Л – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1380) – 1450))	1/1 =
ОУ – зі зменшеним О	((1025 – 1200) – 1220))	1/2 =
У – «Ү»-подібна	((1100 – 1450))	1/2 =
У – цілком у рядку	((1025 – (1140 – 1300) – 1450))	1/2 =
У – з нижньою засічкою	((1180 – 1400))	1/2 =
Р – з петлею кутом догори	((1025 – 1280) – 1380))	3/3 =
Р – з нижньою засічкою	((1160 – 1320) – 1400))	1/3 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	1/3 =
Є – нахилена праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	1/2 =
Є – «Е»-подібні	((1025 – 1380))	2/2 =
Є – з засічкою на язичку	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	2/2 =
А – гострі, випуклі	((1100 – 1450))	4/4 =
А – з верхньою засічкою	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	2/4 =
А – з нижньою засічкою	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	1/4 =
Ђ – з верхньою засічкою	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	1/1 =
Ђ – з петлею, що торкається коромисла	((1025 – (1260 – 1450))	1/1 =
Н – з верхніми короткими засічками	((1025 – 1400) – 1450))	1/1 =
Д – з довгими звичайними ніжками	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	1/1 =
Графіка: ОУ після приголосної	((1025 – 1360))	+
Графіка: Ө	((1025 – 1410) – 1450))	?
Підсумок	((1180 – 1200))	

Графіті № 3

Графема	Датування	Примітки
X – з правою верхньою засічкою	((1025 – 1240) – (1360 – 1450))	1/1 =
X – цілком у рядку	((1100 – (1140 – 1300) – 1450))	1/1 =
Ъ – з петлею кутом вперед	((1025 – 1200))	1/1 =
Д – гостроверха, на трикутних ніжках	((1025 – (1280 – 1450))	1/1 =
А – опукла, з гострим верхом	((1100 – 1450))	1/1 =
Підсумок	((1100 – (1140 – 1200))	

Таблиця № 3
Графіті на пряслицях

Новгород-Сіверський

Графема	Датування	Примітки
Б – округла петля	((1025 – 1120))	Ознака непевна
Б – виступ згори	((1025 – 1200) – 1450))	
Н – нижні довгі засічки	((1120 – (1140 – 1300) – 1400))	
Н – висока перекладаина	((1300-1450))	Ознака непевна
Р – округла петля і пряма мачта	((1025 – 1360))	Ознака непевна
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
А – округла петля проста	((1110 – 1300))	
А – нижня засічка на спинці	((1025 – (1160 – 1380) – 1420))	Ознака непевна
Підсумок	((1120 – (1160 – 1200) – 1300))	

Чернігів

Графема	Датування	Примітки
П – основний вигляд	((1025 – 1450))	
Р – кутом вниз прямолінійна	((1240 – 1450))	
А – основний вигляд плосковерха	((1025 – 1450))	
А – з покриттям	((1025 – 1280) – 1320 – 1340))	
Н – довгі верхні засічки	((1025 – 1320))	
Н – довгі нижні засічки	((1025 – (1140 – 1300) – 1400))	
Б – з покриттям	((1025 – 1300))	
Є – засічка на язичку	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	ознака непевна
Р – кутом вниз прямолінійна	((1240 – 1450))	
Н – короткі нижні засічки	((1120 – 1400))	
Ъ – з двома зламами	((1320 – 1420))	ознака непевна
Підсумок	((1240 – 1280) – 1300))	

Таблиця № 4
Графіті з Остерської Божниці

Графіті № 1

Графема	Датування	Примітки
А – випукла з гострим верхом	((1100 – 1450))	
А – з петлею з двома зламами	((1025 – 1260) – 1400))	1/3
А – з покриттям	((1025 – 1280) – 1320))	
А – з нижньою засічкою	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	1/3
А – з подовженою спинкою	((1025 – 1200)/(1410 – 1450))	
Б – з округлою петлею	((1025 – 1120))	Ознака непевна
Д – подібне до А	((1100 – 1200))	
Є – нахилена праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	Ознака непевна
Є – з відворотом ліворуч зверху	((1025 – 1280))	
Ж – у вигляді «неповного жука»	((1025 – 1260) – 1450))	
И – з короткою верхньою засічкою	((1025 – 1400) – 1450))	1/3
Л – з покриттям зверху	((1025 – 1280) – 1360))	
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	
М – з петлею з двома зламами	((1340 – 1450))	Виключення
Р – пряма з округлою петлею	((1025 – 1320) – 1360))	1/3
Р – з петлею кутом догори	((1025 – 1280) – 1380))	1/3
Р – з петлею кутом уперед	((1140 – 1450))	1/3
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	
Т – з нижньою засічкою	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	1/3
У – з фігурним завершенням спинки	((1025 – (1180 – 1300) – 1450))	Ознака непевна
Х – цілком у рядку	((1100 – (1140 – 1300) – 1450))	
Підсумок	((1100 – (1140 – 1200))	

Графіті № 2

Графема	Датування	Примітки
Г – без бокової засічки	((1025 – (1140 – 1220) – 1450))	
О – шириною як И або Н	((1160 – (1360 – 1450))	
Підсумок	((1160 – 1220) – (1360 – 1450))	

Графіті № 3

Графема	Датування	Примітки
В – з перелом поза мачтою	((1025 – 1340) – 1400))	
В – з нижньою петлею кутом уперед	((1025 – 1160))	1/2
Д – з покриттям зверху	((1025 – 1280) – 1360))	
Є – з нахилом проворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	1/2
ОУ – зі зменшеним О	((1025 – 1200) – 1220))	
Р – з петлею кутом догори	((1025 – 1280) – 1380))	
Р – з виступом зверху	((1025 – 1280))	
Р – з маленькою головкою	((1025 – 1200) – 1240))	
Р – широка й відкрита з заломом	((1120 – 1280))	Ознака непевна
Підсумок	((1025 – 1120) – 1160))	

Графіті № 4

Графема	Датування	Примітки
А – випукла з гострим верхом	((1100 – 1450))	Ознака непевна
В – з нижньою косою до мачти	((1140 – 1380) – 1450))	Ознака непевна
В – з нижньою петлею кутом уперед	((1025 – 1160))	Ознака непевна
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1400))	
П – з нижніми засічками	((1120 – 1380) – 1410))	
Підсумок	((1120 – 1380) – 1400))	

Графіті № 5

Графема	Датування	Примітки
В – з нижньою петлею кутом уперед	((1025 – 1160))	Ознака непевна
В – з виступом угорі	((1025 – 1200) – 1280))	
Є – з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	
Р – криволінійна, з петлею кутом донизу	((1160 – (1240 – 1450))	
Р – з відкритою петлею, що не звужується	((1025 – 1220))	
Підсумок	((1160 – 1200) – 1220))	

Таблиця № 5

Графіті XIV ст. зі Спасо-Преображенського собору.

Графіті № 1

Графема	Датування	Примітки
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	4/4 =
М – з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	4/4 =
Ц – з верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	1/1 =
Ц – з нижньою засічкою	((1160 – 1300) – 1400))	1/1 =
Ц – з платформою по низу рядка	((1025 – 1200) – (1300 – 1450))	1/1 =
А – гостроверха, з опуклою петлею	((1100 – 1450))	6/6 =
А – з вигнутою перемичкою	(1340 – 1450)	1/6 <
А – з верхньою засічкою	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	6/6 =
А – з нижньою засічкою на спинці	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	5/6 =
А – з подовженою спинкою	(1025 – 1200) – (1410 – 1450)	1/6 < ?
П – з нижніми засічками	((1120 – 1380) – 1410))	2/3 =
Р – з прямою щоглою та округлою петлею	((1025 – 1320) – 1360))	2/3 =
Р – з петлею кутом вгору	((1025 – 1280) – 1380))	1/3 =
Р – з нижньою засічкою	((1160 – 1320) – 1400))	2/3 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	2/3 =
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	3/5 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	4/5 =
Н – з високою перекладиною	((1300 – 1450))	4/5 =
Н – з похилою перекладиною	(1320 – 1450)	1/5 <
Л – з верхньою засічкою	((1025 – 1380) – 1450))	5/5 =
Л – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1380) – 1450))	5/5 =
А – гостроверха, з «v»-подібним язичком	(1280 – 1450)	1/3 ?
А – плосковерха	((1025 – 1380) – 1450))	1/3 =
А – з верхньою засічкою	((1025 – (1100 – 1220) – 1400))	1/3 =
А – з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1360) – 1400))	3/3 =
У – основного виду, з перемичкою	((1140 – (1280 – 1450))	2/3 =
У – «с»-подібно вигнута	((1280 – (1320 – 1410) – 1450))	2/3 =

Графема	Датування	Примітки
У – з фігурним наверхшам спинки	((1025 – (1180 – 1300) – 1450))	1/3 =
ОУ – злита, з неповним «у»	((1320 – 1450))	1/3 =
ОУ – злита, зі спинкою від «у»	((1320 – 1450))	1/3 =
Ъ – з вертикальною щоглою	((1025 – (1320 – 1450))	3/3 =
Ъ – з високою петлею	((1025 – (1280 – 1450))	1/3 =
Ъ з виступом вправо вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	1/3 =
К – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1410) – 1450))	2/3 =
К – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1450))	2/3 =
Г – з нижньою засічкою	((1100 – 1380) – 1400))	2/2 =
Д – гостроверха, на трикутних ніжках	((1025 – (1280 – 1450))	3/4 =
Д – плосроверха, на трикутних ніжках	((1025 – 1410) – 1450))	1/4 =
Д – з трикутними ніжками	((1025 – (1360 – 1450))	1/4 =
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	2/2 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1400))	2/2 =
Б – з високою петлею	((1180 – (1360 – 1450))	2/3 =
Ъ – з верхньою засічкою	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	2/3 =
І – із засічками	((1025 – 1300) – 1450))	3/4 =
Є – нахилена праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	2/3 =
Є – з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	1/3 =
Ю – з нахиленою вгору перемичкою	(1320 – 1450)	1/2 ?
Графіка: розподільні точки між словами	((1300 – 1450))	?
Підсумок	((1025 – (1340 – 1360) – 1450))	

Графіті № 4

Графема	Датування	Примітки
Д – гостроверхе, на трикутних ніжках	((1025 – (1280 – 1450))	1/1 =
Д – з верхньою засічкою	((1025 – 1400))	1/1 =
Д – з довгими трикутними ніжками	((1260 – 1450))	1/1 =
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	1/1 =
І – звичайна, без засічок	((1025 – 1220) – 1450))	1/1 =
Ю – з високою перемичкою	((1340 – 1450))	?
Р – пряма, з петлею кутом донизу	((1240 – (1300 – 1450))	1/1 =
Р – з нижньою засічкою	((1160 – 1320) – 1400))	1/1 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	1/1 =
Графіка: Ю	((1025 – (1240 – 1450))	?
Підсумок	((1260 – (1300 – 1320) – 1400))	

Графіті № 5

Графема	Датування	Примітки
А – опукла, з гострим верхом	((1100 – 1450))	?
М – з нижніми засічками	((1025 – 1160) – 1450))	1/1 =
Є – нахилене праворуч	((1025 – 1120) – 1240) – 1380))	1/1 =
Н – з горизонтальною перекладиною	((1420 – 1450))	1/1 !
Н – з короткими верхніми засічками	((1025 – 1400) – 1450))	1/1 =
Н – з короткими нижніми засічками	((1025 – 1400))	1/1 =
Б – з петлею, що має два злами	((1320 – 1450))	1/1 =
Б – з високою петлею	((1025 – (1280 – 1450))	1/1 =
Р – з округлою петлею та прямою щоглою	((1025 – 1320) – 1360))	1/1 =
Р – цілком у рядку	((1025 – (1120 – 1320) – 1410))	1/1 =
Підсумок	((1320 – 1360))	

Таблиця № 6

Графіті Успенського собору Єлецького монастиря

Графіті № 1

Графема	Датування	Примітки
П – основний вид	((1025 – 1450))	
П – виступ вгорі	((1025 – 1200) – 1300))	Ознака непевна
О – основний вид	((1025 – 1450))	
О – плоский верх	((1025 – 1360))	Ознака непевна
М – основний вид гострі	((1025 – 1450))	
М – з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	
М – з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
М – з провисаючою петлею і нахиленими мачтами	((1025 – 1450))	
Є – вертикальне	((1025 – 1450))	Ознака непевна (виносне ?)
Н – основний вид з перемичкою	((1025 – 1450))	
Н – з високою перекладиною	((1320 – 1450))	
Б – з вертикальною щоглою	((1025 – 1450))	
Б – з верхньою засічкою	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
И – основний вид	((1025 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
И – висока перекладина	((1300 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
Д – основний вид гострі	((1025 – 1450))	
Д – з верхньою засічкою	((1025 – 1400))	Ознака непевна
Д – з довгими звичайними ніжками	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	
И – з нахиленою перекладиною	((1320 – (1340 – 1450))	
И – з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)

Графема	Дагування	Примітки
Є – вертикальне	((1025 – 1450))	
Є – з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	
Р – з округлою петлею та вигнутою щоглою	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1320 – (1340 – 1380) – 1450))	

Графіті № 2

Графема	Датування	Примітки
М – основний вид гостра	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
М – верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Р – кутом донизу криволінійна	((1160 – (1240 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна),
Р – з петлею в увесь рядок	((1240 – (1280 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Λ – язичок кутом	((1025 – (1140 – 1450))	
Λ – верхня засічка	((1025 – (1100 – 1220) – 1400))	Ознака непевна (втертість)
М – основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М – верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна
Ђ – вертикальна щогла	((1025 – 1450))	
Ђ – щогла, що виступає над рядком	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
С – основний вид	((1025 – 1450))	
Ь – петля з двома заломами	((1320 – 1450))	
Ь – верхня засічка	((1025 – 1450))	
Ц – платформа по низу рядка	((1025 – 1200) – (1300 – 1450))	Ознака непевна (втертість)
А – основний вид гостра	((1025 – 1450))	
А – верхня засічка	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Т – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
М – основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М – нижні засічки	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
Ө – основний вид	((1025 – 1450))	

Графема	Датування	Примітки
Ъ – похила щогла	((1025 – 1450))	
Ъ – похиле коромисло	((1025 – 1260))	Ознака непевна (вибоїна)
Ъ – щогла виступає над рядком	((1025 – 1450))	
Ъ – верхня засічка	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	
Н – основний вид	((1025 – 1450))	
Н – верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Підсумок	((1320 – 1380) – 1400))	

Графіті № 3

Графема	Датування	Примітки
П – з виступом угорі	((1025 – 1200) – 1300))	1/1 !
О – шириною як И та Н	((1160 – (1360 – 1450))	1/1 =
Н – з горизонтальною перекладиною	((1420 – 1450))	1/1 =
Н – з високою перекладиною	((1320 – 1450))	1/1 =
Г – з виступом вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	1/1 =
Д – звичайні довгі ніжки	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	1/2 =
И – з похиленою перекладиною	((1320 – (1340 – 1450))	1/1 =
Ш – зі здійнятою платформною	((1025 – 1240) – 1400) – 1450))	1/1 =
У – з короткими вусами	((1300 – 1450))	1/1 =
Р – з петлею кутом вперед	((1140 – 1450))	1/1 =
Р – з петлею на весь рядок	((1240 – (1280 – 1450))	1/1 =
Б – з виступом вгорі	((1025 – 1200) – 1450))	1/1 =
В – з розвилкою	((1025 – (1280 – 1400) – 1450))	1/1 =
Графіка: О широкі	((1300 – 1450))	+
Графіка: у	((1025 – (1120 – 1380) – 1450))	+
Графіка: гд- під титлом	((1340 – 1450))	+
Підсумок	((1340 – (1360 – 1380) – 1450))	

Графіті № 32

<i>Графема</i>	<i>Датування</i>	<i>Примітки</i>
П – з виступом згори	((1025 – 1200) – 1300))	2/3
О – шириною як И та Н	((1160 – (1360 – 1450))	1
О – плоский верх	((1025 – 1360))	1?
И – основний вигляд	((1025 – 1450))	1/2
И – нахилена перекладина	((1320 – 1450))	1
Н – основний вигляд, перемичка	((1025 – 1450))	1
Д – довгі ніжки	((1025–1200))//((1280–1450))	2/2
Г – виступ згори	((1025 – 1200) – 1400))	1 ?
Р – кутом вниз прямолінійна	((1240 – 1450))	1/2
Р – сильний вигин щогли	((1025 – 1220))	1/2
В – нижня коса до щогли	((1140 – 1450))	1?
В – округла нижня петля	((1025 – 1140)	1?
В – нижня петля кутом вперед	((1025 – 1160))	1?
Б – висока петля	((1180 – 1450))	1
А – округла петля, капля	((1240 – 1400))	1?
А – округла петля, проста	((1100 – 1300))	1
К – основний вид	((1025 – 1450))	1
С – основний вид	((1025 – 1450))	1
Підсумок	((1220 – 1360))	

Графіті № 33

<i>Графема</i>	<i>Датування</i>	<i>Примітки</i>
И – основний вигляд	((1025 – 1450))	1/2
И – нахилена перекладаина	((1320 – 1450))	2
Н – основний вигляд, перемичка	((1025 – 1450))	1
Н – горизонтальна перекладаина	((1420 – 1450))	1?
Г – виступ згори	((1025 – 1200) – 1400))	1 ?
Р – кутом вперед	((1140 – 1400))	1
Р – сильний вигин мачти	((1025 – 1220))	1?
В – нижня коса до мачти	((1140 – 1450))	1?
В – округла нижня петля	((1025 – 1140))	1?
В – нижня петля кутом вперед	((1025 – 1160))	1?
Б – висока петля	((1180 – 1450))	1
А – округла петля, капля	((1240 – 1400))	1?
А – округла петля, проста	((1100 – 1300))	1
Підсумок	((1320 – 1450))	

Графіті № 36

<i>Графема</i>	<i>Датування</i>	<i>Примітки</i>
А – з «v»-подібним язичком	((1280 – 1450))	1 ?
П – із виступом згори	((1025 – 1200) – 1300))	1 ?
О – шириною як И та Н	((1160 – (1360 – 1450))	1
Д – довгі ніжки	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	1
Н – з високою перекладаиною	((1320 – 1450))	1 ?
Ў – з короткими вусами	((1300 – 1450))	1
Підсумок	((1300 – 1450))	

SUMMARY

Podlevsky S. V. Chernihiv`s graffiti in the socio-cultural space of X-XVII centuries. Manuscript.

This research is a complex interdisciplinary study of epigraphic monuments of X-XVII centuries from Chernihiv. With use of modern methodological positions in this work were systematized, analyzed and interpreted complexes of graffiti inscriptions and images. They were discovered in Chernihiv during archaeological excavations and during other studies of architectural monuments. On particular material were determined time of spread and the use specifics of the main types of writing, which in different historical periods existed in this city. Was observed appearance, development and changes in the tradition of the Cyrillic graffiti during the studied time.

The main tendencies in the development of Chernihiv`s Cyrillic epigraphy was highlighted on the basis of involving a wide source base. In addition to samples of Greek and Latin writing that existed in the city during the middle ages and early modern era, an array of rune-like symbols, which was actively used during the X-XIII centuries, was explored. These symbols cannot be defined as writing system and they are, probably, a reflection of the runic writing of Scandinavians and Turk`s who were in Chernihiv and its district at this period. Probably for the first time in Ukrainian historiography a general array of epigraphic material from the tenth to eighteenth centuries, which originates from one city and reflects the cultural traditions, world outlook and religious beliefs of the local population, was analyzed.

Key words: Chernihiv, urban environment, epigraphy, writing, graffiti, middle ages, early modern era, socio-cultural space.

«Чуда Пресвятої
і преблагословенної Диви Марії»
(наукове видання)

Підготовка тексту, вступна стаття
канд. філол. н.,
ст. наук. співроб. відділу
давньоруської літератури
ІРЛІ РАН М. А. Федотової. –
Чернігів, 2013. – 96 с., іл.

Широко знаний за «Життями свя-
тих» митрополит Димитрій Туптало
є також автором багатьох праць, де-
які з яких донині залишаються відо-
мими лише зберігачам музеїв і вузь-
кому колу вчених. Видання однієї
з найрідкісніших книг митрополита
Димитрія відгортає завісу над його

творчістю і дозволяє читачам побачити образ барокового письменника Ди-
митрія Туптала більш повно.

«Чуда Пресвятої і преблагословенної Диви Марії» – це публікація першої
книги Димитрія Туптала, яка побачила світ у 1677 році в Новгород-Сівер-
ській друкарні за архієпископа Лазаря Барановича і більше не перевидавалася
до здійснення нашого випуску. У книзі описуються чудеса, що сталися від
Чернігівсько-Іллінського образу Пресвятої Богородиці, написаного в 1658 ро-
ці іконописцем Григорієм Костянтиновичем Дубенським, у чернецтві – Ген-
надієм. Кожна розповідь про чудо доповнюється повчанням святого Димитрія.
Чудеса описані прекрасною поетичною мовою. У виданні збережено
усі особливості української літературної мови XVIII ст., зокрема, відтворені
правопис і лексика оригіналу.

Публікація містить ілюстрації, які були в першому виданні, у тому числі
давню літографію Чернігівської чудотворної ікони Іллінської Божої Матері,
нині втраченої. Ікона названа Іллінською за місцем перебування в Іллінській
церкві міста Чернігова.

У додатку до видання вміщений твір митрополита Іоана Максимовича
(святителя Іоанна Тобольського) «Богородице Діво», написаний в поетичній
манері.

Книга митрополита Димитрія Туптала «Чуда Пресвятої і преблагослове-
нної Диви Марії» буде цікавою науковцям, аспірантам, студентам і всім, хто
цікавиться історією середньовічної та барокової думки. Видання здійснено
спільно Центром дослідження історії релігії та Церкви Національного універ-
ситету «Чернігівський колегіум» та Відділом давньоруської літератури Інсти-
туту російської літератури (Пушкінського дому) Російської академії наук
(Санкт-Петербург).

Наукове видання

Подлевський Святослав Володимирович

ГРАФІТІ ЧЕРНІГОВА

у соціокультурному просторі X-XVII ст.

Монографія

Відповідальний редактор:	Віталій Шуміло
Технічний редактор:	Олександр Гладченко
Літературний редактор:	Вадим Юрченко, Світлана Шуміло
Комп'ютерна верстка:	Олександр Гладченко, Віталій Шуміло
Коректура:	Віталій Шуміло
Обкладинка	Людмила Посьмашна, Святослав Подлевський

Набір комп'ютерний.

Підписано до друку 04.10.2018 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1. Друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 9,25.

Наклад 100 прим.

Редагування тексту та макетування здійснено на базі
Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви
імені архієпископа Лазаря Барановича Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка,
видавнича група «SCRIPTORIUM»

Тел.: 099-9410950, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com

Видавець Ромашов Д.А.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої діяльності

Серія ДК № 6356 від 16.08.2018 р.

м. Чернігів, вул. Белова, 21/1/5

Виготовлено ФОП «Ромашов Д.А.»

м. Чернігів, вул. Белова, 21/1/5

графіті Чернігова у соціокультурному просторі X - XVII століть